

ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНСЬКІЙ
РСР

847
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

У1-а
і-90

НАУКОВА РАДА З ІСТОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ
ПРИ СЕКЦІЇ СУСПІЛЬНИХ НАУК

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Вип. 4

85430⁰

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» КИЇВ

Академія Наук УРСР
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії

У збірнику висвітлюється широке коло історіографічних проблем—від найдавніших часів до наших днів. Зокрема, розглядаються досягнення радянської історичної науки останніх років, важливі проблеми історії революційного руху на Україні, перші кроки радянської історичної науки та її установ, досліджується історія Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в польській історіографії, розкривається також ряд інших важливих історіографічних проблем періоду феодалізму та капіталізму.

Розрахований на фахівців-істориків, викладачів, студентів вузів та краєзнавців.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

І. О. ГУРЖІЙ (відп. редактор), Я. І. ДЗИРА (секретар редколегії),
А. В. САНЦЕВИЧ, В. Г. САРБЕЙ, Ф. П. ШЕВЧЕНКО.

А. В. Санцевич

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА В 1967—
1969 рр.

У другому випуску цього щорічника висвітлюється доробок українських радянських істориків за 1966 р. Оскільки третій випуск присвячувався виключно ленінській тематиці, в ньому не було зроблено відповідного річного огляду. А за час, що минув, вийшла велика кількість історичної літератури, що потребує розгляду і узагальнення.

Період 1967—1969 рр. у галузі історіографії об'єднується двома видатними подіями — виходом у світ численних праць до 50-річчя Великого Жовтня та Радянської України і підготовкою та опублікуванням важливих досліджень до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Відзначення двох славетних ювілеїв активізувало і поживило творчі зусилля істориків з усіх напрямів науки, з різних періодів та тем. Свідченням значних досягнень українських істориків було надрукування цілого корпусу узагальнюючих праць з історії України. Історичний шлях українського народу з найдавніших часів до 1967 р. висвітлено у двотомнику «Історія Української РСР» (К., 1967). Працю написано на основі останніх досягнень української радянської історичної науки. В ній використано чимало нових архівних матеріалів. Порівняно з попереднім виданням (т. I, 1953; т. II, 1957) тут не тільки продовжено виклад історичних подій ще за десять років, а й уникнуто певних суб'єктивістських нашарувань, які були в першому. Крім виробничої діяльності трудящих, більше уваги приділяється суспільно-політичному життю, розвитку культури, а для дожовтневого періоду — національно-визвольному рухові та ін.

Двотомник добре ілюстрований документальними фото, репродукціями картин, картами. Від багатьох великих монографій згадане видання відрізняється наявністю іменного та географічного покажчиків, хронологічної таблиці, списку найвизначніших праць з усіх періодів історії України.

У 1967 р. видано науково-популярний нарис «Історія Української РСР», написаний колективом співробітників Інституту історії АН УРСР. Якщо порівняти з попередніми подібними виданнями, ця книга характеризується кращим підбором історичних фактів, популярною і яскравою формою викладу, більшою кількістю ілюстрацій. На цікавих історичних епізодах розкривається роль народних мас в історії України, подаються портрети осіб, що залишили яскравий слід у різні епохи та часи. Чітко про-

ведено якісну межу між пригніченою окраїною царської Росії та квітучою Радянською Україною.

Таким чином, до ювілею Великого Жовтня широка громадськаність республіки дістала два узагальнюючих видання з історії українського народу.

Для ґрунтовних наукових пошуків вчених Української РСР характерною була пильна увага до історії робітничого класу та селянства. Вперше в українській історіографії вийшли двотомні синтетичні праці про згадані класи.

У 1967 р. побачила світ «Історія робітничого класу Української РСР» в двох томах. Як і в «Історії Української РСР» та інших двотомних працях, перший том присвячується дожовтнево-му періоду, другий — радянському. Автори використали велику джерельно-документальну базу, широко коло історичної літератури з проблеми, заповнили певні прогалини у дослідженні, створивши переконливу картину історичного шляху робітничого класу від його зародження в XVII ст. до 1967 р. В основному матеріал викладається в хронологічній послідовності. В обох томах останні розділи присвячуються побуту робітників, що є новим і оригінальним в історичній літературі. У першому томі окремо розглядається історія робітничого класу західноукраїнських земель, що є цілком виправданим, оскільки цей заґін робітників входив до іншої держави — Австро-Угорщини. Широко висвітлюється революційна, трудова діяльність робітничого класу України. Конкретніше, ніж у попередніх виданнях, показано громадсько-політичну активність авангардного класу. В другому томі багато уваги приділяється культурно-освітній роботі серед робітників. Однак не на всіх історичних етапах достатньо розкривається в розвитку кількісний та якісний склад робітничого класу України.

У двох томах вийшла «Історія селянства Української РСР» (К., 1967), що охоплює період з часу зародження феодальних відносин до 50-річчя Великого Жовтня. Значна увага приділяється життю селян західноукраїнських земель на всіх етапах історичного розвитку. Класовій боротьбі українського селянства, його виробничій діяльності відводиться найбільше місце у виданні. Значно слабше (особливо в першому томі) показано внесок селянства в матеріальну та духовну культуру народу. На відміну від дослідження про робітничий клас не виділяються навіть окремі параграфи про побут селян, який становить значний інтерес і є складовою частиною історичного шляху цього класу.

Слабким місцем двотомників про робітничий клас і селянство України, як і переважною більшістю інших синтетичних праць, є явна недооцінка авторами того, що зроблено їх попередниками. Це виявляється у відсутності аналітичних, глибоких оглядів використання джерел та літератури. Якщо в перших томах обох видань дуже стисло розглядаються, власне, перелічуються відповідні матеріали, то другі томи позбавлені і таких поверхових оглядів.

В цілому ж дослідження українських радянських істориків про два основних класи виробників республіки — робітників та селян — є значним вкладом в історіографію Української РСР. Вони дають систематичний виклад розвитку основних загонів народних мас протягом століть.

Останнім часом значно посилюється інтерес істориків до питань культурного будівництва. Побачили світ узагальнюючі праці, що висвітлюють розвиток української радянської культури як загалом, так і за окремими найважливішими галузями.

Підсумок цій роботі підбила колективна монографія «Розвиток української культури за роки Радянської влади» (К., 1967). На основі великого фактичного матеріалу, частина якого вперше вводиться до наукового обігу, автори показали розвиток української радянської культури від її зародження до 1967 р., зробили найважливіші узагальнення з цього процесу. В книзі викладається матеріал за етапами загальної періодизації історії Української РСР. Кожний розділ в параграфах висвітлює чотири тематичні рубрики: освіта, наука, культурно-освітня робота, література та мистецтво. Такий поділ є традиційним для істориків, що висвітлюють культурне будівництво. В окремому розділі показано боротьбу трудящих західноукраїнських земель за розвиток національної демократичної культури в 1921—1939 рр. за умов іноземного гноблення. Отже, в книзі охоплено культурний розвиток на всіх українських землях після Великого Жовтня.

До 50-річчя Радянської влади побачили світ колективні дослідження з історії окремих галузей культурного будівництва — освіти та науки¹. В окремій книзі розглядаються основні етапи розвитку школи та досягнення педагогічної науки на Україні. Автори, зокрема, показують хід дошкільного виховання, діяльність шкільних піонерських та комсомольських організацій, позакласну і позашкільну роботу, розвиток освіти дорослих і т. д.

Праця в двох частинах «Вища школа Української РСР» присвячується становленню і розквіту вищої освіти в республіці, ролі вузів у підготовці відданих справі Комуністичної партії кадрів, у зміцненні зв'язку науки з життям, зокрема з виробництвом. Значна увага приділяється ідейно-політичному вихованню студентів, науково-дослідній роботі у вузах Української РСР. Розкриваються інтернаціональні зв'язки вищої школи республіки.

На жаль, не пощастило з узагальнюючими працями середній спеціальній школі України, хоч вона і має своїм завданням готувати значну частину спеціалістів для народного господарства та культури. Проте цьому виду навчання приділяється мало уваги в історичній літературі.

¹ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР, 1917—1967. К., 1967; Вища школа Української РСР, ч. 1 (1917—1945 рр.). К., 1967; ч. 2 (1945—1967 рр.). К., 1968; Історія Академії наук Української РСР, кн. I, II. К., 1967.

Вийшла з друку «Історія Академії наук Української РСР», в якій не лише висвітлені досягнення окремих галузей науки в Академії, а й подано узагальнюючий розділ «Етапи історичного розвитку Академії наук Української РСР», де розглядається історія головного наукового центру республіки в комплексі. Правда, тут дещо дублюється матеріал певних розділів про окремі науки. Історичним дослідженням присвячуються підрозділи «Історія», «Археологія», «Етнографія», «Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни». В першій книзі розповідається про зв'язки науковців УРСР з вченими братніх республік СРСР, а також зарубіжні контакти АН УРСР. У другій книзі наводяться короткі нариси про науково-дослідні та науково-допоміжні установи АН УРСР, про академіків та членів-кореспондентів республіканської академії.

До 50-річчя Академії наук УРСР вийшли короткий історичний нарис В. М. Терлецького і довідник, який в стислому вигляді викладає відомості, аналогічні вміщеним у двотомнику, і подає деякі нові дані за 1968—1969 рр.¹

З культурно-освітньої роботи в УРСР не вийшло узагальнюючої праці, яка охоплювала б радянський період. Шкода, що з розвитку української культури протягом дожовтневого періоду не з'явилось синтетичної праці.

На Україні виходять багатотомні видання «Історія української літератури» у восьми томах та «Історія українського мистецтва» у шести томах, в яких розглядається розвиток цих важливих галузей культури від найдавніших часів до сучасності, доробок українських письменників та митців.

Як і в попередні роки, значне місце в дослідженнях істориків УРСР займало найдавніше минуле українського народу. Стародавня історія України вивчалася в тісній співдружності з археологами, які знайомлять читачів з своїми останніми знахідками — пам'ятками найвіддаленішого минулого — в таких традиційних виданнях, як «Археологія», «Археологічні дослідження на Україні», а також в окремих працях та збірниках². Археології півдня України з найдавніших часів до кінця XVII ст. присвячується другий том «Записок Одесского археологического общества» (Одесса, 1967). В книзі висвітлюється і діяльність товариства в 1959—1965 рр.

¹ В. М. Терлецький. Академія наук Української РСР. К., 1969; В. В. Немошкаленко, М. В. Новиков, В. М. Пелих. Академія наук Української РСР, 1969. К., 1969.

² Археологія, т. XXI. К., 1968; Археологические исследования на Украине в 1967 г. (вып. 2). К., 1968; Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. К., 1967; О. П. Черниш. Основні наслідки археологічного вивчення території західних областей УРСР за роки Радянської влади — «Український історичний журнал» (далі — УІЖ), 1968, № 2; його ж. Основні підсумки досліджень палеоліту Подністров'я. — УІЖ, 1968, № 11; В. С. Драчук. Німа мова століть. Пошуки і знахідки українських археологів. К., 1968.

Останнім часом увагу дослідників привертає економічна історія первіснообщинного суспільства¹. Д. Я. Телегін дослідив дніпро-донецьку культуру епохи неоліту, яка ще недостатньо досліджувалася².

Продовжується поглиблене вивчення історії скіфів: їх розселення, мови, етнічних особливостей³. Традиційним вже стало розкриття сторінок стародавньої історії Північного Причорномор'я, грецьких колоній на ньому та особливо Ольвії, в розкопках якої українські археологи мають значні досягнення⁴.

Істориків цікавить поява людини на території сучасної України, життя первісних племен, перехід до класового суспільства, виникнення держави слов'ян, зокрема східних⁵. У цікавій дискусійній статті В. В. Лапін поставив питання про те, що феодальне суспільство — перша логічно неминуча форма існування класового суспільства, що диктувалася законами стародавнього суспільства, а рабовласницька форма виробництва — не самостійна, побічна лінія соціально-економічного розвитку⁶. На підтвердження своєї думки автор навів деякий фактичний матеріал і закликав до дальшого поглибленого вивчення важливої проблеми.

Як і раніше, значна увага приділяється історії Київської Русі, найдавніших держав на території України⁷. Особливо ґрунтовно

¹ И. Г. Пидопличко. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. К., 1969; В. П. Петров. Подсечное земледелие. К., 1968.

² Д. Я. Телегін. Дніпро-донецька культура. До історії населення епохи неоліту — раннього металу півдня Східної Європи. К., 1968.

³ Г. Т. Ковпаненко. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967; В. А. Ильинская. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. (Курганы Посулья). К., 1968; Е. В. Черненко. Скифский доспех. К., 1968; В. П. Петров. Скифы. Мова і етнос. К., 1968.

⁴ В. И. Кадеев. Торговля Херсонеса Таврического в I—IV веках нашей эры. Харьков, 1969; М. И. Кузьма. Взаемодосиния Ольвії з Грецією в V—III ст. до нашої ери. (За етнографічними даними).— Іноземна філологія, вип. 13. Львів, 1967; Е. В. Яковенко. Про соціальний устрій місцевого населення європейського Боспору.— УІЖ, 1969, № 11 та ін.

⁵ В. М. Гладилін. До питання про час і шляхи первісного заселення людиною території України.— УІЖ, 1969, № 10; О. М. Лесков. Нове в стародавній історії Півдня України (Східного Криму).— УІЖ, 1967, № 12; І. Г. Шовкопляс. Про локальні відмінності в культурі пізнього палеоліту на території Української РСР.— УІЖ, 1968, № 3; В. Д. Баран. Археологічні пам'ятки VI—VII ст. на території Західної Волині — важливе джерело до вивчення літописних дулібів.— УІЖ, 1969, № 4.

⁶ В. В. Лапін. Про шляхи становлення класових суспільств.— УІЖ, 1969, № 8.

⁷ М. Ю. Брайчевський. Походження Русі. К., 1968; С. О. Висоцький. Давньоруські написи Софії Київської XI—XIV ст. К., 1968; І. М. Шекера. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. К., 1967; Г. Г. Мезенцева. Давньоруське місто Родень. Княжа гора. К., 1968; М. Ф. Котляр. Галицька Русь у другій половині XIV—першій чверті XV ст. Історико-нумізматичне дослідження. К., 1968; П. П. Толочко. Таємниці київських підземель. К., 1968; І. П. Шаскольський. Про деякі сучасні буржуазні концепції в питанні походження слова «Русь».— УІЖ, 1967, № 7.

досліджує С. О. Висоцький стародавні написи Софії Київської. І. М. Шекера продовжив вивчення ролі Київської Русі в системі міжнародних відносин (XI ст.). У плані вивчення ідеології стародавнього світу певний науковий інтерес являють нові дослідження з історії церкви¹.

Отже, в галузі стародавньої історії України є певні успіхи. Значно гірше з відповідним періодом загальної історії. Вийшли лише окремі поодинокі праці. Більше публікується науково-популярних статей в літературних та суспільно-політичних журналах.

В історії України доби феодалізму переважали традиційні теми: соціально-економічна історія, питання класової боротьби, розвиток культури та ін. Довгочасні дослідження О. М. Пономарьова лягли в основу написання брошури «Промышленность Украины в XVIII веке. Начальные формы мануфактуры» (Черновцы, 1968). Глибокий аналіз промислового розвитку Львова в XIII—XIX ст., визрівання буржуазних виробничих відносин в надрах феодалізму показав Я. П. Кісь у монографії «Промышленность Львова в период феодализма (XIII—XIX ст.)» (Львів, 1968).

Відома дослідниця історії запорізького козацтва О. М. Апанович виступила з ґрунтовною монографією «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (К., 1969), в якій розглядається становий характер та класовий принцип формування козацького війська, висвітлюється самобутнє військове мистецтво українського народу, походи російського і українського війська проти спільних ворогів, організація сторожової та допоміжної служби на Україні. Правда, слід було б наголосити на міжнародному аспекті боротьби українського народу проти турецько-татарських загарбників.

У 1968 р. історики Української РСР широко відзначили 200-річчя народного повстання, що увійшло в історію під назвою Коліївщини. Висвітлюється як загальний хід антифеодального руху², так і окремі питання. Ф. П. Шевченко розкрив міжнародне значення повстання 1768 р. на Правобережній Україні (УІЖ, № 9), а в спеціальній добірці (УІЖ, № 6) В. Грабовецький висвітлив відгомін гайдамацького руху на західноукраїнських землях. Г. Ю. Храбан виклав свої міркування про початок повстання. Журнал «Архіви України» (№ 3) опублікував ряд документів про розмах руху із змістовною передмовою І. Л. Бутича.

¹ Анджей Поппе. Заснування метрополії Русі в Києві.— УІЖ, 1969, № 6; Я. М. Шапов. З історії давньоруської церкви X—XII ст.— УІЖ, 1967, № 9.

² В. М. Кулаковський. Полум'я гніву народного. К., 1968; його ж. Гайдамацький рух і церква.— Питання історії народів СРСР, вип. 4. Харків, 1967; В. Грабовецький. Епопея антифеодальної боротьби.— «Жовтень», 1968, № 7; І. О. Гуржій, В. М. Кулаковський. Визначна подія в історії українського народу.— УІЖ, 1968, № 7.

Д. С. Наливайко познайомив читачів з відображенням у західноєвропейських джерелах та літературі боротьби запорожців та ходу визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.¹ Це було особливо важливо тому, що українські дослідники майже не використовують західноєвропейських матеріалів про події на Україні в XVII ст.

О. К. Касименко виступив з популярною брошурою «Возз'єднання України з Росією — поворотний етап в історичній долі українського народу» (К., 1967).

Цікавим є те, що увагу істориків привертає кількісний та якісний склад населення України за феодальної доби. Так, В. М. Кабузан розглянув заселення Таврійської губернії в другій половині XVIII — першій половині XIX ст. (УІЖ, 1969, № 12) і Півдня Бессарабії в першій половині XIX ст. (УІЖ, 1968, № 8), а А. Л. Перковський — населення України в 60—70-х роках XVIII ст. (УІЖ, 1968, № 1). Таким чином, покладено початок розробці занедбані ділянки — історичної демографії, яка має велике значення.

Посилюється інтерес істориків до вивчення часткових питань української культури, особливо народної освіти². Продовжується стійка традиція вивчення передової суспільної думки і визвольного руху на Україні. Висвітлюється діяльність Малоросійського товариства (1821—1825 рр.), погляди декабристів на селянське питання³.

У 1969 р. до 200-річчя від дня народження засновника нової української літератури І. П. Котляревського «Український історичний журнал» (№ 8) опублікував добірку повідомлень про суспільно-політичні погляди письменника (Л. В. Олійник), про його участь у формуванні 5-го Полтавського козацького полку в 1812 р. (Б. С. Абаліхін), про вшанування Котляревського кубанцями (В. М. Орел) та поширення і видання його творів в Галичині в 20—40-х роках XIX ст. (Ф. І. Стеблій).

Цікавими були виступи з окремих питань історії України періоду феодалізму. І. Д. Бойко в статті «До питання про державність українського народу в період феодалізму» (УІЖ, 1968,

¹ Д. С. Наливайко. Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр.—УІЖ, 1969, № 8—12; 1970, № 1; його ж. Запорозжці в Західній Європі.—«Наука і суспільство», 1969, № 1.

² О. П. Удод. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.—УІЖ, 1969, № 9; І. В. Пуха. Про школи в Запорізькій Січі.—УІЖ, 1969, № 3; Федір Шевченко. Перший вуз на Україні.—«Наука і суспільство», 1967, № 7 та ін.

³ М. М. Лисенко. До питання по Малоросійське товариство (1821—1825 рр.)—УІЖ, 1967, № 4; М. П. Савичев. Декабристи про становище селян на Україні.—УІЖ, 1969, № 6; Г. Я. Сергієнко. Діяльність «Союзу польського народу на Україні (1835—1839 рр.)». — УІЖ, 1969, № 11.

№ 8), ґрунтуючись на великому фактичному матеріалі, спростовує хибну думку про те, нібито український народ протягом всієї до-жовтневої історії ніколи не мав своєї державності. Висвітлюва-лись і інші важливі питання. П. В. Михайлина відтворив сторін-ки соціально-економічного життя українських міст під польсько-шляхетським ґнітом наприкінці XVI — першій половині XVII ст. (УІЖ, 1969, № 11), О. І. Путро висвітлив становище козацтва на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. (УІЖ, 1969, № 1). Ряд праць присвячується різним питанням місцевої істо-рії періоду феодалізму.

За період, що розглядається, відчувається зростання інтересу до тематики історії України феодальної доби. Особливо це по-мітно з деякого збільшення публікацій в «Українському історич-ному журналі». Однак і досі не маємо різнобічної комплексної розробки проблеми. Мало місця відводиться суспільно-політично-му рухові, питанню виникнення і консолідації українського наро-ду як етнічної категорії та ін. Явно недостатньо вивчається в рес-публіці зарубіжне середньовіччя. Вийшли лише окремі розрізнені праці з цього важливого питання¹.

Історики Української РСР мають певний доробок і з історії України в період капіталізму. В 1968 р. все прогресивне людство відзначало 150-річчя від дня народження К. Маркса. Свій внесок в цю благородну справу зробили і українські історики. В «Українському історичному журналі» було опубліковано дві добірки статей та кілька окремих матеріалів, присвячених вожде-ві міжнародного пролетаріату.

В. Г. Сарбей (УІЖ, № 4) схарактеризував наукове відкриття К. Маркса — матеріалістичне розуміння історії, Л. А. Ковален-ко стисло сплинув на висвітленні питання історії України в працях основоположників марксизму, П. М. Шморґун ознайомив читачів з виданням і розповсюдженням творів Маркса на Україні. В невеликих повідомленнях А. М. Аббасов намалював образ І. Ф. Фесенка як одного з перших пропагандистів марксизму, а М. Ф. Котляр простежив посилення К. Маркса на історію народів Росії в «Хронологічних виписках».

Добірка статей (УІЖ, № 5) відкривається методологічною працею А. Д. Скаби «Карл Маркс та історичний процес». Й. Н. Храковський коротко показав дослідження в Українській РСР теоретичної спадщини вождя міжнародного пролетаріату, С. М. Злупко розкрив вплив марксизму на поширення револю-ційно-демократичних ідей серед трудящих західноукраїнських

¹ Манфред Бенсінґ. Характер, організація та роль «громад» у селян-ській війні в Німеччині (1524—1526 pp.).— УІЖ, 1967, № 4; С. В. Семчин-ський. Так приймали російське посольство XVII ст. в Китаї.— УІЖ, 1967, № 4; І. А. Гофман. Сторінки з історії польсько-німецьких зв'язків.— УІЖ, 1969, № 5; В. А. Мацкевич. До експансії папства на Україні в XVI ст.— УІЖ, 1969, № 7.

земель, А. В. Санцевич розглянув Марксову оцінку відображення історичної дійсності пресою.

Боротьбі Карла Маркса за створення пролетарської партії присвятив свою статтю (УІЖ, № 7) І. Д. Назаренко. І. Я. Штернберг (УІЖ, № 4) розповів про журналіста А. Дьєрдя, який був першим популяризатором К. Маркса в Угорщині.

У статтях про I з'їзд РСДРП, опублікованих в «Українському історичному журналі» (1968, № 2), розкривається участь київських марксистів у підготовці з'їзду (В. П. Булкіна), питання розробки інтернаціональних принципів побудови партії (О. П. Трояновський), роль В. І. Леніна в підготовці, проведенні та оцінці I з'їзду РСДРП (О. Т. Юрченко).

Досліджуючи період капіталізму та імперіалізму на Україні, історики республіки значну увагу приділяють соціально-економічній історії, селянському та студентському рухам, іншим видам революційної боротьби, діяльності більшовицької партії. Вони розкривають нові сторінки діяльності соціал-демократичних та більшовицьких організацій України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.¹ Зокрема, слід відзначити монографію М. Р. Донія та М. І. Горбунової «Ленінська «Іскра» і соціал-демократичні організації України» (К., 1969), в якій автори використали нові архівні та опубліковані документи, подали історичну картину значно повнішу, ніж їх попередники. Дослідників цікавить ставлення більшовицьких організацій до молоді, проведення серед неї ідейно-виховної роботи². Взагалі зауважимо, що в останні роки історики виявляють інтерес до студентського руху, який раніше дуже слабо вивчався, хоч і займав певне місце в революційному русі.

В історіографії УРСР продовжується вивчення історії революційного народництва на Україні³. На нових архівних матеріалах В. С. Жученко розкрив основні течії народників на Україні, їх програму «ходіння в народ», а потім — діяльність в період «Землі і волі».

¹ П. М. Шморгун. Партия большевиков накануне и в годы первой революции в России (1904—1907 гг.). К., 1968; Г. О. Рубцов. Борьба большевиков Украины за солдатские массы (1907—1910 гг.).— УІЖ, 1968, № 8; О. П. Кознов. Борьба большевиков против провокаторов в годы реакции (1907—1910 гг.).— УІЖ, 1969, № 9.

² М. П. Просяник. Діяльність большевиков по залученню молоді до революційної боротьби в 1903—1904 рр.— УІЖ, 1969, № 9; О. П. Кондратюк. Виховна робота большевиков серед молоді напередодні Жовтня.— УІЖ, 1969, № 12; А. П. Абрамов. Распространение марксизма среди студенческой молодежи на Украине в конце 80-х — начале 90-х годов XIX века.— Вестник Харьковск. политехн. института, № 33. Серия общ. наук, вып. 1, 1968; його ж. До питання про студентський рух в Одеському університеті в 1900—1901 рр.— Вісник Харківськ. ун-ту, № 27. Серія історії КІРС, вип. 4, 1967; М. Миронів. Дожовтневий учнівський рух у Києві.— «Радянська школа», 1969, № 1.

³ В. С. Жученко. Соціально-економічна програма революційного народництва на Україні. К., 1969; А. М. Катренко. Про народовольський рух на Україні (початок 80-х років XIX ст.).— УІЖ, 1968, № 10.

Порівняно менше, ніж раніше, висвітлюється робітничий рух на Україні. Подаються окремі розрізнені питання. Так, Х. С. Гуревич розкрив ідеїну спрямованість «Південно-російського робітничого союзу» в Києві у 1880—1881 рр. (УІЖ, 1968, № 3), П. Я. Любаров — ставлення III Державної думи до шахтарів Донбасу (УІЖ, 1968, № 11).

Успішно продовжувалися традиційні для радянських дослідників студії з соціально-економічної історії. Переконливим досягненням з цієї галузі була ґрунтовна монографія І. О. Гуржія «Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст.» (К., 1968), в якій автор продовжує свої попередні дослідження закономірностей розвитку економіки і товарного виробництва України. І. О. Гуржій переконливо доводить, що в економічному відношенні Україна не була колонією Росії, торкається гнобительської політики російського царизму щодо українського народу в галузі культури.

Вийшли праці з соціально-економічної історії суспільного прогресу, розвитку певних галузей промислового виробництва та ін.¹

Активно вивчалися селянські рухи наприкінці XIX — на початку XX ст.² М. Н. Лещенко виступив з монографією «Класова боротьба в українському селі на початку XX ст.» (К., 1968), в якій дав узагальнюючу картину селянського руху. Попередники М. Н. Лещенка вивчали класову боротьбу селян лише в окремих губерніях. Правда, монографії бракує багато посилань, внаслідок чого неможливо перевірити кількість і місце селянських виступів. Ряд авторів приділяє увагу діяльності більшовиків серед селянства.

До 50-річчя Лютневої революції «Український історичний журнал» (1967, № 2) опублікував добірку статей про хід революційних подій на Україні (Й. Т. Щербина), діяльність в той час

¹ О. Я. Лисенко. З історії розвитку ідей соціального прогресу на Україні в другій половині XIX ст. (70—80-ті роки).—УІЖ, 1967, № 6; О. І. Лугова. Про становище України в період капіталізму.—УІЖ, 1967, № 3; Е. Д. Нестерова. З історії українського керамічного виробництва XIX ст.—УІЖ, 1968, № 5; С. В. Козаченко. Деякі відомості з історії розвитку Нікопольського марганцеворудного басейну.—УІЖ, 1968, № 10; С. В. Кульчицький. Вплив залізничного транспорту на розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві України.—УІЖ, 1968, № 9.

² М. Н. Лещенко. Виступи державних селян України проти кабальних власницьких записів.—УІЖ, 1969, № 12; його ж. Класова боротьба в українському селі в 1900—1901 рр.—УІЖ, 1968, № 11; О. Г. Михайлюк. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905—лютий 1917). Львів, 1967; М. В. Демченко. Революційна робота більшовиків серед селянства Лівобережної України в роки реакції.—Вісник Київськ. ун-ту, № 10. Серія історії, 1968; С. Д. Плахотнюк. Селянський рух на Поділлі в роки нового революційного піднесення.—УІЖ, 1968, № 5; О. М. Коломієць. Становище селян і селянський рух на Правобережній Україні 1900—1904 рр.—УІЖ, 1969, № 3.

українських більшовиків (П. Л. Варгатюк), а також про передумови та історичне значення цієї революції (І. М. Пушкарьова). Це було певне доповнення до монографій про Лютневу революцію, що вийшли в 1968 р. (Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2, стор. 22).

Цікавими є праці з питань історії культури. Автори концентрують увагу головним чином на питаннях освіти, зокрема робітничого класу, діяльності робітничої, прогресивної преси на Україні¹.

Історики розглядають життєвий шлях і суспільно-політичні погляди ряду історичних діячів, революціонерів, зокрема Г. С. Винського, А. О. Красовського². Особливо велика увага приділяється відомому революціонеру П. П. Шмідту, розкривається його світогляд, на основі мемуарів відображуються останні дні життя перед стратою³.

Тривале вивчення зарубіжних зв'язків вилилося у створення добре документованих монографій Г. І. Марахова про відгомін польського повстання 1863 р. на Правобережній Україні та А. К. Мартиненка про російсько-болгарські відносини в 1894—1902 рр.⁴ С. Й. Левінська розповіла про архівну справу Ш. Конарського та поезії Ю. Словацького (УІЖ, 1968, № 1).

До 120-річчя революції 1848 р. «Український історичний журнал» (№ 3) опублікував добірку статей, в яких висвітлюється безпосередня характеристика революції, зокрема ленінські оцінки використання досвіду революції (А. З. Барабой), участь К. Маркса і Ф. Енгельса в революційних подіях (М. М. Шестопал); вплив революції 1848 р. на Наддніпрянську (Г. Я. Сергієнко) та Західну Україну (С. М. Злупко).

Отже, історики Української РСР порушують широке коло питань з історії доби капіталізму та імперіалізму на Україні, ви-

¹ В. І. Кізченко. Вечірні та недільні курси і класи для робітників (кінець XIX — початок XX ст.).— УІЖ, 1967, № 7; її ж. Про культурно-освітню роботу серед робітників України наприкінці XIX—на початку XX ст.— УІЖ, 1968, № 4; М. М. Грищенко. Великодержавна політика царського уряду в питанні освіти трудящих України.— УІЖ, 1968, № 7; Г. Й. Чернявський, С. А. Пиналов. Культурно-просвітительна робота в період першої руської революції. Харків, 1968; Л. Суярко. Досвітні огні. Зародження робітничої преси на Україні. К., 1968; Г. І. Варганов. Попередники робітничої преси на Україні. К., 1968 та ін.

² М. Д. Рабинович. Суспільно-політичні погляди Г. С. Винського.— УІЖ, 1967, № 2; А. З. Барабой. Нова сторінка з революційної біографії А. О. Красовського.— УІЖ, 1967, № 7.

³ М. Я. Попов. До історії формування суспільно-політичних поглядів П. П. Шмідта.— УІЖ, 1969, № 10; В. Радовський. Двобій Шмідта.— «Жовтень», 1968, № 12; М. Попов. Листи «червоного адмірала»; Л. Виноградова. Останні дні П. Шмідта; Г. П. Ізбаш. Лист до О. С. Зарудного.— «Наука і суспільство», 1969, № 2.

⁴ Г. Й. Марахов. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. К., 1967; А. К. Мартиненко. Русско-болгарские отношения в 1894—1902 годах. К., 1967.

ступають не лише з статтями, а й з узагальнюючими монографіями.

Досліджуваний період значною мірою пройшов під знаком відзначення 50-річчя Великого Жовтня. Природно, що на цю важливу тематику вийшло багато праць, зокрема узагальнюючих. Чільне місце серед них займає двотомник «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (К., 1967), в якому на основі узагальнення величезної кількості джерел та літератури дано як загальну картину перемоги соціалістичної революції на Україні, так і хід революційних боїв на місцях. За створення цієї фундаментальної праці в 1969 р. українські історики М. І. Супруненко, М. А. Рубач, О. Й. Щусь (Київ), С. М. Королівський (Харків) і М. Г. Гончаренко (Ворошиловград) удостоєні Державної премії Української РСР.

Історики розглядають і окремі часткові питання великої проблеми. Значна увага приділяється підготовці Великого Жовтня на Україні. Дослідники розглядають діяльність більшовицьких організацій у цей відповідальний період, організацію Червоної Гвардії, проведення підготовки соціалістичної революції на місцях¹.

Жовтневим подіям на Україні присвячується досить велика література, в якій вводяться в науковий обіг деякі нові матеріали². Однак є чимало і прямих повторень. Більш ґрунтовно, ніж раніше, висвітлюється спрямовуюча діяльність більшовиків України.

Історики перейшли до поглибленого вивчення ходу революційних подій на місцях, революціонізуючого впливу Великого Жовтня на західноукраїнських землях³. В 1967 р. «Український істо-

¹ Б. І. Корольов. На шляху до Жовтня. З історії партійного будівництва на Україні в 1917 р. К., 1968; С. М. Королівський. Українське питання на I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів.— УІЖ, 1967, № 11; П. І. Гарчев. Організація і чисельність Червоної Гвардії на Півдні України (вересень—жовтень 1917 р.).— Питання історії народів СРСР, вип. 4, 1967; М. Буцько, І. Курас. Ленінська «Правда» в боротьбі за єдність революційних дій трудящих України і Росії (березень—жовтень 1917 р.).— «Архіви України», 1968, № 3; Н. І. Миронець. Боротьба більшовицьких організацій Поділля за селянські та солдатські маси в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції.— Вісник Київськ. ун-ту, № 10. Серія історії, 1968; І. І. Печерниця. Діяльність більшовиків Півдня України по зміцненню союзу робітничого класу і селянства в березні—жовтні 1917 р.— УІЖ, 1967, № 10 та ін.

² А. В. Лихолат. Жовтень на Україні. К., 1967; М. І. Супруненко. Жовтнева революція і боротьба за владу Рад на Україні.— УІЖ, 1967, № 10; С. Королівський. Переможна хода Великого Жовтня на Україні.— «Комуніст України», 1967, № 12; А. Й. Смолинчук. Большевики України в боротьбі за Совети (март 1917—январь 1918 гг.). Львов, 1969; П. М. Мултих. Більшовики України в боротьбі за владу Рад.— УІЖ, 1967, № 12.

³ С. О. Данішев. Великий Жовтень на Полтавщині (1917—березень 1918 р.). Харків, 1969; С. П. Кихтев. Октябрьская революция и первые социалистические преобразования в Донецко-Криворожском бассейне. К., 1969;

ничний журнал» опублікував добірки статей «Назустріч 50-річчю Великого Жовтня» (№ 4, 5, 8), «До 50-річчя Радянської України» (№ 12) і «Про вплив Великого Жовтня на західноукраїнські землі» (№ 12), в яких широко розглядається жовтнева тематика.

У 1967 р. «Український історичний журнал» (№ 9—12) вміщував цікаву добірку матеріалів «У спільній боротьбі за владу Рад», в якій історикам з Києва, Баку, Риги, Талліна, Гомеля, Тбілісі, Душанбе, Вільнюса, Єревана була надана можливість висвітлити яскраві епізоди революційної боротьби представників українського народу в братніх республіках, а також посланців інших народів Країни Рад на Україні.

Історики викривають крах українських буржуазних націоналістів та їх партій в ході соціалістичної революції¹. Розкривається вплив Великого Жовтня на зарубіжні країни, зокрема на українське населення за рубежом².

В узагальнюючому плані висвітлюється історичне значення святкування 50-річчя соціалістичної революції в нашій країні³.

В плані розвитку історичної науки велике значення мають спогади учасників боротьби за Радянську владу на Україні. В цих матеріалах часто знаходимо такі деталі, які не відбивалися в офіційних документах, тогочасній пресі або які доповнюють документальні свідчення. Вийшли збірники, в яких вміщено мемуари ветеранів революції з усієї України⁴, а також з окремих районів — Донбасу, Харківщини та ін.⁵. Великий інтерес становлять книжки окремих мемуаристів, які відзначаються більш детальним викладом подій, ніж у статтях⁶. Чимало цікавих спога-

Ми — з Червоної Гвардії. Ужгород, 1967; І. І. Компанієць. Великий Жовтень і західноукраїнські землі.— УІЖ, 1967, № 10 та ін.

¹ М. І. Куліченко. Крах політики української буржуазно-націоналістичної контрреволюції (кінець 1917 р.—початок 1918 р.).— УІЖ, 1967, № 5; І. Ф. Курас, В. О. Полужкіна. До питання про політичний і організаційний крах українських буржуазно-націоналістичних партій (1917—1920 рр.).— НПІ КПРС, вип. 22, 1968.

² І. Ф. Євсєєв. Великий Жовтень і утворення світової соціалістичної системи.— УІЖ, 1967, № 11; Петро Кравчук. Відгомін Жовтневої революції в Канаді.— УІЖ, 1967, № 10.

³ І. Д. Назаренко. 50-річчя Жовтня — свято перемог комунізму.— УІЖ, 1967, № 7; Ф. П. Головченко. Партійна організація Київщини назустріч знаменному ювілею.— УІЖ, 1967, № 8.

⁴ Незабутні роки. Спогади учасників Великого Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. К., 1967; Розповідають борці революції. К., 1967; Черволиці. Спогади ветеранів Червоного козацтва. К., 1968.

⁵ Солдати партії. Донецьк, 1968; Сквозь грозы и бури. Воспоминания участников Октябрьской революции и гражданской войны. Харьков, 1969.

⁶ П. С. Ходченко. Досвітні заграви. Мемуари. 1905—1908. Випробування зрілості. Мемуари. 1917—1920 рр. К., 1967; І. Дубинський. Летопись памятных дней. Рассказы, воспоминания. К., 1967; І. Я. Мелехин. Таежными тропами. Воспоминания участника гражданской войны на Дальнем Востоке. Харьков, 1968.

дів сконцентровано в публікаціях журналів, особливо «Українського історичного журналу» (1967, № 1, 2, 6, 10—12; 1969, № 5, 8). У документальних публікаціях у цьому ж журналі Ю. М. Гамрецький показав представництво України на II Всесоюзному з'їзді Рад (1967, № 10), а Ж. П. Тимченко розповіла про селянські з'їзди на Україні в 1917 р. (1969, № 11).

З історії громадянської війни на Україні опублікована велика кількість літератури. Гідним узагальненням її був вихід у світ тритомника «Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.» (К., 1967—1969), в якому використано чимало нових архівних матеріалів, спогадів, свідчень тогочасної преси. Виклад подій на Україні тісно пов'язаний з історією всієї Країни Рад. Розкрито визвольний рух трудящих західноукраїнських земель. Книги добре ілюстровані, мають короткий літопис подій, іменний покажчик. На жаль, немає географічного покажчика, бібліографії.

Вийшли ґрунтовні дослідження про роль Комуністичної партії у роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни¹. Ці праці здебільшого охоплюють невеликі хронологічні межі й певну тематику: союз робітничого класу і селянства, діяльність тилу та ін.

В № 11 за 1967 р. «Український історичний журнал» вмістив добірку статей, в якій висвітлено польсько-радянські переговори в червні—грудні 1919 р. та їх вплив на події громадянської війни (В. Гостинська), діяльність Ради оборони по розгрому Денікіна (С. П. Коротков), створення та військові дії Дніпровської річкової флотилії в березні—серпні 1919 р. (Т. С. Федорова). Останню тему продовжував висвітлювати О. С. Лисенко (УІЖ, 1969, № 10, 12).

Хід воєнних дій у різних районах України на певних етапах, а також інші події буремного періоду досліджували численні історики². Та особливо привертає увагу науковців діяльність за-

¹ Т. Д. Бондар. Комуністична партія України в період іноземної інтервенції та громадянської війни. (Лютий 1918—січень 1919 р.). К., 1968; И. И. Шевченко. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян. (1919—1920 гг.). К., 1968; К. И. Позняков. Красный тыл—фронту. Деятельность Коммунистической партии по укреплению тыла Красной Армии в период разгрома врангелевщины. Харьков, 1968; С. Я. Случевська. До питання про партійне будівництво на Україні в роки громадянської війни.— УІЖ, 1968, № 1.

² С. А. Цвілюк. Народжена у підпіллі. Більшовицька преса Півдня України в період іноземної інтервенції та громадянської війни. Одеса, 1968; І. П. Костенко. Боротьба трудящих Чернігівщини проти іноземних окупантів і гетьманців влітку 1918 р.— УІЖ, 1968, № 8; Відновлення Радянської влади на Харківщині після вигнання денікінців (грудень 1919—травень 1920 р.).— «Архіви України», 1968, № 5; Т. Д. Бондар. До 50-річчя II Всеукраїнського з'їзду Рад.— УІЖ, 1968, № 3; П. П. Бачинський. Органи ВУЧК у захисті Радянської влади на Україні (1918—1922 рр.).— УІЖ, 1969, № 1.

рубіжних інтернаціоналістів, інтернаціональне виховання трудящих Радянської України в роки громадянської війни¹. Розкривається й безпосередня допомога трудящих УРСР, всієї Країни Рад розвитку світового революційного процесу, революціонерам в окремих зарубіжних країнах².

Історики не обмежуються відображенням воєнної сторони років громадянської війни. Вони висвітлюють перші соціалістичні перетворення в промисловості України, запровадження робітничого контролю та ін.³ М. І. Ксензенко, Р. Д. Лях, І. К. Рибалка та інші присвятили вирішенню аграрного питання в Українській РСР ґрунтовні дослідження, що спираються на солідну джерельно-літературну базу⁴. Значно менше місця відводиться першим крокам культурного будівництва в Радянській Україні⁵.

Таким чином, в 1967—1969 рр. події Великого Жовтня і громадянської війни на Україні були в центрі уваги українських радянських істориків. Чимало матеріалу було вміщено з цього приводу. Особливо багато в цьому відношенні зробили журнали. Про «Український історичний журнал» вже згадували. Численні історичні документи про Великий Жовтень та громадянську війну публікували «Архіви України». Систематично пуб-

¹ Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920). К., 1967; С. И. Моков. Пролетарский интернационализм на защите идей Октября. Деятельность Коммунистической партии по интернациональному сплочению трудящихся в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.). Львов, 1967; М. Е. Озеров. По следам героев революции. Симферополь, 1967; П. М. Калениченко. З історії польських комісаріатів на Україні (1918—1919 рр.).— УІЖ, 1967, та ін.

² А. Батюк. Про братерську допомогу Радянської України Угорській Радянській республіці в 1919 р.— «Архіви України», 1969, № 3; Ж. І. Ісаєнко. Великий Жовтень — початок нового етапу в розвитку міжнародного комуністичного і робітничого руху.— УІЖ, 1968, № 2; П. М. Костриба. Велика Жовтнева соціалістична революція — початок епохи переходу від капіталізму до соціалізму.— УІЖ, 1968, № 1.

³ Й. Ш. Черномаз. Перші соціалістичні перетворення в промисловості України (листопад 1917—квітень 1918 р.). Харків, 1967; М. А. Баранова. Робочий контроль на підприємствах Донбасу (1917—1918 гг.). Львов, 1968; В. Ф. Майстренко. Про робочий контроль у промисловості Одеси.— УІЖ, 1968, № 7; Д. А. Першак. З історії боротьби більшовиків за відбудову Донбасу (січень — травень 1919 р.).— УІЖ, 1969, № 3; О. С. Кудлай. Паростки комунізму.— УІЖ, 1969, № 4; В. П. Сидоренко. До 50-річчя I Всеукраїнського з'їзду профспілок.— УІЖ, 1969, № 4.

⁴ Р. Д. Лях. Вирішення аграрного питання на Україні (1917—1923 рр.). Донецьк, 1968; І. К. Рибалка. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). Харків, 1967; М. І. Ксензенко. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919—березень 1921 р.). Харків, 1968.

⁵ М. І. Павлюк. Заходи Всеукраїнському в галузі культури і культурно-освітньої роботи (II.XII 1919—19.II 1920 р.).— Культурно-освітня робота, вип. 4, 1967; Ф. Науменко. Діяльність Галрекому в галузі народної освіти.— Педагогіка, вип. 7, 1968; О. М. Шпортенко. З історії освіти дорослих на Україні (1917—1940).— Там же.

лікували відповідні документи і статті журнали «Вітчизна», «Соціалістична культура». Журнал «Дніпро» в 1967 р. запровадив щомісячну рубрику «Буремний 1917-й», журнал «Прапор» — «У цьому місяці півстоліття тому» (переважно на матеріалах Харківщини), «Донбас» — «Хроніка революційних подій. 1917 рік в Донбасі» і т. д.

Дедалі більше істориків цікавить соціалістичне будівництво УРСР у мирних умовах 1921—1941 рр. Розглядаються загальні питання цієї теми, правда, стисло¹. Особлива увага приділяється висвітленню керівної та спрямовуючої ролі Комуністичної партії, її боротьби проти опортуністичних, опозиційних елементів за єдність рядів на марксистсько-ленінській основі².

Ряд дослідників вивчав історію робітничого класу республіки на різних історичних етапах³. Найбільш ґрунтовною з цієї тематики є праця А. І. Епштейна «Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928—1932 рр.)» (Харків, 1968). Автор, використавши великий архівний та інший джерельно-літературний матеріал, показав становище промисловості та робітничого класу УРСР напередодні першої п'ятирічки, хід соціалістичного змагання, нового будівництва, боротьбу за технічний прогрес. Праця відзначається соціологічним викладом, статичністю матеріалу¹. В конкретно-історичному плані не показано розвитку робітничого класу за роки першої п'ятирічки.

¹ М. С. Климко. Коммунистическая партия в борьбе за восстановление и перестройку хозяйства страны на основе новой экономической политики. К., 1968; Роки боротьби і перемог.— «Комуніст України», 1967, № 3—5; І. І. Коломійченко. Комуністична партія України на чолі боротьби за соціалізм.— УІЖ, 1968, № 6.

² Ю. В. Бабко. Идеологічна робота КП(б)У в роки другої п'ятирічки.— УІЖ, 1968, № 2; В. Р. Сторожук. Змінення колективності партійного керівництва на Україні в 1921—1925 рр.— УІЖ, 1969, № 8; В. П. Горшков. Ленінським курсом в лавах єдиних. Боротьба КП України проти антиленінських угруповань в перші роки соціалістичного будівництва. К., 1969; П. П. Бачинський, О. А. Бородін. Боротьба КП України проти троцькізму, за єдність рядів партії (1918—1937 рр.). К., 1968; Ф. П. Терехов. Про роль контрольних органів КП(б)У в зміненні єдності партії (1926—1928 рр.).— УІЖ, 1968, № 1.

³ І. В. Ганевич. Ленінський план соціалістичної індустріалізації і боротьба партії за його здійснення. Одеса, 1968; І. І. Коломійченко. Діяльність КП України по здійсненню політики соціалістичної індустріалізації (1926—1929 рр.).— УІЖ, № 7; В. Ф. Башевої. Про інженерно-технічну підготовку керівних кадрів, висунутих з робітників у 1933—1937 рр.— УІЖ, 1967, № 4; Д. П. Поклад. Боротьба за розвиток металургії у роки першої п'ятирічки.— УІЖ, 1967, № 8; В. П. Бондар. Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України в 30-х роках.— УІЖ, 1968, № 6; С. Курлеубаєв. Братерська допомога шахтарів Донбасу гірникам Караганди в період створення третьої вугільної бази СРСР.— УІЖ, 1968, № 8; З. Г. Лихолобова. Формування робітничих кадрів Донбасу в роки першої п'ятирічки.— УІЖ, 1969, № 6 та ін.

Значну увагу дослідників привертає союз робітничого класу селянства, допомога міста селу в соціалістичних перетвореннях. Історики показують як безпосередню допомогу робітничого класу селянству в здійсненні колективізації сільського господарства, так і сприяння у піднесенні культури села¹. В дослідження останньої теми особливо істотний вклад зробив О. О. Михайлов.

Історичний шлях українського селянства в роки колективізації висвітлюється на широкому фоні соціально-економічних процесів на селі². Грунтовно підсумував колгоспне будівництво на Україні у відбудовний період П. М. Денисовець.

Українські радянські історики досліджують хід культурної революції на Україні, концентруючи увагу на питаннях розвитку народної освіти, вищої школи, діяльності культурно-освітніх установ. Журнал «Соціалістична культура» в 1967 р. опублікував добірки матеріалів з газет та журналів під заголовком «Свідчать сторінки історії» (№ 3, 6), в яких висвітлюються події культурного будівництва 1921—1933 рр.

Історики розглядають різні питання радянського будівництва на Україні³. Зокрема, їх цікавить адміністративно-територіальна реформа в республіці 1923 р., діяльність Рад, історичний розвиток Конституції братньої Молдавії. Звичайно, слід більше уваги приділяти безпосередній участі трудящих України в діяльності Рад. Вийшли праці, що висвітлюють яскраві сторінки діяльності комсомольців України, оборонно-масової роботи серед трудящих, проведення безпартійних конференцій серед трудящих національних меншостей, антинародну позицію церкви під час голоду 1921—1922 рр.⁴ Наші земляки виступили з цікавими спогадами

¹ Ю. М. Лизогуб. Дружба серпа і молота. К., 1968; О. О. Михайлов. Допомога міста селу в піднесенні культури (1929—1941 рр.). К., 1968; його ж. Участь 25-тисячників у піднесенні культури села (1929—1930 рр.).—НПІ КПРС, вип. 10, 1966; І. І. Загребельний. З історії шефства міста над колгоспами України (1933—1934 рр.).—УІЖ, 1969, № 1.

² П. М. Денисовець. Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр. Харків, 1969; В. П. Столяренко. Соціалістичні перетворення в українському селі. К., 1967 та ін.

³ А. А. Недух. Адміністративно-територіальна реформа в УРСР у 1923 р.—Питання історії народів СРСР, вип. 4, 1967; Є. І. Лозова. Про участь міських і сільських Рад України в культурному будівництві (1926—1929 рр.).—УІЖ, 1968, № 2; В. А. Сліпченко. Боротьба партійних організацій України за зміцнення Рад у відбудовний період.—УІЖ, 1969, № 11; О. О. Карлов. Конституція Молдавської РСР та її історичний розвиток.—УІЖ, 1967, № 6.

⁴ В. Г. Роїк. Діяльність КП України по організаційному зміцненню комсомолу в 1925—1930 рр.—УІЖ, 1968, № 6; П. Г. Калько. Виховання молоді на ленинських ідеях інтернаціоналізму і дружби народів (1923—1925 рр.).—УІЖ, 1969, № 11; І. Я. Ковальов. З досвіду оборонно-масової роботи комсомолу України в роки довоєнних п'ятирічок.—УІЖ, 1969, № 6; Г. Т. Федоров. Діяльність партійних організацій України по зміцненню оборонно-масової роботи серед трудящих республіки.—УІЖ, 1968, № 11; З. Ф. Костицькіна. Роль безпартійних конференцій у політичному вихованні трудящих

про свою участь в національно-революційній війні в Іспанії в 1936—1939 рр.¹

В досліджуваній період вийшло багато літератури з історії Великої Вітчизняної війни на Україні. Певні узагальнення з цієї тематики зроблено в тритомнику «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (К., 1967—1969), який удостоєний Державної премії УРСР 1970 р. Автори використали величезний архівний та опублікований документальний матеріал, значну кількість історичної літератури. Яскраво висвітлено героїзм радянських воїнів у битвах за Радянську Україну, розмах партизанської та підпільної боротьби проти фашистських загарбників, самовіддану працю трудівників тилу. Вперше переконливо показано героїчну працю трудящих УРСР, евакуйованих на Схід. Автори докладно розкрили жорсткий окупаційний режим, але менше уваги приділили викриттю отруйної ідеології фашизму та українського буржуазного націоналізму.

Названу вище тему коротко виклав у популярній брошурі «Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні» (К., 1967) К. К. Дубина.

Розкриттю керівної та спрямовуючої ролі Комуністичної партії на всіх ділянках боротьби проти загарбників, крім цієї монографії присвячуються окремі праці².

Значна кількість праць присвячується героїчним бойовим діям Червоної Армії на українській землі, окремим битвам, обороні міст-героїв Одеси та Севастополя. У № 10 «Українського історичного журналу» за 1969 р. опубліковано добірку статей «До 25-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників», в якій генерал-полковник В. Г. Куликов виступив з узагальнюючою статтею «Історична перемога», І. Я. Жученко розповів про визволення Червоною Армією Закарпаття, а Л. І. Ткачова висвітлила зміцнення зв'язків радянських воїнів з трудящими УРСР у завершальний період війни.

Історики республіки пишуть про героїчні подвиги ополченців на початку війни, про мужню оборону Києва, Одеси і Севастополя, про величні битви за Дніпро, за Буковину, за визволення західних областей України, всієї республіки та ін.³ Інтерес істо-

національних меншостей України в 1921—1925 рр.— УІЖ, 1967, № 6; Н. В. Расторгуєва. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду в 1921—1922 рр.— УІЖ, 1967, № 1.

¹ Е. Кондрат. В небе Испании.— «Радуга», 1968, № 10; М. Фортус. Моя Іспанія (1936—1939 рр.).— «Вітчизна», 1969, № 4.

² С. Н. Кириченко. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. К., 1968; П. Ф. Денисенко. З історії партійного будівництва в роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1968, № 6; Партийные организации Харьковщины в годы Великой Отечественной войны. Харьков, 1968.

³ Ф. П. Остапенко. Народні ополченці на обороні Києва.— «Комуніст України», 1969, № 10; О. В. Мойсєєв, М. І. Петров. Подвиг на Дніпрі.

риків викликає бойова діяльність на захист Вітчизни комсомольців, жінок, учених¹.

Значну увагу приділяють дослідники відображенню діяльності партійного і керованого ним комсомольського підпілля, диверсійної діяльності проти загарбників², хоч раніше переважно висвітлювалась суто партизанська збройна боротьба. В останні роки розширився діапазон досліджень, зроблено наукові узагальнення про форми партизанської боротьби, про розгортання її на місцях³.

Значний інтерес істориків викликають прояви міжнародної солідарності представників різних країн в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників⁴. Історики висвітлюють участь ук-

К., 1968; М. В. Коваль. Визволення столиці України Києва від німецько-фашистських загарбників (листопад 1943 р.). К., 1968; Я. Ю. Пашко. Місто-герой на Дніпрі. К., 1969; С. А. Вольський. Величний подвиг (про оборону Одеси). К., 1967; Люди подвигу. Одеса, 1967; Г. Ванєєв, П. Гармаш. Героїчний Севастополь. К., 1967; Битва за Буковину. Ужгород, 1967; В. Б. Ананійчук. Визволення західних областей України від німецько-фашистських окупантів. К., 1969; А. Ф. Мінгазутдінов. Діяльність Комуністичної партії на патріотичному вихованню воїнів у період визволення України від фашистських загарбників.—УІЖ, 1967, № 6; М. М. Лемещук. Радянські воїни-українці в Сталінградській битві.—УІЖ, 1968, № 2; І. І. Артеменко. Боротьба за визволення Кіровоградщини від німецько-фашистських загарбників у вересні 1943 р.—березні 1944 р.—УІЖ, 1968, № 9.

¹ Г. М. Лукін. В Одесі живуть героїні. Одеса, 1969; Н. М. Долматова. Участь жінок Севастополя в боротьбі з гітлерівськими загарбниками в 1941—1942 рр.—УІЖ, 1968, № 3; І. І. Ладивір. Учені Академії наук Української РСР на фронтах Великої Вітчизняної війни.—УІЖ, 1967, № 7; П. Т. Тронько. Подвиг твоїх батьків. З історії боротьби комсомольців і молоді Радянської України проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни в 1941—1945 рр. К., 1968.

² Вкарбовані в безсмертя. К., 1968; В. Д. Варягіна, Г. С. Вакуленко. Народна гвардія ім. Ів. Франка. 1942—1944 рр. Львів, 1967; В. Ф. Егоров, Н. І. Зотов. 907 днів в тылу врага (в Одесі). Одеса, 1969; І. Я. Мірошников. Нескорені харків'яни. К., 1969; В. Т. Милуха, Я. П. Шаповал. Кроки в безсмертя. Харків, 1968; Незгасний юності вогонь (про комсомольців Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької областей). Ужгород, 1968; В. З. Шевченко. Заграви над Псьом. К., 1968; К. В. Рябой. 493 дні в підпіллі (Павлоград). Дніпропетровськ, 1968; В. І. Енжеяк, А. П. Кузнецов. Особая диверсионная. Симферополь, 1968; М. М. Лемещук. Зародження перших комуністичних підпільних організацій і груп у фашистських таборах смерті.—УІЖ, 1968, № 7.

³ М. В. Коваль. Основні риси бойових дій партизанів України (1941—1944 рр.).—УІЖ, 1969, № 7; В. П. Лукін. Організація Українського штабу партизанського руху і початок його діяльності.—УІЖ, 1969, № 5; М. Г. Паламарчук. Про деякі питання тактики підпільно-партизанської боротьби в степових і лісостепових районах України.—УІЖ, 1968, № 8; П. Ф. Автомонов. Взаємодія партизанів з десантними і передовими частинами Радянської Армії в середньому Придніпров'ї.—УІЖ, 1967, № 5; В. Д. Яценко. Комсомольці України в партизанських лавах (1941—1945 рр.). Харків, 1968.

⁴ В. Клоков, А. Кудрицький, І. Бречак. Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941—1945 рр.). К., 1968; І. М. Бречак. Польські патріоти у партизанській боротьбі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.—«Вісник АН УРСР», 1969, № 5;

раїнців у русі Опору Франції, Бельгії, показують дії поляків серед партизан на Україні, допомогу радянських людей Словацькому народному повстанню та ін.

В ідейно-виховній роботі серед трудящих і воїнів у роки воєнних випробувань велику роль відігравали засоби інформації, зокрема преса, радіо, що викликає інтерес дослідників.

Велика увага приділяється відбудові народного господарства, особливо промисловості під час війни¹, героїчним звершенням трудящих України в евакуації, на сході СРСР, зв'язкам армії та трудящими тилу².

За останні роки виходить багато спогадів учасників Великої Вітчизняної війни. Значна питома вага належить доопрацьованим перевиданням спогадів таких відомих організаторів і керівників партизанського руху, як Д. Бакрадзе, П. П. Вершигора, І. Вергасов, М. І. Наумов, С. А. Ковпак, С. В. Руднев, О. Ф. Федоров та ін., а також Л. Свобода. В основному спогади можна розподілити на такі три великі групи: ветеранів армії³, відомих партизанів та підпільників⁴, колишніх в'язнів концентраційних таборів⁵.

Зовсім слабо представлені спогади трудівників тилу. Тому особливо великий інтерес викликає змістовна книга директора Севастопольського морського заводу М. Н. Сургучова⁶.

В. Клоков. 25-та річниця Словацького національного повстання.— «Комуніст України», 1969, № 9; А. В. Кудрицький. Участь громадян Радянської України в партизанському русі Франції.— УІЖ, 1967, № 6.

¹ П. І. Денисенко. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.). К., 1968; М. О. Буцько, О. С. Масний. В ім'я перемоги. К., 1967; М. Ф. Хорошайлов. Комуністична партія України — організатор відбудови і розвитку промисловості Донбасу (1943—1945 рр.). Харків, 1967; М. І. Панчук. Сталеві шляхи (відбудова залізниць). К., 1968; М. О. Буцько, М. І. Лавринович. Відродження колгоспного села. К., 1968.

² С. Н. Саженюк, М. І. Кравчук. Внесок робітників України в зміцнення економіки СРСР у роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1968, № 8; І. І. Ладивір. Діяльність учених Академії наук у роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1968, № 3; Л. І. Ткачова. Робота політорганів Червоної Армії серед населення України (1943—1944 рр.).— УІЖ, 1967, № 10.

³ В боях за Харьковщину. Харьков, 1968; Корсунь-Шевченківська битва. К., 1968; Они освобождали Закарпатье. Ужгород, 1968.

⁴ Говорят побратимы. О совместной борьбе советских людей, словаков, румын, испанцев и других зарубежных антифашистов на Крымском полуострове. Симферополь, 1968; В. Ф. Белявец. Донецкие мстители. Донецк, 1969; М. А. Македонский. Пламя над Крымом. Симферополь, 1969; О. Ф. Федоров. Так починалася партизанська боротьба.— «Комуніст України», 1969, № 10; його ж. Остання зима. К., 1968; Михайло Наумов. Західний рейд.— «Прапор», 1969, № 7; М. К. Майоров. Суворі випробування. К., 1967; М. Т. Лукашов. Партизанськими тропами, кн. 1. К., 1968; Б. Е. Гуд. Гремит Брянский лес. Харьков, 1968; І. П. Герасименко. «Партизанська іскра». К., 1967 та ін.

⁵ В. И. Сахаров. В застенках Маутхаузена. Симферополь, 1969; Ю. П. Цуркан. Последний круг ада. Одесса, 1967; М. Ф. Ятченко. По той бік. Спогади в'язня. К., 1967.

⁶ М. Н. Сургучев. Корабли возвращаются в строй. Симферополь, 1969.

Таким чином, в 1967—1969 рр. опубліковано великий і різноманітний джерельно-літературний матеріал з історії Великої Вітчизняної війни, який свідчить про те, що українські історики серйозно займаються цією важливою тематикою.

Післявоєнний період історії Української РСР, зокрема наше сьогоднішнє, продовжує привертати увагу багатьох істориків, значною мірою початкуючих. Це накладає свій відбиток на праці, які нерідко позначені фактографічністю. Здебільшого автори охоплюють невеликі історичні етапи і вузькі теми. За браком місця немає можливості навіть назвати ці численні праці. Обмежимося їх загальною характеристикою та тематикою, спиняючись лише на монографічних дослідженнях. Автори пишуть про різні сторони історії робітничого класу, селянства, розвитку культурного будівництва.

Післявоєнний період знаходить переконливе відображення у працях істориків, присвячених всьому радянському періоду. Це стосується, зокрема, досліджень, що вийшли до 50-річчя Комуністичної партії України¹, в нарисах історії обласних партійних організацій — Волинської, Закарпатської, Запорізької, Київської, Кримської, Львівської, Миколаївської, які опубліковані в 1967—1969 рр. У 1968 р. дослідники вмістили в «Українському історичному журналі» (№ 6) передову статтю «Бойовий авангард українського народу», добірку «До 50-річчя Комуністичної партії України», а також видали книжки про XXIII з'їзд КП України та про I—III Всеукраїнські конференції КП(б)У². В ряді праць висвітлюється керівна і спрямовуюча діяльність КП України в різних галузях життя у післявоєнний період³. Порушувані питання розглядаються на широкому загальноісторичному фоні.

¹ Г. М. Мултих, І. П. Кожукало. В єдиному бойовому строю ленинської партії. К., 1968.

² І. П. Кожукало. Двадцять третій з'їзд КП України. К., 1968; С. О. Рогошин. Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У. К., 1968; І. І. Коломійченко. Друга Всеукраїнська конференція КП(б)У. К., 1968; М. Т. Бортичук, Ю. В. Бабко. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. К., 1968.

³ Р. А. Слепенький. Партийные организации Донбасса в борьбе за оснащение угледобывающей промышленности новой техникой (1959—1965 гг.). К., 1968; С. М. Зверев. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951—1958 рр.). К., 1969; Н. К. Иващенко. Деятельность партийных организаций Украины по совершенствованию системы социалистического контроля в республике. К., 1968; Н. С. Гурладій. За ідеологічне озброєння мас. (Питання ідеологічної роботи КП України 1956—1961 рр.). Львів, 1968; В. Д. Голіченко. Партийне керівництво органами державної безпеки. К., 1968; В. И. Касьян. Коммунистическая партия Украины — руководитель профсоюзов в борьбе за развитие народного хозяйства республики (1951—1955 гг.). К., 1969; Г. Г. Письменный. Народ, партия, армия. Деятельность Коммунистической партии в области укрепления единства армии и народа. (1956—1966 гг.). К., 1969.

За останні роки, особливо у зв'язку з 50-річчям ВЛКСМ і ЛКСМУ, розгорнулось активне вивчення історії комсомолу України. Створено першу велику узагальнюючу працю з цієї тематики — «Історію Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України» (К., 1968). У книзі на великому джерельно-літературному матеріалі автори переконливо показали різнобічну діяльність комсомольців та молоді Української РСР на всіх історичних етапах.

З точки зору ознайомлення з шляхом підростаючого покоління республіки цінною є праця П. Ю. Шелеста «Історичне покликання молоді» (К., 1967), яка в 1969 р. вийшла доповненим виданням, а також російською мовою. Автор яскраво показує героїчну працю молоді, її відданість комуністичним ідеям. Книга П. Ю. Шелеста вчить юнаків та дівчат на передових історичних традиціях найкраще виконувати благородне покликання будівників комунізму. Повчальними для історика є висловлені автором думки про якість справжнього науковця — сміливість у постановці нових проблем та методах їх розв'язання, закоханість у науку, непримиренність до самозадоволення, кар'єризму, зарозумілості, відсутність почуття заздрості.

Вчені досліджують чимало часткових питань з історії комсомолу і молоді післявоєнного періоду, зокрема участь юнаків та дівчат у відбудові народного господарства, їх самовіддану працю на ударних комсомольських будовах, діяльність окремих обласних організацій ЛКСМУ та ін. Цікавим є збірник спогадів з історії Харківської комсомольської організації 1918—1968 рр. «Плем'я комсомольське» (Харків, 1968). На жаль, ще дуже мало публікується спогадів не лише з історії комсомолу, а й з інших галузей життя, крім зазначених вище. Особливо це стосується післявоєнного періоду.

У 1967—1969 рр. історія робітничого класу республіки продовжувала втілюватись в численних нарисах про окремі заводи. В центрі уваги авторів, як і раніше, були великі індустріальні підприємства — заводи, шахти, рудники та ін.¹ Останнім часом розширився діапазон цих праць. Стали з'являтися нариси про підприємства легкої, харчової промисловості, про залізницю. Окремі статті з історії підприємства друкуються і в різних жур-

¹ І. М. Книшов, В. М. Пронь. Живі традиції (Дніпропетровський металургійний завод ім. Г. І. Петровського). Дніпропетровськ, 1967; А. Д. Савчук. Завод імени Октябрської революції. Одеса, 1967; Л. Й. Евселевский, П. Н. Пустовит. Крюковский вагоностроительный. Харьков, 1967; Г. В. Жданов, З. Л. Компаниец. В коммуне остановка (Луганский локомотивостроительный завод). Донецк, 1967; Г. Г. Володин. По следам истории (Донецкий металлургический завод им. Ленина). Донецк, 1967; Сквозь огненные годы (Харьковский завод транспортного машиностроения им. В. А. Малышева). Харьков, 1967; Завод «Більшовик», К., 1967; О. Б. Байбаков, Р. С. Кац. Героїчні сторінки («Ленінська кузня»). К., 1968; Імені Січневого повстання (Київський електровагоноремонтний завод). К., 1968 та ін.

налах. Продовжується випуск історико-краєзнавчих та історико-економічних нарисів про окремі міста — Антрацит, Глухів, Горлівку, Донецьк, Лубни, Макіївку, Миргород, Одесу та ін.

В республіці побачили світ перші книги, в яких узагальнюються виробничі а громадсько-політична діяльність робітничого класу в післявоєнні роки¹. Зокрема, В. І. Полурез значну увагу приділяє масово-політичній роботі серед трюящих промисловості, а П. Т. Рущенко — прискоренню науково-технічного прогресу.

Дослідників цікавить і ряд питань післявоєнної історії селянства УРСР, зв'язаних з інтенсифікацією виробництва, зокрема шляхом меліорації, з вирішенням проблеми сільськогосподарських кадрів. Цим питанням присвячуються книжки². В численних же статтях порушуються й інші питання життя і діяльності трудівників села.

Значно повніше в узагальнюючому плані висвітлюються питання культурного будівництва в Українській РСР післявоєнних років. Вийшли ґрунтовні праці, присвячені важливим окремим темам. О. Я. Завадська всебічно показала розвиток загальноосвітньої школи в УРСР у 1959—1968 рр., підкреслюючи значення попередньої підготовки учнів до самостійної практичної праці³. Розвиток школи республіки розглядається і за всі роки Радянської влади, а також на сучасному етапі, виділяються виховні завдання народної освіти.

О. К. Зубань узагальнив розвиток усіх основних форм освіти республіки в 1945—1952 рр., широко охопивши діяльність школи, вузів і дуже стисло — середніх спеціальних учбових закладів⁵.

¹ Н. Ф. Хорошайлов. Возрожденный Донбасс. Из истории борьбы партийных организаций Донбасса за восстановление промышленности в годы четвертой пятилетки. Донецк, 1968; В. І. Полурез. Комуністична партія України — організатор трудової активності робітничого класу. К., 1969; П. Т. Рущенко. Діяльність Комуністичної партії України по прискоренню науково-технічного прогресу в промисловості (1959—1965 рр.). Харків, 1969.

² Л. В. Андрієнко. Велике багатство України. К., 1968; А. С. Якимчук. Коммунистическая партия Украины в борьбе за развитие мелиорации в республике. К., 1968; Н. А. Лысенко. Роль Коммунистической партии в решении проблемы сельскохозяйственных кадров (1951—1958 гг.). К., 1968; Є. С. Побережний. Виникнення і розвиток руху за комуністичну працю в колгоспах України. К., 1968.

³ О. А. Завадская. Школа — народному хозяйству. Львов, 1967; і і ж. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959—1968 гг.). К., 1968.

⁴ А. Г. Бондар. Всенародний університет. К., 1967; А. Д. Бондар. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917—1967). К., 1968; П. П. Удовиченко. Сучасна школа і її завдання. К., 1969; Развитие народного образования в Украинской ССР. 1966/67 учебный год. К., 1967.

⁵ О. К. Зубань. Борьба Коммунистической партии Украины за развитие народной освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945—1952 рр.). Львів, 1967.

За останні роки вийшло чимало літератури про окремі вузи, технікуми. Переважно це невеличкі довідники, але й вони дають певне уявлення про розвиток системи вищої та середньої спеціальної освіти в республіці. Вийшли і досить великі книги про окремі вузи¹.

Актуальні питання розвитку культури на Україні знаходять відображення в щорічнику «Наука і культура», що виходить з 1966 р., та інших цінних виданнях².

Історики УРСР значну увагу приділяють минулому та сучасному західних областей республіки, які пізніше інших областей стали на соціалістичний шлях. Підсумки цим дослідженням підбила синтетична колективна праця «Торжество історичної справедливості» (Львів, 1968), в якій на великому фактичному матеріалі висвітлено основні етапи розвитку західноукраїнських земель з найдавніших часів до наших днів, показано закономірність їх возз'єднання у єдиній Українській Радянській державі, величезні успіхи в усіх галузях життя за роки соціалістичного і комуністичного будівництва.

В історичній літературі, численних журнальних статтях висвітлюються окремі важливі теми історії західноукраїнських земель на різних етапах: їх соціально-економічний розвиток, класова боротьба до возз'єднання, зокрема боротьба за Радянську владу після перемоги Великого Жовтня, соціалістичні перетворення в складі Радянської України³. Продовжується дослідження життя, діяльності та поневірянь української трудової еміграції за кордоном, зокрема в Канаді й США⁴.

Збірники документів та матеріалів, що вийшли в досліджува-

¹ Київський університет за 50 років Радянської влади. К., 1967; Днепропетровский медицинский институт. 50 лет. К., 1967; Історія Одеського університету за 100 років. К., 1968; И. Д. Фурсенко. Харьковский ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственный институт им. В. В. Докучаева. Очерки истории. К., 1968; Одесский политехнический институт (1918—1968). К., 1968, та ін.

² Ф. Д. Овчаренко. Наука Советской Украины. К., 1969; Г. М. Шевчук. Наука, осяяна генієм Леніна. К., 1969.

³ В. К. Макаєв. Робітничий клас Галичини в останній третині XIX ст. Львів, 1968; П. К. Сміян. Революційний і національно-визвольний рух на Закарпатті кінця XIX — початку XX ст. Львів, 1968; П. Г. Смішко. Боротьба трудящих українських Придунайських земель за возз'єднання з УРСР (1917—1940 рр.). Львів, 1969; Б. І. Співак, М. В. Троян. 40 незабутніх днів. Ужгород, 1967; І. І. Компанієць. Возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі. К., 1967; Комуністами оновлена земля. К., 1969; В. П. Столярєнко. Ленінським шляхом. Діяльність Комуністичної партії по організаційно-господарському зміцненню колгоспів західних областей Української РСР. 1951—1958 рр. К., 1968 та ін.

⁴ А. М. Кольчук. Українці за океаном. Минуле й сучасне української трудової еміграції у Канаді й США. К., 1967; О. І. Полторацький. Брати далекі і рідні. К., 1967; Петро Кравчук. Тяжкі роки. До 75-річчя історії канадських українців.— «Жовтень», 1966, № 12; П. М. Калениченко. Українці за кордоном.— «Наука і суспільство», 1967, № 4.

ний період, охоплюють важливі теми історії радянської доби: громадянську війну, хід подій Великої Вітчизняної війни в різних областях, розвиток Придунайських земель, Закарпаття та Буковини¹.

Українські історики вивчають життєвий шлях історичних осіб. Вийшли дослідження про видатних соратників В. І. Леніна, зокрема тих, хто багато працював на Україні — В. П. Затонського, С. В. Косіора, Д. З. Мануїльського, Г. І. Петровського, М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря, О. Г. Шліхтера. Розкривається діяльність партійних та державних діячів — Є. Б. Бош, А. В. Іванова, П. П. Постишева, воєначальників, борців за владу Рад, революціонерів, ветеранів Великої Вітчизняної війни — П. Ю. Дибенка, Г. І. Котовського, В. М. Примакова, С. Петриківського, І. А. Ряснянського, І. П. Товстухи, І. І. Оленчука, В. Вакара, Т. С. Ткаченка, П. М. Лукіна, С. В. Руднева, І. Дзепи, С. Тутуценка; революціонерів західноукраїнських земель — П. Ю. Дятліва, О. Борканюка, Іваненка (Бараби), І. Модюка, К. М. Саврича та ін. Українські історики написали життєписи видатних зарубіжних революціонерів, наприклад Георгія Димитрова, Арсена Христева.

В. І. Туваєв і І. Х. Сас зробили змістовний огляд біографічної літератури про революціонерів більшовиків «Полум'яні борці за комунізм» на сторінках журналу «Комуніст України» (1968, № 8). Слід зазначити певну обмеженість біографічної літератури. Мало уваги приділяється всебічним життєписам передовиків соціалістичного будівництва — робітників та селян, представників радянської інтелігенції. Якщо про них і пишуть, то здебільшого у виробничому плані, не розкриваючи узагальнюючого образу.

Історики УРСР не обмежуються українською тематикою. Дослідники наполегливо вивчають історію сусідніх з Україною соціалістичних країн, братні зв'язки з ними². У зв'язку з відзначен-

¹ Гражданская война на Украине. 1918—1920. В трех томах, четырех книгах. К., 1967; Ревкомы Крыма. Симферополь, 1968; Комітети незаможних селян. (1920—1933). К., 1968; Шляхом Жовтня. Борьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення за возз'єднання з Радянською Україною, т. 5. 1938—1944 рр. Ужгород, 1967; Борьба трудящих українських придунайських земель за соціальне і національне визволення. 1918—1940 рр. Одеса, 1967; Советский Придунайский край (1940—1945 гг.). Одесса, 1968; Радянська Буковина. 1940—1945. К., 1967; Правда про унію. Львів, 1968; Луганщина в годы Великой Отечественной войны. Донецк, 1969; Львівщина у Великій Вітчизняній війні. Львів, 1968; Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Одесса, 1968; Листівки партизанського підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни. К., 1969.

² П. С. Сохань. Социалистический интернационализм в действии. Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве. К., 1969; І. М. Кулінич. Україно-німецькі історичні зв'язки. К., 1969; А. П. Мамалуй, П. Х. Кучерявенко. Социалистические преобразования крестьянского хозяйства в Польской Народной Республике. Харьков, 1967.

ням 50-річчя Великого Жовтня вчені республіки стали широко висвітлювати його революціонізуючий вплив на зарубіжні країни — історію революційного, робітничого руху в Польщі, Болгарії, Угорщині, Румунії та інших країнах¹. Розкривається підтримка завоювань Великого Жовтня в Країні Рад зарубіжними інтернаціоналістами.

Історики республіки мають певні успіхи і в галузі історичного сходознавства, досліджуючи новітню історію Алжіру, Іраку, Туреччини та інших країн². Перші підсумки цим дослідженням підбиті в колективній монографії «Україна і Близький та Середній Схід» (К., 1968), в якій розкривається місце УРСР у політичних, економічних і культурних зв'язках СРСР з відповідними країнами у післявоєнний час.

Ряд праць присвячено відображенню міжнародних відносин, зокрема зовнішньополітичної діяльності Української РСР. Автори переконливо розкривають миролюбну політику радянської дипломатії, викриття нею реакційної, агресивної суті імперіалістичної політики³.

Переважає більшість дослідників історії іноземних держав вивчає проблеми, тісно зв'язані з минулим українського та інших народів СРСР. Однак деякі історики розглядають і внутрішню історію капіталістичних країн США, ФРН, Англії та ін., показують діяльність прогресивних сил в цих державах, таврують ганьбою імперіалістичну реакцію — неофашизм, мілітаризм, реваншизм, викривають лицемірство, примарність буржуазної демократії⁴.

¹ Незборима сила ідей Жовтня. К., 1967; Великий Жовтень і міжнародний робітничий та національно-визвольний рух. Львів, 1967; Під впливом ідей Великого Жовтня. З історії міжнародного революційного руху. 1917—1924. К., 1969; П. Т. Рущенко. Великий Жовтень і революційний рух у Болгарії в 1923 році. Харків, 1967; Г. И. Чернявский. Рабочее движение в Болгарии в период частичной стабилизации капитализма (1925—1929 гг.). Харьков, 1968; С. М. Пархомчук. Великий Жовтень і революційне піднесення в Румунії (1917—1921). К., 1967; І. М. Гранчак. Робітничий рух Угорщини. 1919—1925. Львів, 1968.

² Paweł Kaleniczenko. Polacy w rewolniji Paz-dziernikowej i wojnie domowej na Ukrainie. 1917—1920. Warszawa. 1969; Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні. К., 1967.

³ Н. М. Фролкин. Крестьянство в алжирской революции (1954—1962). К., 1967; Г. Г. Зибина. Шлях Іраку до незалежності. К., 1969; І. Ф. Черніков. Турецька республіка в 50—60-ті роки ХХ ст. К., 1967; Д. М. Філіпенко. Друзі й вороги революційної Туреччини (1918—1922). К., 1968.

⁴ Д. Н. Сташевский. Прогрессивные силы США в борьбе за признание Советского государства. 1917—1933. К., 1969; О. А. Макаренко. Провал імперіалістичних замірів щодо України (1924—1929 рр.). К., 1967; Д. М. Сташевський. За кулісами дипломатичної блокади. Боротьба ленінської дипломатії за нормалізацію відносин з капіталістичними країнами (1917—1924). К., 1969; В. С. Бруз. Боротьба СРСР за створення системи колективної безпеки в Європі і політика західних держав (1933—1935 рр.). К., 1969; Л. О. Лещенко. Україна на міжнародній арені (1945—1949). К., 1969.

⁵ В. Н. Гулевич. Миролюбні сили ФРН у боротьбі проти мілітаризму та реваншизму (1955—1966 рр.). К., 1968; В. А. Лівень. Американські проф-

Таким чином, коло наукових інтересів українських радянських істориків досить широке, а якщо враховувати їх високу кваліфікацію, можна впевнено сказати про надзвичайно сприятливі перспективи дальших студій.

Результати досліджень істориків публікуються як в окремих монографіях, брошурах, збірниках, так і в досить розгалуженій періодиці. Історичним працям повністю присвячують свої сторінки «Український історичний журнал», науково-інформаційний бюлетень «Архіви України». Багато праць на історичні сюжети вміщують «Комуніст України», «Народна творчість та етнографія», численні громадсько-політичні та науково-популярні, літературні журнали, а також газети. В 1967—1969 рр. виходили міжвідомчі тематичні збірники з історії «Наукові праці з історії КПРС» (вип. 13—35), «Питання історії народів СРСР» (вип. 4—8), «Питання нової та новітньої історії» (вип. 4—9). Статті з історії вміщувалися у «Вісниках» та збірниках Київського, Харківського, Львівського університетів, Харківського і Львівського політехнічних інститутів та ряду інших вузів.

За відрізок часу, що розглядається, успішно розвивались дослідження з методології, історіографії, джерелознавства, допоміжних історичних дисциплін. Побачила світ перша монографія з української радянської історіографії, присвячена післявоєнному періоду¹. З загальних питань розвитку української радянської історичної науки опубліковано статті А. Д. Скаби, І. О. Гуржії, Ф. Є. Лося, А. В. Санцевича, В. Г. Сарбея, в яких, крім історіографії, порушуються питання джерелознавства, допоміжних історичних дисциплін².

Інститут історії АН УРСР та Наукова рада з історії історичної науки при Секції суспільних наук АН УРСР з 1968 р. видають щорічники «Історіографічні дослідження в Українській РСР», в яких публікують статті з історіографії на різну тематику і з усіх історичних періодів, а також бібліографію української історіографії з 1956 р. Розширилось висвітлення творчого доробку і життєвого шляху радянських істориків. І. О. Гуржій і В. С. Петренко опублікували книгу «Видатні радянські історики»

спілки і зовнішня політика США (1960—1968 рр.). К., 1969; К. С. Лузик. Положення негров в США (1950—1960 гг.). К., 1969; В. А. Горбик. Правящий класс и рабочее движение в Англии. 1959—1964. К., 1968; А. Н. Шлепачков. Биография статуи Свободы. Исторический очерк. М., 1969.

¹ А. В. Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. К., 1967.

² Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. Основні етапи розвитку історичної науки на Україні.—УІЖ, 1968, № 1; А. В. Санцевич. Українська радянська історична наука в 1966 р.—Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1969; В. Г. Сарбей, А. В. Санцевич. Історична наука в системі Академії наук УРСР.—УІЖ, 1969, № 2; І. О. Гуржій. Дослідження з історії в Академії наук УРСР.—«Вісник АН УРСР», 1969, № 5; А. Д. Скаба, І. О. Гуржій, В. Г. Сарбей. Назрілі проблеми дальшого дослідження історії України.—«Вісник АН УРСР», 1969, № 7.

(К., 1969), в якій вміщено нариси про 96 академіків та членів-кореспондентів АН СРСР і союзних республік, заслужених діячів науки УРСР. Збірник «Учені вузів Української РСР» (К., 1968) складається з коротких довідок про викладачів вищої школи республіки — академіків, членів-кореспондентів, професорів та докторів наук, зокрема про 74 історики. Подібну інформацію про дослідників — докторів наук, професорів — містять «Українська Радянська Енциклопедія», «Український радянський енциклопедичний словник», «Радянська енциклопедія історії України», а також «Історія Академії наук Української РСР», кн. 2 (К., 1967) — про академіків та членів-кореспондентів АН УРСР. Переважно до ювілейних дат публікуються матеріали про провідних істориків в «Українському історичному журналі», «Архівах України».

Слабше, ніж історіографія, розробляється в Українській РСР джерелознавство. З великих праць слід зазначити узагальнююче дослідження В. І. Стрельського з джерелознавства СРСР і змістовну монографію М. Ф. Дмитрієнко про пресу як джерело з історії Великого Жовтня на Україні¹. Вийшли випуски 3, 4 збірника «Історичні джерела та їх використання», в яких публікуються матеріали із загального джерелознавства та різних допоміжних історичних дисциплін.

З методологічних питань історичної науки матеріали переважно друкувалися в «Українському історичному журналі» в спеціальному відділі «Методологія та методика історичних досліджень». Вчені висвітлювали питання наукового прогнозування та історико-логічного аналізу (1967, № 1), деякі риси ленінського методу дослідження історії радянського періоду (1967, № 4), методики історіографічних досліджень (1967, № 6; 1969, № 12), видів письмових історичних джерел (1968, № 10) та ін.

Особливо посилився інтерес істориків до методологічних питань в зв'язку з підготовкою до відзначення 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. В 1969 р. «Український історичний журнал» друкував спеціальні добірки, присвячені ювілею (загалом понад 30 статей).

Протягом 1967—1969 рр. вийшло багато монографій, брошур, статей в різних журналах, в яких історики УРСР висвітлюють хвилюючі сторінки життя та революційної діяльності В. І. Леніна, його погляди на історію суспільства. Спинимось лише на найбільших, узагальнюючих дослідженнях.

Особливий інтерес істориків викликають зв'язки великого вождя з Україною. В колективній монографії «В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні» (К., 1967) автори на

¹ В. І. Стрельський. Теория и методика источниковедения истории СССР. К., 1968; М. Ф. Дмитрієнко. Большевицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело. К., 1967.

значному фактичному матеріалі показують роль Володимира Ілліча в організації боротьби за владу Рад на Україні, у продовольчій політиці та в розв'язанні інших важливих питань, зв'язаних з допомогою українському народові в його революційних діях. В. І. Ленін велику увагу приділяв національному питанню на Україні. Ця проблема також знайшла докладну розробку в українській радянській історіографії¹.

В серії «Ленін і Україна» вийшла синтетична колективна монографія «Шляхом, осяяним Ленінієм» (К., 1969), написана істориками під керівництвом академіка АН УРСР А. Д. Скаби. В книзі розкривається видатна роль вождя в історичній долі українського народу. Автори переконливо показують тісний зв'язок революційної боротьби трудящих України, соціалістичної революції, громадянської та Великої Вітчизняної війни, соціалістичного і комуністичного будівництва з діяльністю, іменем, заповідями В. І. Леніна, з створеною ним Комуністичною партією.

Історики виявили великий інтерес до поглибленої розробки проблеми «В. І. Ленін як історик». В опублікованому 1968 р. збірнику матеріалів наукової сесії (1965 р.) з проблеми «В. І. Ленін та історична наука» опубліковані доповіді й повідомлення А. Д. Скаби, К. К. Дубини, М. Я. Варшавчика, М. А. Рубача, Ф. Є. Лося, В. Г. Сарбея, П. М. Шморгуна, М. Н. Лещенка, О. С. Компан, М. Д. Березовчука.

Підсумковий характер має монографія В. М. Котова «В. І. Ленін—основоположник радянської історичної науки» (К., 1969), в якій висвітлюється роль вождя у розвитку теоретичних основ історичної науки, значна увага приділена ленінським оцінкам подій всесвітньої історії, дожовтневого та радянського періодів історії СРСР.

В. І. Астахов та І. Л. Шерман в монографії «В. И. Ленин — историк советского общества» (Харків, 1969) на великому фактичному матеріалі, використавши багату ленінську теоретичну спадщину, висвітлили основні риси ленінської методології історії — партійність, історизм, об'єктивність відображення цінного досвіду соціалістичної революції та будівництва соціалізму.

Значний інтерес становить монографія «Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії» (К., 1969). Автори розкривають величезне значення праць вождя для розвитку історичних досліджень в Українській РСР, розглядають історичну Ленініану на Україні.

Історики України особливо цікавлять ленінські ідеї пролетарського інтернаціоналізму в застосуванні до історії суспільства. Популярній темі «В. І. Ленін і Україна» присвячуються бро-

¹ Торжество ленінської національної політики на Україні. К., 1967; А. В. Лихолат. Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917—1920. К., 1967.

шури, видані 1969 р. І. І. Коломійченком і П. М. Шморгуном (Київ) та І. К. Рибалкою (Харків).

Вийшли ґрунтовні монографії і з інших важливих тем, зв'язаних з діяльністю В. І. Леніна¹.

Історики УРСР, як і всі радянські люди, зустріли 100-річчя від дня народження В. І. Леніна найбільшими досягненнями. Своїми працями історики роблять вклад у будівництво комунізму, у виховання трудящих Української РСР на марксистсько-ленінських ідеях. 1967—1969 роки у цьому відношенні були досить плідними, про що свідчить розглянута історична література, її широкий діапазон і глибоке вивчення дослідниками актуальних проблем вітчизняної та загальної історії.

А. В. Санцевич

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА
В 1967—1969 гг.

Резюме

Статья является продолжением начатой во втором выпуске характеристики украинской советской исторической науки в определенные годы. Период 1967—1969 гг. в области историографии объединяется двумя выдающимися событиями — выходом в свет многочисленных работ к 50-летию Великого Октября и Советской Украины, а также подготовкой и опубликованием важных исследований к 100-летию со дня рождения В. И. Ленина. Ознаменование двух славных юбилеев активизировало, оживило творческие усилия историков по всем направлениям науки, по разным периодам и темам.

Автор кратко анализирует двухтомники «История Украинской ССР», «История рабочего класса Украинской ССР», «История крестьянства Украинской ССР», «История Академии наук Украинской ССР», коллективные монографии «Развитие украинской культуры за годы Советской власти», «История Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины» и другие обобщающие труды. Характеризуются также основные разработки истории Украины периодов первобытнообщинного строя, феодализма, капитализма, советского общества. Рассматриваются исследования историков УССР в области всеобщей истории и других проблем. Значительное внимание уделяется литературе по истории партии. В исследуемый период возрастал интерес украинских историков к вопросам методологии, историографии, источниковедения.

¹ А. Т. Тихун. В. И. Ленин — руководитель Совета Труда и Оборона в 1920 г. К., 1969; А. М. Черненко. В. И. Ленин і закордонні більшовицькі організації. К., 1969; А. Д. Ярошенко. В. И. Ленин і революційний рух на західноукраїнських землях. К., 1969.

Заканчивается статья сжатым анализом исследований по исторической Лениниане, в частности коллективных монографий «В. И. Ленин и победа Октябрьской революции на Украине», «Торжество ленинской национальной политики на Украине», «По пути, озаренному Лениным», «Ленинское теоретическое наследие в украинской советской историографии» и др.

Н. В. Комаренко

УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИЧНИХ КАФЕДР НА УКРАЇНІ В 20-х РОКАХ

Серед численних історичних установ і організацій на Україні, які особливо інтенсивно почали виникати й розвиватися з перших років Радянської влади, велику роль в проведенні наукових досліджень в галузі історії та вихованні молодих кадрів істориків відіграли науково-дослідні кафедри. Але до останнього часу про них, на жаль, майже нічого не написано. Окремі поодинокі звіти про роботу кафедр є в деяких «Наукових записках», які стали бібліографічною рідкістю.

Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні, поряд з науково-дослідними кафедрами з інших галузей знань, яскраво ілюструють турботу і піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про розвиток науки на Україні, підготовку національних кадрів істориків, виховання трудящих в дусі марксистсько-ленінської ідеології.

Питання про стан науки в країні і на Україні, зокрема в системі радянського будівництва, постало особливо гостро в зв'язку з реорганізацією університетів ще в 1921 р., тому що старі університети в переважній більшості були цитаделлю «чистої» науки і як учбові установи не задовольняли повною мірою вимог Радянської влади. Отже, виникла необхідність відокремити науково-дослідну роботу від учбової. Університети були реорганізовані в інститути, основне завдання яких полягало в підготовці спеціалістів з різних галузей знань, а науково-дослідну роботу мали проводити кафедри. Вони виникали не лише при інститутах, а й при дослідних станціях, лабораторіях заводів, на фабричних підприємствах, пізніше при наукових бібліотеках, музеях та інших закладах. Отже, кафедра становила установу, що виникала не обов'язково при вищій школі. Це була нова форма організації науково-дослідної праці, кафедри самостійно вели наукові дослідження. Крім того, в галузі суспільних наук виник зовсім новий напрям — кафедри марксизму, на яких вивчалися історичний та діалектичний матеріалізм, праці класиків марксизму, що мало

надзвичайно важливе значення для формування марксистського світогляду у радянських науковців і викладачів.

Спочатку проблематика наукових досліджень кафедр присвячувалася переважно дореволюційній тематиці — вивчався соціально-економічний розвиток України XVII—XVIII ст. Але це не означає, що зовсім не вивчалася сучасна тематика. В інших наукових осередках республіки (Істпарти, Український інститут марксизму) розроблялася саме революційна тематика — вивчалися різні аспекти боротьби трудящих в 1905—1907 рр., історія Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні і т. д. Крім того, в 20-ті роки на кафедрах історичного профілю велика увага приділялася вивченню стародавньої історії, середньовіччя, зарубіжної історіографії.

Ще одна особливість цих кафедр пов'язана з елементами дореволюційної історіографії, — недостатнє відгалуження історичної науки від інших, про що свідчать і назви кафедр — історія української культури, українознавства, економіки та історії тощо. Вивчаючи історію, дослідники підключали до неї філософію, історію права, філологічні науки. Серед тем, які опрацьовувалися науковцями кафедр, переважали теми, пов'язані з історією культури, і майже зовсім відсутнім було дослідження політичної історії.

З часом завдання кафедр і характер їх роботи змінювалися. Так, згідно з резолюцією II Всеукраїнської педагогічної конференції (22—28 липня 1923 р.) та «Положення про науково-дослідні кафедри», затвердженого Наркомосом УРСР 18 лютого 1924 р., перед науково-дослідними кафедрами було поставлено завдання — не тільки розробка наукових проблем, а й залучення її співробітників до науково-педагогічної праці і підготовка до наукової діяльності аспірантів. Крім цього, зверталася особлива увага співробітників науково-дослідних кафедр на участь у громадсько-політичному житті республіки шляхом читання публічних лекцій на заводах, фабриках, в частинах Червоної Армії, в сільській місцевості.

Дещо пізніше в проекті «Статуту про науково-дослідні кафедри НКО», в якому науково-дослідні кафедри НКО УРСР визначені як державні установи у відповідних галузях наукового дослідження, ставилися такі завдання перед кафедрами: «Проводити наукові дослідження у відповідних ділянках науки, пристосовуючи ці дослідження до потреб господарського та культурного соціалістичного будівництва; об'єднувати свої наукові дослідження з працею наукових та науково-практичних установ; виховувати нові кадри наукових робітників, викладачів ВИШ'ів та висококваліфікованих спеціалістів; обслуговувати потреби відомств та виробничих установ науковою консультацією; популяризувати

знання у своїй науковій ділянці через ВИШ'ї даної ділянки та безпосередньо серед широких робітничо-селянських мас»¹.

Для виконання своїх завдань науково-дослідні кафедри повинні були проводити дослідження за власною ініціативою та за дорученням зацікавлених відомств, виробничих організацій; розробляти наукову методологію та стежити за її станом і розвитком; проводити роботу по підготовці молодшої зміни (аспірантура), організувати семінари підвищеного типу для підготовки студентів вузів до наукової роботи; видавати періодичну і неперіодичну літературу, наукову і популярну; влаштовувати лекції, звіти, доповіді серед широких робітничо-селянських кіл².

Перша науково-дослідна кафедра з історії України виникла в Катеринославі. З приводу цього в архівному документі читаємо: «Науковий Комітет повідомляє, що в Катеринославі з 1 січня 1921 р. утворюються 11 науково-дослідних кафедр, серед яких і кафедра з історії України» (тут же вона називається також і кафедрою українознавства.— *Н. К.*)³. Очолював кафедру відомий історик запорізького козацтва, знавець археології, народної творчості, етнографії, літератури професор Д. І. Яворницький.

Спочатку кафедра мала дві секції: 1) археології, етнографії та історичної географії України й історії Запоріжжя (керівник Д. І. Яворницький); 2) економічної й соціальної історії України (керівник професор М. Ф. Злотников). Кафедра ставила своїм завданням наукову розробку питань з українознавства, в першу чергу тих, що стосуються історії місцевого краю, а також підготовку наукових працівників. В січні 1922 р. кафедра накреслила такий план роботи. Перша секція: 1) складання й видання археологічної карти Катеринославської губернії; 2) розкопки найбільш цікавих курганів краю; 3) вивчення й описання пам'ятників матеріальної культури краю, особливо пам'ятників Запоріжжя; 4) збирання й вивчення етнографічного матеріалу. Друга секція: 1) вивчення історії кріпацького господарства й кріпосного права на Україні, зокрема на Катеринославщині; 2) вивчення історії торгівлі й промисловості на Україні взагалі й Катеринославщині зокрема; 3) вивчення архівних матеріалів, що стосуються продовольчої справи даної місцевості⁴.

Як бачимо, науково-дослідна праця кафедри була дуже різноманітною і охоплювала широке коло питань з різних галузей знань: історії (місцевого краю, України та світової), археології, етнографії.

¹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 166, оп. 4, спр. 233, арк. 1, 2,

² Там же, оп. 6, спр. 9097, арк. 67, 68; оп. 7, спр. 566, арк. 7.

³ Там же, оп. 2, спр. 459, арк. 17.

⁴ Там же, спр. 1169, арк. 8, 9.

Над питаннями історії працювали завідуючий кафедрою Д. І. Яворницький, керівник історичної секції М. Ф. Злотников, наукові співробітники І. С. Степанов і А. В. Новак. Цікавою і досить своєрідною була тематика, яку вони досліджували. Так, професор Д. І. Яворницький в перші роки існування кафедри підготував до друку «Курс історії місцевого краю», починаючи з давніх часів і до кінця XV ст., та «Культурні багатства краєвого Катеринославського музею», працював над архівними документами з історії XVIII ст. і пізніших часів, на підставі чого розпочав роботу над темою «Колонізація колишніх північних країв волюностей запорізького козацтва».

Професор М. Ф. Злотников підготував велике монографічне дослідження з історії промислового капіталізму в Росії в першій чверті XIX ст. та «Хрестоматию по истории русской революции 1905 г.». Крім того, протягом 1923—1924 рр. на кафедрі розроблялися такі питання, як історія робітничого руху на Україні наприкінці XIX — на початку XX ст., революція 1905 р., січень 1905 р. на Півдні України та ін.

Праця співробітників кафедри не обмежувалася лише науковими дослідженнями. Всі члени кафедри брали активну участь в науково-педагогічній і викладацькій роботі Інституту народної освіти (ІНО), читали курси і спецкурси, були керівниками теоретичних семінарів. Так, Д. І. Яворницький читав курс «Джерела до історії запорізьких козаків», М. Ф. Злотников — історію Київської Русі і керував семінаром, І. С. Степанов — курс «Історія середнього і нового періоду культурно-історичного життя України». Крім того, науковці кафедри вели значну громадську роботу, популяризували наукові знання серед широких трудящих мас Катеринославщини, виступали з доповідями й лекціями. Великою популярністю серед робітників промислового міста, селянства, воїнів Червоної Армії, студентської й учнівської молоді користувалися лекції Д. І. Яворницького про історію Катеринослава й Нікополя, про культурну спадщину запорізького козацтва, доповіді про діяльність очолюваної ним науково-дослідної кафедри українознавства, а також лекції І. С. Степанова про перспективи дослідження історії Катеринославщини за матеріалами місцевих архівів. Сам Дмитро Іванович Яворницький брав безпосередню участь в організації Наукового товариства в Катеринославі¹.

На початку 1925 р. структура кафедри дещо змінюється — було засновано нову секцію загальної історії на чолі з професором М. В. Бречкевичем². Таким чином, науково-дослідна діяльність

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 1169, арк. 29, 30, 32; оп. 5, спр. 738, арк. 901.

² Там же, оп. 5, спр. 738, арк. 902.

кафедри в 1925 р. проводилася вже в трьох секціях: загально-історичній, історії робітничого і селянського руху, історії української літератури і мови. Це значно розширило тематику наукових досліджень, сприяло появі нових напрямів у розроблюваній проблематиці. Так, професор М. В. Бречкевич написав велику працю про найновіші спроби західноєвропейських істориків створити періодизацію в загальній історії, працював над певними проблемами стародавньої історії. В секції історії робітничого і селянського рухів було завершено працю над нарисами з історії робітничого руху на Україні з 60-х років XIX ст. до початку XX ст. Разом з цим, проводилася певна робота в архіві Іспарту та по інших архівах з метою виявлення матеріалів з історії робітничого та селянського рухів на Катеринославщині в 1905 р. Крім того, професор М. Ф. Злотников досліджував розвиток торгівлі на Півдні Росії наприкінці XVIII і на початку XIX ст. та написав загальні нариси з історії робітничого руху на Півдні України.

Широко відома й плідна діяльність науково-дослідної кафедри історії України (інша її назва — кафедра історії української культури), що була заснована в Харкові в жовтні 1921 р.¹ Керівником кафедри був академік АН УРСР Д. І. Багалій. Вона мала чотири секції: історії України (очолював Д. І. Багалій); історії Росії (професор В. І. Веретенников); історії українського права (професор М. Максимейко); етнології та краєзнавства (професор М. Ветухов). До складу кафедри входила Одеська філія історії України на чолі з професором М. Є. Слабченком. Крім того, при кафедрі працювали такі комісії: слобожанська, бібліографічна, техніки історичного дослідження і для аспірантів². Кафедра за період свого існування проводила велику видавничу роботу регулярно випускала в світ наукові збірники, в яких значне місце займали праці з історії України. Один том збірника був спеціально присвячений декабристському рухові на Україні; п'ятий том є колективною працею секцій про селянські рухи на Лівобережній Україні і Слобожанщині в першій чверті XIX ст. і під час реформи 1861 р., а також про тісно пов'язані з ними виступи козаків і військові поселення (праці А. Козаченка, О. Татаринової-Багалій та ін.). Навколо кафедри згуртувалось багато українських провідних істориків, праці яких одержали свого часу високу оцінку громадськості. Серед них такі спеціалісти-історики, як В. О. Барвінський, Г. А. Максимович, Н. Ю. Мірза-Авакянц, В. О. Романовський, А. П. Ковалевський, М. В. Горбань.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 9097, арк. 353.

² «Наука на Україні», 1922, № 4, стор. 391—394; Акад. Д. І. Багалій. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті, т. 1. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. ДВУ, 1928, стор. 97—98; Ф. Є. Лосєв. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади.— Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. К., 1957, стор. 33.

Цікавими й різноманітними були напрями наукової роботи дійсних членів кафедри. Професор В. О. Барвінський вивчав переважно соціально-економічну історію України, головним чином, історію селянства, а також розвиток промисловості на Україні. Він зібрав значний фактичний матеріал з історії колонізації Лівобережної України та її адміністративного устрою, соціально-економічного становища козацтва та фінансів. Напрямами наукових досліджень співробітника кафедри Н. Ю. Мірзи-Авакяни — революційні виступи селянства напередодні і після реформи 1861 р.

В 1928—1929 рр. основним в роботі секції історії України було дослідження історії України ХІХ ст. У зв'язку з цим певний інтерес становлять теми, які розроблялися науковими співробітниками секції. З джерелознавства, вивчалися документи з історії Лівобережної України ХVІІІ ст. З історії України ХVІІ ст. досліджувалася тема про визвольну війну 1648—1654 рр. Із історії України ХІХ ст. увагу дослідників кафедри привертало питання розвитку феодалізму, історія Правобережної України за часів польських повстань 1830—1831 рр. та 1863 р., народна освіта за часів кріпацтва на Полтавщині та Київщині, громадські рухи на Україні в 60-х роках. Науково-організаційна праця кафедри історії України спрямовувалася в двох напрямках; робота колективна, розрахована на тривалий термін — складання науково-популярної праці з історії України і української культури, і робота індивідуальна — підготовка аспірантів до викладацької діяльності, дослідження тем, що їх обрали науковці.

Щодо діяльності інших секцій кафедри історії України в Харкові, то маємо дуже обмежені відомості. Певне уявлення про роботу секції історії Росії, наприклад, дає нам план її роботи на 1929—1930 рр. В ньому, зокрема, зазначається, що співробітники секції протягом згаданих років будуть працювати над колективною працею «Історія російської важкої індустрії за період 1861—1917 рр.», а науковець цієї секції М. Є. Редін — над історією робітничого класу в Росії в 1917—1920 рр.¹

Нами знайдені також деякі відомості про діяльність семінару з джерелознавства, який розпочав свою роботу в другій половині грудня 1928 р. при Харківській кафедрі історії України і ставив своїм завданням вивчення джерел з історії України ХVІ—ХVІІІ ст.²

Водночас з діяльністю кафедри історії України в Харкові розпочала свою роботу і науково-дослідна кафедра історії європейської культури, яка, як і кафедра історії України, також була при Харківському інституті народної освіти і багато зробила в га-

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 8, спр. 437, арк. 117.

² Там же, арк. 114.

лузі історії. В її складі було три секції: 1) античної культури (керівники академік АН СРСР В. П. Бузескул і професор Є. Г. Кагаров); 2) російської культури на чолі з професорами В. І. Веретенниковим і М. В. Довнар-Запольським; 3) західноєвропейської історії (керівник М. С. Гольдін, професор Інституту марксизму). На кафедрі свого часу працювали історики М. М. Паскуль, О. Я. Кіткев, Г. О. Рохкін, О. М. Камишан, П. Гладнев. Кафедра видавала «Наукові записки», де друкувалися праці, присвячені питанням методології наук (т. I, 1927), історії і літератури (т. II, 1927) та іншим проблемам європейської історії і культури (т. III, 1929). Предметом дослідження науковців секції античної культури в 1921—1922 рр. були питання історії класової боротьби та соціально-економічних відносин в стародавньому світі, культура грецьких колоній на території України й Криму (соціально-економічний устрій, мистецтво). В секції російської культури в ці роки ретельно опрацьовувався архівний матеріал з історії населення України, вивчалася історіографічна спадщина останніх десятиліть XIX — початку XX ст. Великий інтерес і значення мало наукове дослідження проблеми — історія грецької колонізації на території України й Криму, де, як відомо, знайдені були рештки в минулому квітучих еллінських колоній, причому дослідження деяких з них (як, наприклад, Ольвії), мали всесвітнє наукове значення.

Серед індивідуальних монографічних досліджень членів кафедри слід назвати працю В. П. Бузескула «Всеобщая история и ее представители в России в XIX — и начале XX вв.», присвячену розвитку історичної науки в XIX — на початку XX ст. В монографії вперше було показано стан та рівень наукових досліджень в галузі історичної науки, що охоплювали Схід, епоху стародавньої Греції і Рим.

Одним з провідних питань в колективних та індивідуальних дослідженнях членів кафедри історії європейської (іноді цю кафедру називали — західноєвропейської) культури було вивчення історії західноєвропейського селянства, переважно в Англії, Франції та Німеччині (утворення великої земельної власності, різні форми економічної залежності селян, зародження в надрах кріпосницького господарства капіталістичних елементів). Так, професор М. С. Гольдін вивчав аграрну політику німецьких земських сеймів XVI—XVII ст., історію селянства під владою Габсбургів та селянське питання в німецькій публіцистиці XVIII ст. Предметом його дослідження була також історія розвитку школи в епоху великої Французької буржуазної революції.

Темами наукових пошуків співробітників секції античної культури були історія класової боротьби в стародавньому світі (Схід, Греція, Рим), зокрема повстання під проводом Спартака. Другою великою колективною темою секції стало вивчення джерел походження християнства.

У колективній праці секції історії російської культури досліджувалися основні моменти соціально-економічного розвитку Росії в період капіталізму, марксистська концепція російського історичного процесу, деякі проблеми соціальних відносин в Росії та ін.

Оригінальні дослідження в цій секції в галузі методології історії проводив професор В. І. Веретенников. Його цікавили питання про історичний факт та методи історичного дослідження. Крім цього, історика цікавили джерела, переважно іноземні, з історії селянської війни під проводом С. Разіна та про кабальне холопство¹.

Протягом 1925—1928 рр. в дослідженнях науковців кафедри з'являються нові теми. Видання перекладів на російську й українську мови з необхідними коментарями й вступними статтями вибраних промов видатних діячів Французької буржуазної революції стали основною роботою секції історії західноєвропейської культури. Ця праця була продовженням вже виданих раніше вибраних промов Дантона під редакцією професора М. С. Гольдіна². Академік В. П. Бузескул в 1925—1926 рр. займався питаннями розвитку західноєвропейської історіографії новітнього часу — від великої Французької революції до початку світової війни. Предметом дослідження М. М. Пакуля була, головним чином, історія революційних рухів на Заході і в Росії в ХІХ ст. О. Я. Кіктев досліджував переважно соціально-економічний розвиток середньовіччя, зокрема селянську війну в Німеччині 1525 р.

Співробітники кафедри брали активну участь у складанні програм з історії стародавнього світу й середньовіччя для середніх шкіл, які були схвалені державним методичним комітетом (держметодкомом) при Народному Комісаріаті освіти і опубліковані.

Характеристика діяльності науково-дослідної кафедри західноєвропейської культури буде неповною, якщо не згадаємо про існування й роботу комісії по вивченню методології історії, яка розпочала свою роботу як семінар вищого типу ще в 1926—1927 рр. Спільно з працівниками кафедри історії України комісія працювала в таких напрямках: вивчення техніки історичного побудування; питання методології історії; знайомство з сучасними течіями в методології.

1922 р. у науковому і культурному житті України ознаменувався відкриттям ще двох науково-дослідних кафедр — в Ніжині та Кам'янці-Подільському, які проводили значну роботу в галузі історичних досліджень в республіці. Їх наукова діяльність в основному стосувалася історії місцевого краю, що теж мало важ-

¹ «Наука на Україні», 1922, № 1, стор. 59—60; № 3, стор. 247; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 1196, арк. 5, 6, 9—16, 78, 171—174, 213, 237.

² Избранные речи Дантона. К., 1925.

ливе значення для дослідження з марксистських позицій різних аспектів соціально-економічного розвитку цієї території. Розроблялися також і деякі важливі питання вітчизняної і зарубіжної історіографії.

Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури й мови офіційно була затверджена в лютому 1922 р. при Ніжинському інституті народної освіти¹. Умови для роботи цієї кафедри були дуже сприятливими. Як відомо, в Ніжині ще до революції існував Історично-філологічний інститут, який випустив 35 томів своїх праць. Крім того, в Ніжині з 1896 р. існувало наукове історико-філологічне товариство, яке надрукувало 11 збірників праць своїх членів. До 1920 р. в місті існували Ніжинські Вищі жіночі курси, які зробили вже перший випуск слухачок, частину яких було залишено для продовження навчання в аспірантурі. Таким чином, проблема кадрів науковців майже повністю вирішувалася місцевими силами. В числі викладачів було багато талановитих і енергійних фахівців у галузі гуманітарних наук. Водночас у Ніжині сконцентрувалося безліч цінних архівних матеріалів, що добре збереглися, багата різноманітними фондами і чудово підібрана бібліотека з майже всіма історичними журналами та інші джерела. Свого часу в Ніжині працювали Г. А. Максимович, доктор російської історії, професор В. Г. Ляскоронський, магістр російської історії, який спеціально досліджував давній період історії України, її археологію й етнографію; професор М. М. Бережков, магістр російської історії, та ін.

Ніжинська кафедра складалася з трьох секцій: історія української і російської мови та письменства; українська й російська історія та антична культура. Відповідно до цієї структури науково-дослідна робота велася в таких напрямках: соціологія (професор П. В. Тихомиров), економічна історія та господарський побут України (професор Г. А. Максимович), археологія Переяславської та Північної землі (професор В. Г. Ляскоронський) та ін.

Питання історії досліджувалися переважно в секції російської і української історії і стосувалися, по-перше, соціально-економічної історії України XVIII ст. (займалися професор Г. А. Максимович та його аспіранти) і, по-друге, історії Чернігівщини, вивченням якої займався професор М. М. Бережков. Крім цього, науковці інших секцій кафедри, а також учасники семінарів вищого типу з марксизму, російської та української літератур глибоко вивчали та досліджували загальні питання з суспільствознавства, історії соціалізму і комунізму.

Кафедра історії культури та мови брала активну участь в науково-педагогічній та громадській праці Ніжинського ІНО. З ініціативи її співробітників було організовано лекторій ук-

¹ «Наука на Украине», 1922, № 2, стор. 146; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 464, арк. 171.

раїнської історії, семінари вищого типу для підготовки кандидатів у майбутні аспіранти. Професор О. І. Покровський викладав у Ніжинському інституті народної освіти курс історії соціалістичних вчень для студентів, А. Г. Ершов керував історико-архівним гуртком в ІНО, В. А. Фесенко читав лекції з історії України на курсах українізації в Ніжині. Не обмежуючи себе працею серед вчителів та в інституті, прагнучи якомога більше поширювати наукові досягнення серед широких трудящих мас, керівництво кафедрою влаштовувало її публічні засідання з читанням і обговоренням наукових рефератів, доповідей та ін.¹

Ще більш широкого розмаху набула діяльність кафедри в 1925 р. З наукових питань, що ними займалися співробітники кафедри, актуальною і майже не розробленою була тема про цехи на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (А. Г. Ершов). Професор М. М. Бережков працював над узагальнюючим нарисом про становище України в другій половині XVII ст., зокрема досліджував історію адміністративного поділу Лівобережної України на губернії і повіти в XVIII та XIX ст. у зв'язку з новим районуванням території, яке провадилося в 20-ті роки в Українській РСР².

На кафедрі в Ніжині свого часу працював М. П. Петровський, відомий історик України, один з директорів Інституту історії АН УРСР. Наприкінці 20-х років він очолював секцію української та російської історії³. М. П. Петровський написав відому працю, присвячену аналізу Літопису Самовидця, що не втратила своєї наукової цінності і в наш час.

Певний етап в діяльності кафедри становлять роки 1929—1930, коли особливу увагу в роботу секції української і російської історії було звернуто на дослідження революційних рухів, джерелознавства та актуальних проблем сучасності⁴. В списках праць науковців секції зустрічаємо такі теми, як «Українські діячі XVII ст.», «До біографії Івана Богуна», «Історія аграрних відносин на Україні в XIX та на початку XX ст.», «Історія революційного руху Донбасу», «Молодь і студентство м. Ніжина в революції 1905 р.», «Колективізація сільського господарства на Ніжинщині» та ін.

Секція історії античної культури досліджувала соціальну і культурну історію античного світу, загальну історію релігії, пов'язуючи цю роботу з актуальними завданнями сучасності. Праці співробітників кафедри друкувалися в «Бюллетене Нежинской

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 464, арк. 171, 208, 243—246.

² Там же, оп. 5, спр. 738, арк. 738, 740, 741.

³ Там же, арк. 739—742, 752, 753, 833, 838, 874.

⁴ Науково-дослідна кафедра історії культури та мови при Ніжинському інституті народної освіти I.VII 1929 р.—I.VII 1930 р.—Записки Ніжинського інституту народної освіти, кн. X. Ніжин, 1930, стор. 290—293.

научно-исследовательской кафедры» * і в «Записках Ніжинського інституту народної освіти».

Науково-дослідна кафедра в Кам'янці-Подільському була заснована наприкінці 1922 р. при Інституті народної освіти. За час свого існування вона декілька разів змінювала назву—історії та економіки Поділля; економіки Поділля; природи, сільського господарства й культури Поділля; історії та економіки Поділля, Галичини, Буковини та Бессарабії. Але організаційна структура та напрям роботи цієї установи залишалися більш-менш сталими. Головним завданням кафедри було висвітлення економічного становища Поділля в минулому і сучасному, з'ясування шляхів піднесення господарства краю, дослідження суспільно-політичного життя та революційного руху на Поділлі¹. Дослідження на кафедрі з історії проводилися переважно в історико-економічному аспекті, але писалися і суто історичні праці.

В різний час на кафедрі працювали професори Є. Д. Сташевський, П. В. Клименко, П. Г. Клепатський, В. О. Геринович, наукові співробітники Р. Р. Заклинський, В. Я. Герасименко, М. В. Курневич, О. З. Неселовський, Ю. Й. Сіцінський, Ф. М. Шумлянський, М. А. Бабицький, О. С. Мельник та ін.²

Робота кафедри здійснювалася в секціях народного господарства та культури. В галузі історії більше працювала звичайно друга секція. Вона, в свою чергу, поділялась на три групи, з яких перша досліджувала пам'ятки мистецтва й літератури, друга — мову населення Поділля і третя — історію суспільно-політичного й економічного життя Поділля (класова боротьба, історія профспілок, колонізація, історія міст і сіл тощо).

Початковий етап у діяльності секції полягав у підборі й класифікації матеріалів та у визначенні тем для наукових досліджень. Такими були багаті документи місцевих архівів, добре впорядкованих зусиллями співробітників кафедри. Адже місто Кам'янець-Подільський було свого часу адміністративним центром Поділля і мало багатий архів. У результаті значної роботи, проведеної кафедрою по впорядкуванню архівних фондів, було виявлено і сконцентровано значний матеріал з демографії краю, з історії селян державних і приватновласницьких, з історії міст і міського населення, з історії польських повстань.

В перші ж роки в секції професором Є. Д. Сташевським почала досліджуватися історія соціально-економічних відносин селянства в XVIII і XIX ст., професор П. В. Клименко темою свого

* Це видання стало в наш час бібліографічною рідкістю.

¹ Записки Кам'янець-Подільського Наукового при Українській Академії наук Товариства, т. 1. Кам'янець-Подільськ, 1928, стор. 91, 92; Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, т. 2. Кам'янець-на-Поділлі, 1927, стор. 20.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 1166, арк. 214.

дослідження обрав історію міст і міського населення Поділля; польські повстання на території Поділля в ХІХ ст. вивчалися професором П. Г. Клепатським. Крім того, останній досліджував джерела з історії України, в результаті чого в 1921 р. у Кам'янці-Подільському видано перший випуск цієї праці¹. В другому випуску, що також готувався П. Г. Клепатським, досліджувалися «Літопис Величка», польські хроніки і козацькі літописи, а також матеріали, переважно іноземні, про Б. Хмельницького. Значною мірою під впливом діяльності кафедри поживалася і робота місцевого наукового товариства, в якому керівники кафедр виступали постійними доповідачами, лекторами, консультантами².

В 1923 р. тематика історичної секції кафедри значно розширюється. Науковий співробітник секції І. А. Любарський почав досліджувати історію іноземних колоній на Поділлі, Ю. Й. Січинський, відомий знавець археології та історії Поділля — соціально-економічну історію Кам'янця-Подільського. Певний вклад у дослідження історії місцевого краю внесли й аспіранти кафедри.

Поступово в практиці роботи історичної секції все більше уваги приділяється колективним дослідженням. Ось чому в плані науково-дослідної роботи секції на 1924 р. переважають великі колективні праці, такі як «Історичне, політичне, соціально-економічне та культурно-освітнє життя Кам'янця й Кам'янецької округи в ХХ ст.», «Класова боротьба на Поділлі в першій половині ХІХ ст. та її виразник У. Кармалюк». Поряд з цим, звичайно, розроблялися й індивідуальні теми.

Слід зазначити також і багато науково-популярних лекцій для населення міста та для робітничих і селянських мас навколишніх районів, які організовувала кафедра разом з Кам'янецьким ІНО. Ці дві організації, між іншим, енергійно виступили проти епідемії чудес, виявили їх антинаукову суть та дали наукові ґрунтовні пояснення широким трудящим масам деяких «загадкових» явищ з метою боротьби з релігійним дурманом, який навмисно поширювався деякими елементами³.

В процесі роботи кафедра стала осередком розвитку науки й культури в Кам'янці. Крім того, в місті виріс певний загін науковців, який відігравав значну роль у вихованні трудящих та в науковій розробці краєзнавства.

Наприкінці 1922 р. в Харкові було організовано Український інститут марксизму. В його стінах в 1924 р. було відкрито, поряд з іншими, дві історичні кафедри: історії України на чолі з професором М. І. Яворським та історії Заходу (керівник професор Г. О. Рохкін). В основі праці першої кафедри лежало вивчення

¹ П. Клепатський. Огляд джерел до історії України, вип. 1. Кам'янець-на-Поділлію, 1921.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 1166, арк. 4, 5, 10.

³ Там же, арк. 236.

й дослідження основних проблем переважно нової й новітньої історії України науковими співробітниками В. М. Лапіною, М. С. Воліним, Д. С. Фрідом, В. І. Лобахіним, М. І. Свідзінським, Т. О. Каретніковою та ін. На кафедрі розроблялися такі теми: революція 1905—1907 рр. на Україні; розвиток промислового капіталізму на Україні в кінці XIX ст.; ідеологія кирило-мефодіївців; питання методології в українській історіографії; соціально-економічні й політичні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні; криза кріпацького господарства в Росії й на Україні та ін.¹

Кафедра історії Заходу при Українському інституті марксизму була менш численною. В складі її наукових співробітників у 1925—1927 рр. були О. М. Камишан, В. М. Бушуев, М. М. Пакуль. Та діапазон досліджень, що їх організувала кафедра, був досить широкий. Він охоплював багато важливих питань вітчизняної і зарубіжної історіографії, серед яких були такі, наприклад: марксизм та історична наука; наукова періодизація західноєвропейської історії; вивчення середньовіччя; робітничий клас Німеччини в революції 1848 р.; занепад австро-угорської монархії та ін.

Діяльність кафедр історичного профілю при Українському інституті марксизму мала істотні недоліки, в ряді праць допускалися відступи від марксистсько-ленінської методології. Поряд з цим ці кафедри свого часу були місцем широких дискусій серед українських радянських істориків, осередком серйозного обговорення актуальних проблем розвитку історичної науки на Україні.

В березні 1924 р. було відкрито науково-дослідну кафедру історії України в Києві на чолі з М. С. Грушевським. Кафедра поділялася на три секції: методології й соціологічного обґрунтування історії; історії соціальної, економічної і політичної, історії культури. При першій секції було організовано підсекцію джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін.

Своїм головним завданням в галузі наукової роботи кафедра вважала дослідження соціально-економічних і зв'язаних з ними культурних і політичних процесів на Україні протягом останніх трьох століть.

Наприкінці 20-х років основна увага в науково-дослідній діяльності кафедри зосереджується на вивченні історії України періоду капіталізму та імперіалізму. У зв'язку з цим значну роботу було проведено по виявленню архівного матеріалу з історії економічних, соціальних і політичних відносин другої половини XVII ст., у виявленні й опрацюванні статистичних та інших джерел на Лівобережжі в середині і в другій половині XVIII ст., а також в дослідженні української історіографії XIX ст.²

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 457, арк. 218; спр. 458, арк. 221—224.

² Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві, т. I. К., 1926, стор. III—IV.

Кафедра історії України в Києві мала свій друкований орган — «Студії з історії України», яких вийшло три томи. В них друкувалися інформації про діяльність кафедри та наукові праці її співробітників.

На кафедрі працювали В. І. Щербина, В. Ю. Данилевич, О. І. Баранович, М. М. Ткаченко, С. В. Шамрай та ін.¹

Керівник кафедри М. С. Грушевський залишався на буржуазно-націоналістичних позиціях. Його концепція мала вплив і на діяльність кафедри. Дослідження кафедри майже не торкалися питань радянського будівництва в республіці. Хоч на кафедрі було проведено значну роботу по збиранню й систематизації цінних історичних першоджерел, але більшість праць, написаних її науковцями, хибували на істотні методологічні помилки.

Підсумовуючи все сказане про науково-дослідні кафедри історичного профілю на Україні в 20-х роках, слід зазначити, що їх діяльність в цілому була корисною й плідною. Створені майже в перші роки Радянської влади, вони провели важливу роботу по оволодінню марксистською методологією та вивченню ленінських праць, внесли певний вклад у дослідження ряду важливих питань історії України та деяких західноєвропейських країн, багато зробили у важливій справі вивчення історії місцевого краю, провели значну роботу по підготовці кадрів істориків. Хоч опублікували в ті роки і небагато через слабкість поліграфічної бази, але написано було значну кількість цікавих і корисних наукових досліджень, які зараз розкидані по багатьох архівах країни. Певно, варт подумати про видання деяких з них.

Позитивною рисою діяльності кафедр було й те, що вони вели пропаганду наукових знань серед широких трудящих мас, несли в народ слово правди про першу в світі державу робітників і селян.

Але поряд з позитивним робота цих кафедр мала й свої недоліки. Вони, насамперед, полягали в тому, що праця кафедр часто не носила планового характеру як в розробці наукових питань, так і в організації підготовки аспірантів. Крім того, подекуди стихійний розвиток мережі науково-дослідних кафедр привів до різнобіжності в роботі, безплановості, відсутності зв'язків між ними. Це призвело до неминучого паралелізму в роботі аналогічних кафедр, до розпорошеності кадрів і матеріальних ресурсів та невідповідності розгалуження мережі потребам соціалістичного будівництва. Майже не існувало наукових зв'язків і контактів між кафедрами, що приводило до дублювання тем, особливо з історії України і загальної історії.

З метою усунення зазначених й інших недоліків у роботі кафедр взагалі та з історії зокрема, Управління наукою при НКО УРСР запропонувало удосконалити структуру наукових закладів.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 3, спр. 419, арк. 17, 18.

Процес перебудови відбувався протягом 1930 р. Було ліквідовано науково-дослідну кафедру історії України в Києві та приєднано її до ВУАН. В Харкові на базі об'єднання секції науково-дослідної кафедри історії культури в Одесі, науково-дослідної кафедри історії української культури в Харкові, історичної секції Ніжинської кафедри історії культури, секції історії України науково-дослідної кафедри українознавства в Дніпропетровську було утворено Інститут української культури імені акад. Д. І. Багалія. Секція історії революційних рухів Дніпропетровської кафедри приєднувалася до Інституту марксизму¹.

Отже, діяльність науково-дослідних кафедр в галузі історії на Україні в 20-х роках становить певний етап у розвитку історичної науки на Україні, у підготовці й вихованні наукових кадрів та викладачів вузів.

Н. В. Комаренко

СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИСТОРИЧЕСКИХ КАФЕДР НА УКРАИНЕ В 20-е ГОДЫ

Резюме

Среди исторических учреждений и организаций на Украине, которые интенсивно начали возникать и развиваться с первых лет Советской власти, большую роль в проведении научных исследований в области истории и воспитании молодых кадров историков сыграли научно-исследовательские кафедры. Их появление связано с нормализацией жизни в стране после окончания гражданской войны, с началом восстановления и развития народного хозяйства.

В предлагаемой статье дан анализ разносторонней деятельности исторических кафедр на Украине в 20-е годы, большинство которых существовало при Институтах народного образования (ИНО), созданных после реорганизации университетов. В статье речь идет о созданной в 1921 г. кафедре украиноведения в Екатеринославе, руководимой известным историком и этнографом Д. И. Яворницким; о деятельности с 1922 г. кафедры истории Украины в Харькове, возглавляемой академиком АН УССР Д. И. Багалеем; о начавших свою работу в 1922 г. кафедрах в Нежине и Каменец-Подольске.

Определенное место в статье уделено вопросу о том, какой вклад в историческую науку внесли кафедры при Украинском институте марксизма и Академии наук УССР.

В статье проводится мысль о том, что научно-исследовательские кафедры исторического профиля сделали много полезного и ценного в разработке актуальных проблем отечественной и зарубежной историографии, в подготовке кадров историков.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 4647, арк. 22, 187; спр. 9097, арк. 311, 312, 436, 526, 527, 536, 537.

К. І. Гурницький

А. Ю. КРИМСЬКИЙ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Творчий доробок видатного українського гуманітарника-енциклопедиста, академіка АН УРСР, одного з її фундаторів, довголітнього її неодмінного секретаря, Агатангела Юхимовича Кримського (1871—1942) налічує понад тисячу друкованих праць¹. А значна їх кількість ще ж залишилась в рукописах, чекає на свого видавця. Добра половина доробку А. Ю. Кримського — це праці з історії або ж суміжних з нею дисциплін, публіцистичні праці. Історизмом пронизані художні твори Кримського, який був також визначним українським поетом і прозаїком, належав до когорти українських письменників, яку очолював революціонер-демократ Іван Франко.

Вагомість праць Кримського-історика визначається ще й тим, що переважна більшість їх присвячена такому важливому, але малодослідженому, особливо в українській історичній науці, регіонові всесвітньої історії, як історія Сходу. Агатангел Кримський був «перший українець, що мав змогу підійти впритул до східних джерел»², і, скориставшись цим, будучи, як підкреслив ще Іван Франко, «високооригінальною появою»³ в українській культурі і науці, заклав основи українського сходознавства.

Виступивши як учений ще в останньому десятиріччі минулого століття, Кримський зробив значний внесок і в російську науку. Створені ним праці з історії країн та народів Близького і Середнього Сходу були єдиними збірками з цієї проблематики, довгий час були посібниками для студентів сходознавчих вузів країни, а також для тих, хто проявляв бажання ближче познайомитися зі Сходом. За свідченням академіка І. Ю. Крачковського, праці А. Ю. Кримського «розповсюджувалися широко і в великому числі, в різних виданнях, дістаючись і на окраїни і в глуху провінцію»⁴.

Вже на початку ХХ ст. ім'я А. Ю. Кримського було занесене до енциклопедій та антологій Росії й України⁵, а згодом набрало

¹ Найбільш повну бібліографію праць академіка Кримського див.: А. Є. Кримський. Бібліографічний покажчик. Склали Л. Р. Рубінзон і Г. С. Іванова. К., 1941. (Машинопис вивірений власноручно А. Ю. Кримським. Зберігається в ЦНБ АН УРСР).

² І. Крачковський. Акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. І. Як Персія, звоєвана арабами, відродилася політично (IX та X ст.). К., 1923.— «Восток», 1924, кн. 4, стор. 187.

³ Іван Франко. Твори в двадцяти томах. т. XVII. К., 1955, стор. 293.

⁴ І. Ю. Крачковський. Очерки по истории русской арабистики. М.—Л., 1951, стор. 171.

⁵ Энциклопедический словарь Товарищества «Гранат», т. 26. М., (6. г.); Большая энциклопедия, т. XI, СПб., 1903; Новый энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона, т. XXIII. Пг., 1915; Вік (1798—1898), т. 1. К.—Л., 1902; т. II. К., 1902; Українська муза. Під ред. О. Коваленка. К., 1908.

світового розголосу¹. Про творчість Кримського, крім згадувано-го вже Івана Франка, з захопленням відзивалися Лев Толстой², Леся Українка, Михайло Коцюбинський, інші видатні діячі науки і культури. Максим Горький консультувався у Кримського з питань орієнтології, радився з ученим про видання книги з життя українського народу³. Працями А. Ю. Кримського, зокрема його історичною «Українською граматиною», цікавився ще у 1911 р. В. І. Ленін⁴.

Кожний, хто хоч якоюсь мірою торкався питань історії, літератури та минулого народів Близького і Середнього Сходу, а також українського, не міг пройти осторонь досліджень А. Ю. Кримського, які, крім великого фактичного матеріалу з предмета, завжди включали в себе короткий огляд основних відомих науці джерел і досліджень з проблеми.

Майже на кожному науковому праці Кримського, що побачила світ окремим виданням — хай воно було навіть літографованим, попереднім, — вчені фахівці писали рецензії⁵. Але ж цим і обмежується критична, отже й історіографічна, дожовтнева література про творчість Кримського. Було б марним у рецензіях і відгуках представників різних течій і напрямів домарксівської історіографії шукати аналізу історичного доробку Кримського, оцінки його поглядів. Буржуазна історіографія, особливо історіографія епохи імперіалізму, внаслідок своєї класової обмеженості, неуваги до теорії, як відомо, не спроможна була дати таку оцінку.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції А. Ю. Кримський, переїхавши з Москви до Києва, ставши академіком УАН, одним із її найактивніших керівних діячів, в тому числі головою першого (історично-філологічного) відділу УАН, головою ряду науково-дослідницьких секцій і комісії академії⁶, створив ряд наукових праць, значна кількість яких — історичні. Насамперед це писані українською мовою праці — «Історія Пер-

¹ Enzyklopädie des Islams, 1 (1913), стор. 260; Novy Velky ilustrovaný slovník naučný. Svazek XI, V. Praze, 1931, стор. 184—185; Ian Reychman. Z dziejów ukraińskiej orientalistyki i stosunków kulturalnych Ukrainy ze Wschodem. — «Przegląd orientalistyczny», 1964, N 1 (49), стор. 57.

² И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики, стор. 171. В Яснополянской библиотеке Л. Толстого зберігається кілька праць Кримського з історії країн Близького і Середнього Сходу, з мусульманства. Див.: А. Шифман. Лев Толстой и Восток. М., 1960, стор. 213.

³ С. Понорський. Агатагел Кримський (До 70-річчя з дня народження і 50-річчя наукової діяльності). — «Соціалістична Харківщина», 15 січня 1941 р.; Олег Бабишкін. Агатагел Кримський. Літературний портрет. К., 1967, стор. 26—27.

⁴ Ленинский сборник, т. XXV. М., 1934, стор. 309.

⁵ Майже повний їх перелік див.: А. Ю. Кримський. Бібліографічний покажчик. Склали Л. Р. Рубінзон і Г. С. Іванова.

⁶ Детальніше про це див. нашу статтю «Жодного дня без книги, жодного дня без рядка!» («Наука і суспільство», 1969, № 4, стор. 28—30).

сії та її письменства» (1923), «Історія Туреччини» (1924), «Вступ до історії Туреччини», «Джерела до історії Туреччини» (1928), монографії з історії Парфії, хазарів (обидві залишилися в рукописах), праці з історії Кавказької Албанії, з історії Криму. В дослідницькому плані названі праці А. Ю. Кримського були підсумком його багаторічного вивчення історії країн Сходу, певною мірою дальшою еволюцією вченого в напрямі від демократичного просвітництва до засвоєння марксистсько-ленінського методу історичного дослідження.

Радянський період творчості Кримського продовжувався понад 20 років, проте з деяких об'єктивних і суб'єктивних причин¹ сталося так, що в радянські роки доробок Кримського-історика довгий час не був підданий всебічному аналізу. З сучасних Кримському радянським вчених часткову спробу в цьому напрямі зробили тільки згадуваний вже Гнат Крачковський та Олександр Самойлович.

У двох, значною мірою аналогічних, рецензіях² на працю Кримського «Історія Персії та її письменства» Крачковський підсумував понад чвертьстолітню дослідницьку діяльність вченого в галузі історії та літератур Сходу, зазначивши як позитивне, прагнення вченого «до того, щоб подати широко задумані підсумкові збірники, які науково-популярно допомагали б вивчати історію та письменство трьох найважливіших мусульманських народів — арабів, персів та турків»³. Роблячи м'який закид вченому, що через це прагнення «постраждали його спеціальні розвідки», Крачковський підкреслює, що «ніхто з-поміж сучасних» Кримському «російських учених не допоміг у такій мірі серйозному популяризуванню знаттів про мусульманський Схід, як це зробив А. Кримський»⁴.

Даючи оцінку доробку А. Кримського як українського вченого, Крачковський зазначає, що «для української науки праці А. Кримського становлять, безперечно, епоху навіть в розумінні вироблення наукової термінології і мови»⁵. Крачковський підкреслив доступність праць Кримського широкому колу читачів і одночасно їх глибоку науковість, що забезпечується ґрунтовною джерельною базою, мистецьким володінням мовою, влучною гострістю, часом аж нервовістю. котра, на думку рецензента, приводить Кримського до нерівності стилю, але ж ніколи не залишає

¹ Однією із причин, на думку автора, було те, що в радянський період творчості до початку 30-х років А. Ю. Кримський виступав переважно як український філолог, складач і головний редактор словників.

² І. Крачковський. Акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. І. Як Персія, звоєвана арабами, відродилася політично (ІХ та Х ст.). Рецензія. — «Восток», 1924, кн. 4.

³ Записки Історично-філологічного відділу УАН, кн. V, стор. 284.

⁴ Там же.

⁵ «Восток», 1924, кн. 4, стор. 187.

читача байдужим до описуваного. В плані визначення місця Кримського в українському радянському сходознавстві зберігає своє значення твердження Крачковського, що праці Кримського забезпечують для Радянської України «утворення солідної школи, яка матиме багато над чим працювати»¹.

О. Самойлович (професор-тюрколог Ленінградського університету) в рецензії-відзиві на «Історію Туреччини»² Кримського повністю солідаризується з І. Крачковським в загальній оцінці доробку вченого з історії країн Близького і Середнього Сходу, в основоположному їх значенні для майбутнього розвитку сходознавства на Україні. Конкретно про «Історію Туреччини» Самойлович, беручи до уваги її російську і українську (значно більшу) редакції, підкреслює особливу цінність їх в різноманітній і рясній літературі, дякуючи чому Кримський остаточно закріпив за собою «твердо встановлену репутацію видатного бібліографа». «В жодній із слов'янських літератур,— заявляє О. Самойлович,— нема такої, як оця, всезбірки історичних відомостей про Туреччину, переважно за період XV і XVI вв.»³

Найбільш оригінальними розділами праці Кримського, що збільшують її «наукову питому вагу», Самойлович справедливо вважав розділи «Слов'янський характер Туреччини» та «Українські невільники в Туреччині». Була взята до уваги фактологічна, джерелознавча і популяризаторська цінність доробку вченого. За аналіз історичних поглядів Кримського в методологічно-теоретичному плані Крачковський і Самойлович навіть не бралися. Будучи за фахом орієнталістами переважно філологічного напрямку, аж ніяк не історіографами, вони не могли навіть ставити перед собою подібного завдання. До того ж обидва рецензенти, як і Кримський, лише ставали на шлях засвоєння нової методології.

Розглянутими вище рецензіями і обмежується критична література про Кримського як історика, що побачила світ за життя вченого. Навіть на урочистому засіданні в честь 70-річчя від дня народження і 50-річчя наукової діяльності академіка АН УРСР А. Ю. Кримського з шести прочитаних про його доробок доповідей і повідомлень⁴ — жодна не була присвячена аналізу його творчості як історика. В характеристиці, надісланій в ЦК КП(б)У на Кримського Академією наук УРСР, у зв'язку з представленням вченого до урядової нагороди і підготовкою до

¹ Записки Історично-філологічного відділу УАН, кн. V, стор. 285.

² А. Самойлович. Акад. Аг. Крачковский. История Туреччины. К., 1924.— Записки Історично-філологічного відділу УАН, кн. V (1924—1925). К., 1925.

³ Записки Історично-філологічного відділу УАН, кн. V, стор. 286.

⁴ Акад. И. Крачковский. Академик АН УССР А. Е. Крымский (к 70-летию со дня рождения). — «Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка», 1941, № 3, стор. 128.

ювілею, в числі найповажніших його творів як ученого вказувалося на праці з історії арабів та персів, надруковані ще у переджовтневий час¹.

Після раптової смерті академіка А. Ю. Кримського в роки Великої Вітчизняної війни ім'я його випало з поля зору наукової літератури. Праці його, за незначним винятком², не друкувалися, не перевидавалися, стали бібліографічною рідкістю. Не впорядкованим залишався архів ученого, внаслідок чого багато цінних документів, а то й праць в рукописах, очевидно, назавжди втратились. Особливо не пощастило звенигородському архіву. «Через нерозуміння справжньої вартості»³ цей (чи не найбагатший) архів ученого загинув. Ім'я Кримського, що в двадцяті, наприкінці тридцятих і перші сорокові роки не сходило з сторінок республіканської та всесоюзової преси, випало з перших післявоєнних видань радянських енциклопедій, бібліографічних та інших довідників. Лише поодинокі автори, зокрема давній шанувальник А. Ю. Кримського, один з його перших біографів і дослідників спадщини, послідовник (в арабістиці) і ширший друг академік І. Ю. Крачковський в оглядовій праці з історії російської арабістики написав про нашого вченого кілька теплих сторінок⁴.

Давши близьку до висловленої ще в рецензії на «Історію Персії та її письменства» оцінку загальному внескові Кримського в науку, Крачковський особливо підкреслив цінність вкладу Кримського у вітчизняну арабістику. Крачковський висунув тезу про створення у Москві, завдяки зусиллям Кримського та його найбільш талановитих учнів, власної школи арабістики. Щодо радянського періоду діяльності вченого Крачковський наголошує на його зусиллях у згуртуванні сходознавчих сил на Україні, в передачі кращих традицій вітчизняного сходознавства молодій, вихованій вже у радянський період, фаланзі дослідників.

Згадку про А. Ю. Кримського знаходимо ще у праці М. О. Смирнова про історію вивчення ісламу в СРСР⁵. Автор її — орієнталіст за фахом, історіограф, зробив першу спробу в нашій науці дати марксистську оцінку доробкові Кримського як історика-орієнталіста, взявши до уваги лише твори вченого, що побачили світ в дореволюційний час — і лише російською мовою, переважно з ісламознавства. Але ж роблячи висновок про місце Кримського в історіографії Сходу в цілому, Смирнов підкрес-

¹ Архів Президії АН УРСР. Справа А. Ю. Кримського, оп. 1, арк. 115.

² У 1947 р. в збірнику статей, присвячених Нізамі (Нізами Іяджеві. Баку, 1947), вийшла, надіслана ще напередодні Великої Вітчизняної війни стаття Кримського «Нізами и его изучение».

³ Людмила Проценко (директор Центрального державного архіву-музею літератури й мистецтва УРСР.— К. Г.). Національна скарбниця культури.— «Літературна Україна», 13 лютого 1968 р.

⁴ І. Ю. Крачковський. Очерки по истории русской арабистики, стр. 164—171.

⁵ Н. А. Смирнов. Очерки истории изучения ислама в СССР. М., 1954.

лює «серйозну ерудицію» Кримського, дає високу оцінку переліку анотованої бібліографії, що міститься в кожній історичній праці вченого, наголошує на наявності «багатого матеріалу» в його дослідженнях, але тут же говорить, що в них немає «дослідницького елемента». «Буржуазний учений-еклектик, представник ідеалістичного світогляду, не схильний до великих історичних узагальнень, але блискучий ерудит в галузі ісламознавства, хороши знавець східних і західних мов», Кримський, за твердженням Смирнова, «виступав переважно в ролі перекладача і компілятора і цілком перебував у полоні своїх іноземних джерел»¹. На цій і деяких інших підставах (повній начебто нездатності «визначити місце ісламу в історичній долі народів Сходу [...], розкрити його класову роль») Смирнов повністю зараховує Кримського-історика до представників так званого академічного сходознавства, що стояли на позиціях аполітичної науки і розділяли філософські та історичні концепції, типові для буржуазних істориків-ідеалістів².

Не заперечуючи твердження про певний еклектизм в підході Кримського до оцінки окремих історичних подій та явищ, його неохильність до великих історичних узагальнень, зауважимо, що оцінка Смирновим спадщини вченого хибує однобічність, не враховує історичних умов, за яких він жив і творив. Особливо ж суб'єктивним і неправомірним є, на нашу думку, беззастережне намагання поставити Кримського на один щабель з буржуазними істориками-лібералами, приписати йому аполітичність в науці, що аж ніяк не в'яжеться з його яскраво вираженим демократичним світоглядом, аж пристрасністю його праць, зазначеною, як ми вже згадували, І. Крачковським у 20-х роках. Ще раніше, хоч у дещо іншому плані, цю ж демократичну пристрасність всього, що виходило з-під пера Кримського, підкреслював революціонер-демократ І. Я. Франко³.

З цих причин, а найбільше — з аналізу всієї історичної спадщини Кримського, в тому числі й праць, створених у пожовтневий період, з факту сприйняття ним (як здійснення власних мрій!) перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, не можна погодитись з твердженням М. О. Смирнова про беззастережне зарахування Кримського до групи істориків-сходознавців так званого академічного напрямку. Не можна також погодитись з заявою про відсутність в книгах Кримського «дослідницького елемента», про їх переважно перекладний і компіляторський характер. І вже аж ніяк не можна погодитись з думкою про якийсь кружляння вченого з «серйозною ерудицією», «блискучого ерудита!» (слова М. О. Смирнова), яким в дійсності був А. Ю. Кримський — професор Лазаревського інституту східних мов, згодом

¹ Н. А. Смирнов. Очерки изучения ислама в СССР, стор. 97.

² Там же, стор. 95.

³ Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVIII, стор. 293.

академік АН УРСР «в полоні своїх (курсив наш.— К. Г.) іноземних джерел».

На початку творчого шляху, прагнучи якнайскоріше задовольнити студентів і загал читачів в цілому найновішою літературою предмета¹, професор Кримський (широко залучаючи до справи найближчих учнів — Б. В. Міллера, В. Ф. Мінорського, А. К. Горстера, С. П. Олфер'єва, Г. В. Чиркова, А. Е. Тейле, О. О. Олесницького та ін.)² справді видав ряд перекладних праць. Зокрема, в перші роки нашого століття вчений видав (за участю П. К. Коковцева) дуже потрібну для підготовки фахівців працю західноєвропейського семітолога Т. Нельдеке «Семитские языки и народы»³, праці Р. Дозі і І. Гольдціера з історії мусульманства⁴. Ще раніше, спільно з Франком, Кримський переклав і видав цінну для свого часу працю В. Клоустона «Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни» (Львів, 1896). Проте неправомірним буде повністю кваліфікувати названі праці лише як переклади. До кожної з них Кримський подав ґрунтовні передмови, вставив нариси, що разом з коментарями в підряднику, посиленнями тощо становлять цілком самостійні, хоч формально паралельні перекладам, монографічні дослідження, які часто виходять за рамки проблеми, інколи перевищують обсяг перекладного тексту, але містять у собі отой «багатий матеріал», про який і говорить М. О. Смирнов. Цей матеріал включав у себе найновіші досягнення світової науки, часто був її новим словом. Звернемо увагу на працю «История мусульманства». Вже навіть її повна назва чи вірніше вихідні титульні дані («Самостоятельные очерки, обработки и дополненные переводы из Дози и Гольдциера А. Крымского») свідчать не на користь звичайного перекладу, аж ніяк — компіляції. В тексті праці Кримський суворо відмежовує власні думки від думок Дозі і Гольдціера, вступає з ними в полеміку з найбільш принципових питань, дає критику застарілим, а то й неправильним, на його думку, поглядам і твердженням, доповнюючи їх новими даними, часто-густо почерпнутими з першоджерел⁵. Останнє було не «полоном (...) іноземних джерел», а скоріше винятковою науковою сумлінністю Кримського.

¹ И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики, стор. 168.

² Там же, стор. 171.

³ Семитские языки и народы Теодора Нольдеке в обработке А. Крымского (с участием П. К. Коковцева), ч. I. М., 1903; Семитские языки и народы Очерки и обработки А. Крымского (со включением двух статей Т. Нольдеке). Изд. 2. (значительно дополненное), ч. II. М., 1910.

⁴ История мусульманства. Самостоятельные очерки, обработки и дополненные переводы из Дози и Гольдциера А. Крымского, ч. 1-2. М., 1904.

⁵ Здійснюючи переклади кращих праць західноєвропейських авторів, Кримський (володіючи майже всіма мовами народів Близького і Середнього Сходу), як правило, суворо звіряв їх фактологічну основу з даними східних джерел.

Нарешті зауважимо, що не перекладні і навіть не подібні до згаданих вище, праці становлять основу доробку професора й академіка А. Ю. Кримського. В цьому можна перекоонатися хоч би ґрунтовно (й неупереджено), познайомившись з повним доробком вченого з історії ісламу і тісно зв'язаною з ним середньовічною історією арабів¹.

Прямолінійністю, неврахуванням суспільно-політичної обстановки, рівня історичних знань про Схід, а також суб'єктивним прагненням будь-що зарахувати Кримського до табору буржуазних істориків-ідеалістів, до того ж аполітичних, віє від звинувачення Кримського в його повному теоретичному безсиллі (в нездатності «визначити місце ісламу в історичній долі народів Сходу [...], розкрити його класову роль» тощо)². Не маючи можливості детальніше зупинитися на проблемі, зауважимо, що А. Ю. Кримський робив спробу (і це було його заслугою) визначити саме цю сторону ісламу і притому — з демократичних позицій. В окремих аспектах, наприклад, у з'ясуванні соціально-економічної основи і класового характеру сектантських рухів на мусульманському Сході, він прийшов (перший з вітчизняних істориків) до висновків, близьких матеріалістичному розумінню процесу³, чим викликав захоплення своїми працями передової громадськості, в тому числі І. Франка та Л. Толстого⁴. Разом з тим праці Кримського про іслам викликали аж нервові роздратування клерикальної преси — від Львова до Баку⁵. 1909 р. духовна цензура притягла професора Кримського навіть до суду («за безбожність і богохульство в сходознавчих писаннях»)⁶.

¹ В першу чергу маємо на увазі праці А. Ю. Кримського «Мусульманство і його будучність» (Львів, 1904) і «История арабов и арабской литературы светской и духовной (корана, фикха, сунны и пр.), ч. 1—3. М., 1911—1913.

² Очевидно, через недослідженість спадщини А. Ю. Кримського як історика це твердження М. О. Смирнова, з допискою, що А. Ю. Кримський «не зумів розкрити роль класів феодального суспільства, так як і роль ісламу на службі правителів східних країн», ввійшло до III тому «Очерков истории исторической науки в СССР» (М., 1963, стор. 541).

³ Найбільш повно ці свої погляди А. Ю. Кримський висловив у працях: Один із перських протестантських поетів — Хейям («Народ», 1890, № 22); Очерк развития суфизма до конца III века гижры (Древности восточные, т. II, вып. 1. М., 1896); Дрепперова книжка в Галичині («Зоря», 1897, № 20, 23). М. О. Смирнов названі тут праці не брав до уваги.

⁴ Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVIII, стор. 293; И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики, стор. 169.

⁵ Особливо різкі напади клерикальної преси на Кримського див. у галицьких часописах «Богословский вестник» (т. III, вып. 1, 1902, стор. 85), «Руслан», (1902, № 26, 27, 29), у бакинській газеті «Каспий» (1899, № 59). Детальніше про це див. наше повідомлення: До питання про атеїстичні мотиви в спадщині А. Кримського.— Тези доповідей кафедри наукового комунізму до XX університетської наукової конференції (березень—квітень 1966 р.). Ужгород, 1966, стор. 53—58.

⁶ Архів Президії АН УРСР. Справа А. Ю. Кримського, оп. 1, арк. 154 (Автобіографія академіка Агафангела Евтимовича Кримського).

Розглянутими вище побіжними згадками і вичерпується література про А. Ю. Кримського за перше повоєнне десятиріччя — вірніше аж до історичних рішень XX і XXIII з'їздів КПРС, коли було остаточно подолано нігілістичне ставлення до культурної спадщини, розпочата боротьба із схематизмом, з вульгарно-соціологічним підходом до оцінки наукової спадщини.

Останнім часом багато зроблено для вивчення творчої спадщини А. Ю. Кримського. В зв'язку з сторічним ювілеєм від дня народження Кримського було опубліковано цілий ряд наукових праць, а також проведено в Києві наукову сесію АН УРСР за участю вчених УРСР, РРФСР, БРСР, АРСР, УзРСР та ін.

Пленарне засідання сесії розпочалося вступним словом президента Академії наук академіка Б. Є. Патона, який схарактеризував діяльність славетного вченого, одного із засновників Академії наук УРСР і першого її неодмінного секретаря, вказавши на величезне значення творчої спадщини Кримського для розвитку як української, так і світової культури.

Академік АН УРСР І. К. Білодід у доповіді розкрив велич творчих звершень ювіляра як видатного українського вченого. Діапазон праць Кримського настільки широкий і такої глибини ерудиції, що для вивчення їх потрібні фахівці з кількох галузей знань. На ювілейній сесії працювали секції українознавства та сходознавства.

Зокрема дослідженню історичних праць А. Ю. Кримського були присвячені доповіді члена кореспондента І. О. Гуржія «Кримський про деякі проблеми історії України», кандидатів історичних наук Г. Г. Зибіної «Кримський — видатний дослідник історії арабського Сходу», І. Ф. Чернікова «Кримський і розробка питань історії Туреччини» та ін.

Матеріали сесії будуть опубліковані окремим виданням. Незабаром вийдуть у світ вибрані твори академіка АН УРСР А. Ю. Кримського в п'яти томах, а також праці, присвячені багатогранній науковій і громадській діяльності вченого. Однак для література стане предметом окремого історіографічного дослідження.

Ще до цього з'явилися друком праці, автори яких робили спробу без упередженості розібратися в багатогранній спадщині академіка Кримського. Першими взялись за справу філологи, літературознавці й фольклористи. З їх статей, розкиданих в періодиці, у виданнях художніх творів Кримського (як передмови до них), відзначимо праці О. Килимника, П. М. Попова і С. М. Шаховського¹.

¹ Олег Килимник. Агатагел Кримський.— «Вітчизна», 1961, № 1; П. М. Попов. Академік А. Ю. Кримський як дослідник народної поетичної творчості.— «Народна творчість та етнологія», 1961, № 3; С. М. Шаховський. Поезія — супутниця науки. Агатагел Кримський. Вибрані твори. К., 1965. (Вступна стаття).

Праця П. М. Попова становить короткий, але змістовний нарис про фольклористичну спадщину вченого. Разом з тим у нарисі наводяться дані про Кримського як про громадсько-політичного діяча, видатного організатора науки, в тому числі історичної. П. М. Попов називає А. Ю. Кримського «великим знавцем історії Сходу»¹. З написаного в спокійному, стриманому тоні нарису П. М. Попова — одного з вже небагатьох вчених, що близько знали Агатангела Юхимовича, — про постать Кримського віє теплом і разом з тим справедливим сумом. П. М. Попов, децю виходячи за коло порушених питань, загострює увагу наукової громадськості Радянської України на необхідності більш глибокого дослідження багатогранної творчості Агатангела Юхимовича Кримського.

Нариси Олега Килимника і С. М. Шаховського присвячені аналізу художньої спадщини Кримського. Водночас обидва автори роблять спробу створити нарис його біографії, де у загальних рисах прослідковують життєвий і творчий шлях Кримського не лише як письменника, а й як визначного вченого та громадського діяча. Такий, в цілому правильний, принцип побудови життєвого і творчого портрета Кримського, в особі якого, за дуже вдалим висловом М. Т. Рильського «наукова діяльність і поетична творчість органічно переплітаються»², не міг не привнести авторів портрета до певних прогалин, а в окремих випадках — прикрих помилок. Особливо не пощастило в цьому плані О. Килимнику.

Загалом змістовний і дуже доброзичливий щодо постаті Кримського нарис О. Килимника, через вузьке коло джерел, якими він оперує³, недостатньої їх перевірки і невивченості питання глибше, хибує в біографічній частині неточностями хронологічного і частково фактологічного характеру. Так, А. Ю. Кримський приїхав до Москви не 17-річним юнаком, а 18-річним, і не в 1888⁴, а в 1889 р.⁵ Восени 1900 р. А. Кримський був обраний професором кафедри не «арабської філології Сходу»⁶ (такої кафедри не існувало взагалі, бо й не могло існувати), а кафедри арабської словесності⁷. Через два роки А. Кримський посідає та-

¹ П. М. Попов. Назв. праця. — «Народна творчість та етнографія», 1961, № 3, стор. 78.

² Ювілей ученого, письменника, громадянина. — «Літературна газета», 17 січня 1941 р., стор. 2.

³ Як випливає із посилань, нарис О. Килимника написаний лише на матеріалах Відділу рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1.

⁴ Олег Килимник. Агатангел Кримський, стор. 198. Тут і далі цитуємо за передруком статті О. Килимника в його ж збірнику «Крізь роки. Літературно-критичні нариси». К., 1968.

⁵ Центральний державний архів Москви, ф. 213, оп. 2, спр. 891, арк. 7.

⁶ Олег Килимник. Крізь роки, стор. 204.

⁷ Архів Президії АН УРСР. Справа А. Ю. Кримського, оп. 1, арк. 154.

кож кафедру східної історії¹, а ще через два роки (1904 р.) професор Кримський взяв на себе читання східної історії на вищих жіночих курсах Москви². Археологічну експедицію Російської Академії наук в Трапезунд (липень—серпень 1917 р.) очолював відомий медієвіст академік Ф. І. Успенський³, а не А. Ю. Кримський, як про це пише О. Килимник на підставі матеріалів, що зберігаються в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Але ж навіть із них видно, що професор Кримський був тільки членом експедиції, правда, найбільш кваліфікованим і діяльним. Подібних неточностей, помилкових чи поспішних тверджень в нарисі О. Килимника значно більше. Зокрема їх багато в бібліографічних даних про доробок А. Ю. Кримського-вченого, в тому числі й історика. Так, О. Килимник твердить, що з-під пера Кримського-сходознавця вийшла (друком) «Історія мистецтва мусульманських народів»⁴. Але ж, як нам відомо, такої праці вчений не залишив навіть у рукописі.

Кращою, особливо в точності фактичних даних, вважаємо статтю С. М. Шаховського, написану з дещо ширшим використанням архівних матеріалів. В ній більше уваги звернено на ідейні засади формування Кримського, підкреслена важливість його орієнтальних знань для розширення обрії вітчизняної науки та культури. Дуже слушне наголошення Шаховського на ролі Кримського як ініціатора багатьох корисних починань на цій ниві.

С. М. Шаховський справедливо відносить постать А. Ю. Кримського до когорти найвидатніших діячів української культури і науки, що ще спільно з І. Франком, під його безпосереднім ідейним впливом, закладали її новий фундамент, а коли на Україні перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція — ті діячі без вагань перейшли на бік Радянської влади, були послідовні в прагненні співробітничати з нею і підкріплювали це неустанною творчою працею⁵.

В 1967 р. на книжкових полицях з'явилась третя, аналогічна двом попереднім, тільки дещо ширша, праця про А. Ю. Кримського — «Літературний портрет»⁶. Автор портрета — літературознавець Олег Бабишкін — зробив значний внесок в характеристику суспільно-політичних поглядів Кримського за дореволюційний період діяльності. В розділі «Світове безмежжя вченого» дослідник, дещо вийшовши за рамки свого прямого завдання, спробував у загальних рисах визначити місце Кримського в науці. Із

¹ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 25591.

² Там же, № 25587, арк. 3.

³ Центральний державний архів м. Москви, ф. 213, оп. 2, спр. 134, арк. 4.

⁴ Олег Килимник. Кризь роки, стор. 209.

⁵ С. М. Шаховський. Поезія — супутниця науки. — Агатагел Кримський. Вибрані твори, стор. 12.

⁶ Олег Бабишкін. Агатагел Кримський. Літературний портрет. К., 1967.

доробку вченого О. Бабишкін справедливо ставить на перше місце його праці із історії Сходу. «Аг. Кримський, — пише О. Бабишкін, — володіє щасливим даром робити далеке близьким, а чуже рідним, чим багато прислужився прокладанню мостів дружби і взаєморозуміння між народами»¹. Солідаризуючись з автором наведених рядків, додамо, що ці «мости дружби» демократ (а після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції — радянський вчений) А. Ю. Кримський прокладав на класовій, інтернаціональній основі, дбаючи про дружбу і взаєморозуміння між людьми праці і прогресу.

Останнім часом зроблені конкретні, хоч перші, кроки у висвітленні діяльності А. Ю. Кримського істориками за фахом. Маємо на увазі статтю В. Г. Сарбея «А. Ю. Кримський та О. С. Хаханашвілі»², його ж нарис «Академік А. Ю. Кримський і Грузія»³, в яких простежуються зв'язки і співробітництво нашого вченого з діячами грузинської науки і культури — з О. Хаханашвілі та іншими, робиться спроба висвітлити внесок Кримського в дослідження грузинської історіографії. Цікаві деталі про Агатангела Юхимовича містить у собі нарис цього ж автора про першого президента АН УРСР академіка В. І. Вернадського, написаний значною мірою на підставі спогадів (неопублікованих) останнього⁴. А. Ю. Кримського з В. І. Вернадським зв'язували давні дружні стосунки, а згодом і співпраця в академії. В. Г. Сарбей справедливо ставить А. Ю. Кримського поруч з В. І. Вернадським та іншими провідними фундаторами української радянської науки.

1968 р. побачила світ колективна праця українських радянських вчених «Україна і Близький та Середній Схід». В ній дана побіжна й коротка, але ж висока оцінка внескові Кримського в проблему, підкреслюється пріоритет Кримського у вивченні зв'язків України з країнами Близького та Середнього Сходу, визнається величезний вклад видатного вченого в розвиток радянського сходознавства на Україні в цілому. Окремо в названій праці підкреслюється внесок А. Ю. Кримського в розвінчання колоніальної політики царизму щодо східних народів⁵.

Приблизно про це ж саме, тільки більш загально, говорить у відгуках на перше видання «Вибраних творів» А. Кримського⁶, в статтях щодо перспектив розвитку радянського сходознавства

¹ Олег Бабишкін. Назв. праця, стор. 112.

² В. Г. Сарбей. А. Ю. Кримський та О. С. Хаханашвілі. — «Український історичний журнал», 1967, № 3.

³ Віталій Сарбей. Академік А. Ю. Кримський і Грузія. — Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки. К., 1968.

⁴ Віталій Сарбей. Перший президент. — «Вітчизна», 1969, № 12.

⁵ Україна і Близький та Середній Схід. К., 1968, стор. 37, 38, 42—43.

⁶ Юрій Покальчук. Ліванський кедр. — «Вітчизна», 1965, № 7; Ярема Полотнюк. Довгождане видання. — «Пропор». 1966, № 7; Ю. Кочубей. Вчений і поет. — «Літературна Україна», 19 жовтня 1965 р.

на Україні. З останніх слід відзначити виступ І. Бондаренка спільний з Н. Бондаренко в «Літературній Україні» з статтею «Обшири наукового Орієнту» з підзаголовком «Досвід А. Кримського в розвитку орієнталістики»¹. З-поміж інших питань, порушених у статті, наголосимо на підкресленні авторів важливості обґрунтування академіком А. Ю. Кримським (ще у 20-х роках) тези про необхідність для України вивчення історії Сходу, східних мов, без чого неможливе всебічне, багатостороннє вивчення вітчизняної історії.

В плані перспектив розвитку сходознавства на Україні з окремою статтею з проблеми виступив львівський учений Я. Полотнюк². Він, зокрема, ставить під сумнів твердження Бондаренків про те, що А. Кримський є «батьком українського сходознавства». «Безумовно,— пише Я. Полотнюк,— А. Кримський зробив величезний і неоціненний внесок не тільки в українську, але й світову науку, але ми не маємо права не пам'ятати і про інших видатних, незаслужено забутих українських сходознавців»³.

Далі, вболіваючи за стан українського радянського сходознавства і його майбутні перспективи, автор називає ряд цих видатних, на його думку, незаслужено забутих імен, у тому числі львівського сходознавця-поліглота, автора неопублікованого перекладу Корану на українську мову О. Абраньчак-Лисенецького. Не вступаючи з автором у полеміку глибше, зауважимо, що в його заяві-сумніві явне зміщення площин, підміна головного другим. Безперечно, не один Кримський працював на ниві українського сходознавства, слід віддати належне й іншим, але ж в статті Бондаренків йдеться про чільну, найбільш вагомую фігуру українського вченого-сходознавця. Ніхто ще не заперечив, що саме з Кримським українське сходознавство переборолло локальні національні рамки й вийшло на світові обшири. Питання «батьківства» і «першості» — це, як відомо, різні за постановкою проблеми.

Цінність внеску А. Кримського в розвиток історичної науки на Україні, необхідність його ґрунтовного дослідження підкреслюють Ф. Є. Лось і В. Г. Сарбей в проблемній статті «Основні етапи розвитку української історичної науки на Україні»⁴, а також 13 провідних вчених України, що відгукнулися на статтю

¹ Н. Бондаренко, І. Бондаренко. Обшири наукового Орієнту.— «Літературна газета», 6 лютого 1968 р.

² Я. Полотнюк. Ще раз про науковий Орієнт.— «Літературна Україна», 20 серпня 1968 р.

³ Там же.

⁴ Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. Основні етапи розвитку радянської історичної науки на Україні.— «Український історичний журнал», 1968, № 1, стор. 16.

Бондаренків «Обшири наукового Орієнту». Серед них С. Бібіков, О. Ганусець, К. Гуслистий, М. М. Марченко і Ф. Шевченко¹.

Ім'я А. Ю. Кримського як видатного вченого-суспільствознавця фігурує в статтях президента АН УРСР Б. Патона та віцепрезидента Академії наук М. Семененка, присвячених 50-річчю Української Академії наук².

Названі статті дають уявлення про А. Ю. Кримського лише як про постать в цілому, як про видатного вченого-демократа, що сприйняв Велику Жовтневу соціалістичну революцію і продовжував ще майже половину свого творчого життя працювати на благо радянської Вітчизни, народу. Таке ж уявлення дає згадка про Кримського в IV томі «Очерков истории исторической науки в СССР»³.

Дещо конкретніше, але ж дуже локальне, у зв'язку лише з певною проблемою, знаходимо про доробок Кримського як історика в працях Б. Данцига, І. Фальковича, А. Базіянца, Р. Болдирева, Є. Бартельса, Є. Беляєва та М. Батунського⁴. В плані з'ясування історичних поглядів Кримського з усіх зазначених вище авторів найслухнішу думку висловив Б. Данциг. На відміну від М. О. Смирнова, що схильний бачити лише аполітичність, як ми вже говорили, в переджовтневих працях Кримського — історика, Б. Данциг бачить в них «чисто сучасні актуально-політичні відголоски»⁵. Правда, характер цих «відголосків» Данциг не розшифровує.

І останню, хоч також локальну, оцінку доробкові Кримського як історика знаходимо в дослідженні Н. К. Белової. В статті про історіографію парфянсько-сасанідського Ірану⁶ Белова ставить праці Кримського з історії Ірану поруч з працями найвидатніших орієталістів початку нашого століття. Особливі заслуги Кримського Белова бачить в створенні ним джерелознавчо-історіографічних нарисів з історії Ірану, що передували аналогічним

¹ «Літературна Україна», 16 і 24 червня 1968 р.

² «Правда», 12 лютого 1969 р.; «Радянська Україна», 12 лютого 1969 р.

³ Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, М., 1966, стор. 763.

⁴ Б. М. Данциг. Русские путешественники на Ближнем Востоке. М., 1965; стор. 257; його ж. Изучение Ближнего Востока в России (XIX — начало XX вв). М., 1968, стор. 169, 185—190; И. М. Фалькович. К истории советского востоковедения на Украине.— «Народы Азии и Африки», 1966, № 4; А. П. Базиянц. Лазаревский институт восточных языков (исторический очерк). М., 1953, стор. 3, 35, 42; А. Болдырев. Зейнадин Васифи. Таджикский писатель XVI в. Сталинабад, 1957, стор. 347—348; Кабуспамае. Изд. 2. М., 1958 (Передмова Є. Бартельса, стор. 33—37); Е. А. Беляев. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. М., 1965, стор. 30, 93, 165, 209; М. А. Батунский. Критика идейных основ буржуазного исламоведения конца XIX — начала XX века.— «Вопросы истории религии и атеизма», X, М., 1962, стор. 325.

⁵ Б. М. Данциг. Изучение Ближнего Востока в России, стор. 190.

⁶ Н. К. Белова. Историография парфянско-сасанидского Ирана.— Историография стран Востока. М., 1969.

нарисам В. В. Бартольда. В них немає необхідної критики і виявлення різних концепцій та теорій історіографії, отже, їх аналізу, але ж автор їх, слухаю констатує Белова, внаслідок своєї методології, зумовленої загальним станом історичної науки початку ХХ ст., історичної науки про Схід особливо, не міг поставити перед собою подібні наукові завдання. Із статті Белової випливає також думка, що ця можливість Кримського, як і його сучасника Бартольда, обумовлена була рівнем історичних знань про Схід, першочерговою необхідністю поки що нагромаджувати переважно фактологічний матеріал. Стаття Белової не враховує праць Кримського з історії Ірану, що досі залишаються в рукописі.

Починаючи з 1964 р., близько десяти повідомлень і статей про А. Ю. Кримського як історика опублікував автор, що працює в плані дослідження історичних поглядів видатного вченого¹.

Огляд написаного досі про А. Ю. Кримського як історика свідчить, що зроблені тільки перші кроки у з'ясуванні внеску цього видатного вченого в історичну науку. Найбільше їх значення бачимо в закликів до поглибленішого вивчення проблеми.

К. И. Гурницкий

А. Е. КРЫМСКИЙ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Резюме

Яркой фигурой в украинской науке конца XIX — первых четырех десятилетий XX в. является ученый с мировым именем А. Е. Крымский (1871—1942). Выступая на протяжении полувека как энциклопедист-гуманитарий (главным образом в области востоковедения и славянской филологии), А. Е. Крымский значительное количество своих трудов посвятил изучению стран Ближнего и Среднего Востока, частично истории Украины. Почти каждая статья, очерк, а в дальнейшем и сводные многотомные труды и монографии, вызывали со стороны специалистов-современников рецензии и отзывы — нередко остро полемиического характера. В последние годы, в связи с усилением внимания к истории научных знаний, а особенно в связи с ценностью и актуальностью поднятых А. Е. Крымским проблем в своих исследованиях, а также в связи с 50-летием Украинской Академии наук, одним из фундаторов и первых академиков которой был выдающийся ученый, равно как и с приближающимся столетием со дня его рождения (январь 1971 г.), интерес к его наследию возрастает. Имя А. Е. Крымского все чаще встречается на страницах научных журналов, в более широкой печати, фигурирует как в узко проблемных, так и в обобщающих трудах исследователей, в том числе историков, наших дней. Появились первые очерки, научные статьи, посвященные Крымскому.

¹ Висновки з дослідження проблеми див.: К. І. Гурницький. А. Ю. Кримський-історик.— «Український історичний журнал», 1969, № 12, стор. 108—111.

В настоящей статье предпринимается попытка дать обзор литературы о Крыме как историке в советской историографии и вместе с этим ставится вопрос о необходимости более глубокого изучения богатого наследия выдающегося ученого, особенно в плане затронутых проблем и вопросов, до сего времени окончательно не решенных советской и мировой исторической наукой.

Л. Г. Москвич

ТВОРЧИЙ ШЛЯХ О. І. ЛЕВИЦЬКОГО

Праці академіка АН УРСР, одного із фундаторів Української Академії наук, видатного українського історика Ореста Івановича Левицького користуються заслуженим авторитетом серед фахівців історії України. Орест Левицький належав до того покоління українських істориків, яке пройшло довгий і важкий життєвий шлях в умовах панування царського самодержавства, а після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції без вагань свій багатий досвід і широкі знання поставило на службу Радянській владі. З ім'ям О. І. Левицького пов'язані розвиток архівної і археографічної справи на Україні, дослідження історії українського народу XVI—XVIII ст. Наукова спадщина Левицького налічує 200 праць і базується переважно на архівних матеріалах. Видатний вчений відомий також як письменник, археолог, філолог, глибокий знавець пам'яток матеріальної культури України. Звичайно, праці Левицького, як і інших дожовтневих істориків, не позбавлені певних суперечностей, помилок методологічного характеру. Сучасні радянські дослідники вважають Левицького представником народницького напрямку в українській історіографії.

Орест Іванович Левицький народився 25 грудня 1848 р. в містечку Маячці Кобеляцького повіту на Полтавщині в родині священника. Рід Левицьких походив з Правобережжя, звідки в другій половині XVII ст. предки Левицького переселилися на Південну Полтавщину й оселилися в містечку Маячці на р. Орелі¹. Ще в XVII—XVIII ст. цей рід дав українській культурі двох художників — відомого гравера Григорія Левицького і його сина видатного портретиста XVIII ст. Дмитра Григоровича Левицького.

Дитинство Ореста Левицького проходило в українському сільському оточенні. Першим учителем майбутнього вченого був його батько². Коли Орестові минуло дев'ять років, у січні 1857 р. бать-

¹ Центральна наукова бібліотека АН УРСР (далі — ЦНБ). Відділ рукописів, І, 3904, арк. 1; І, 11949—11952.

² Орест Левицький. Моя початкова школа. — Часопис «Світло», 1912, № 2, стор. 42.

ко віддав його до приватної школи. Згадуючи шкільні уроки, Орест Іванович пізніше писав: «Не мудра була та школа, окрім самих потрібних підручників не було ніяких інших книжок. Але і в такій убогій школі діти якимсь дивом дечому навчались»¹. Після півторарічного навчання в школі О. І. Левицький, щоб продовжити освіту, поїхав до Полтавського духовного училища, а закінчивши останнє, вступив до Полтавської семінарії. У семінарії він захоплювався літературою та історією. У 1869 р. О. Левицький закінчив богословський клас семінарії, і його як кращого учня рекомендували до Київської духовної академії. Але потяг до світських наук, демократичний світогляд Левицького спонукали його стати на інший шлях. Щоб придбати кошти на продовження навчання у вищому учбовому закладі, Левицький їде в село Веприк Гадяцького повіту працювати домашнім вчителем у сім'ї місцевого священика. Через рік Левицький успішно склав вступні екзамени до Київського університету.

Роки перебування О. Левицького в університеті збіглися з поживаленням українського культурно-національного руху, який захопив і значну частину студентської молоді, впливав на її наукові інтереси та формування світогляду. Відповідні настрої можна знайти в листуванні Левицького. Так, у листах до нареченої Софії Василівни Яценко він рекомендував їй читати українські книжки, ширити освіту серед народу, записувати фольклор. Він також надсилав нареченій твори І. С. Нечуя-Левицького, вірші Т. Г. Шевченка, байки Л. І. Глібова та ін.

На ці ж роки припадають перші кроки музично-хорової діяльності Миколи Лисенка, вистави його музичних творів. 1873 р. молодий композитор разом з Михайлом Старицьким готував виставу опери «Різдвяна ніч». До виконання ролей згаданої опери залучалась талановита студентська молодь, а консультантами були вчені історики, етнографи П. Житецький, В. Антонович, М. Драгоманов. Серед учасників вистави був і Орест Левицький. Ось як про це пише у своїх спогадах Олена Пчілка: «В тій «Різдвяній ночі» навіть другорядні постаті, як 1-й парубок, були такі хороші. Бо роль того першого парубка грав відомий знавець української історії й побуту Орест Іванович Левицький. Бувши, до того ж, сам полтавець, він дійсно дав постать полтавського першого парубка, того верховодаря на сільських вечорницях, «березу» у співах сільської «вулиці», чи в колядуванні. О. І. Левицький самим своїм натуральним поведінням на кону, немовби самим тембром свого свіжого «парубоцького» голосу, оживляв народні сцени «Різдвяної ночі»².

¹ Орест Левицький. Моя початкова школа.— Часопис «Світло», стор. 47—48.

² Т. Черкаський. Передмова.— Орест Левицький. Історичні оповідання. К., 1930, стор. 8.

Першою науковою спробою О. Левицького є його невелика передмова до українського перекладу історичного роману Є. Гребінки «Іван Золотаренко». Цю передмову високо оцінив письменник І. Нечуй-Левицький, зазначивши, що вступна стаття «нагадує народні думи про козацькі діла».

У відділі рукописів ЦНБ АН УРСР зберігається неопублікована студентська праця О. Левицького «Селянський рух у Малоросії в кінці XVII ст.»¹. Уже в цій праці О. Левицький робить спробу викрити гнобительську політику козацької старшини на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. Молодий дослідник заявляв, що після визвольної війни 1648—1654 рр. на Україні з'явилися пани і що «це були вже не ті польські пани, яких так не любив народ, це були свої власні туземні пани, які вже не вводили «згубної унії», але від цього народу ніскільки не було легше. Для нього, перш за все, була ненависна сама думка про панів, про їх економічний і адміністративний гніт, а потім його мало цікавило питання, свої то були пани чи чужіі...»². Читаючи цю працю О. Левицького, не важко помітити, що вона написана на ґлибокому вивченні історичних джерел, зокрема — козацьких літописів XVII ст.

В українській історіографії XIX ст. постійна увага приділялась одному з найважливіших етапів історії України, пов'язаного з діяльністю Б. Хмельницького. Це був, за словами Левицького, «бурхливий, тривожний, але блискучий вік, коли всі живі суспільні сили українського народу, покликані до рішучої боротьби за саме його існування, досягли вищого напруження і, нарешті, викликали той величезний політичний і суспільний вибух, пам'ять про який зв'язана з ім'ям Богдана Хмельницького»³. Цей період Левицький справедливо вважає ключем до розв'язання багатьох суспільно-політичних подій пізнішого часу.

Енергія молодого історика, його дослідницький талант, наявність значної кількості опублікованих джерел, особливо літописів XVII—XVIII ст., друківаних актів та інших видань переважно Тимчасової комісії, праць Костомарова, Куліша, Лазаревського, Антоновича, іноземних джерел, фольклорного матеріалу, дали можливість створити дослідження, яке переросло обсяг і характер студентської праці, і стало науковою подією в тодішній історіографії⁴. Працю Левицького високо оцінили авторитетні вчені, і вона була опублікована в «Університетских известиях» за 1874 р.

¹ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів. 1, 11 793, арк. 3. Чернетка цієї роботи знаходиться в ЦДІА УРСР, ф. 1143, оп. 1, спр. 5.

² Там же, 1, 11 793, арк. 3.

³ Орест Левицький. Опыт исследования о летописи Самовидца (Летопись Самовидца). К., 1878, стор. 1.

⁴ Орест Левицький. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. К., 1875.

Основні концепції для свого дослідження Левицький запозичив з праць Костомарова, Антоновича і особливо тоді, коли він торкається питань давнього періоду історії України, а також політики Польщі, Туреччини, Криму, Росії щодо України. На процесі розкриття самої теми найбільше позначилися літописи Самовидця, Граб'янки і Величка, які дослідник щедро цитує. Проте слід зазначити, що ця праця насичена цікавими власними спостереженнями і думками автора, вмінням виводити різні причини і наслідки із самих історичних подій і явищ, із внутрішнього життя народу.

Левицький слушно зазначає що «головними діячами на тлі політичного і суспільного життя України в даний період, крім самого народу, є, з одного боку, Запоріжжя, яке часто йшло в ногу з народними вимогами та інтересами, а з другого — коло козацьких старшин, що групувалися навколо гетьманського уряду і переслідували переважно свої станові, чужі народному розумінню, вимоги та ідеали»¹. Об'єктивно Левицький висвітлює діяльність Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, дає належну характеристику їх діям, оцінку «чорної ради» 1663 р. і народних рухів початку 60-х років.

Автор правильно зазначає, що після смерті Б. Хмельницького стосунки між Виговським і Пушкарем «перетворились у соціальну війну неімущих класів проти багатих, безправних проти «значних»². Вже в цій праці Левицький виявив себе як прекрасний історик-дослідник.

1874 р. Левицький успішно закінчив університет і став працювати секретарем-діловодом в Київській комісії для розгляду давніх актів, а також учителем латинської і російської мов у гімназії. Ці предмети він викладав протягом 35 років до виходу на пенсію в 1909 р.³

З теплотою і повагою згадували О. І. Левицького його колишні учні. У відносинах до дітей у нього завжди відчувалась теплота. Він був не просто викладачем, а й чудовим вчителем, вихователем. Завдяки своєму педагогічному хисту та широким знанням Орест Іванович міг з сухої граматики зробити найцікавіші лекції, ілюструючи граматичні поняття емоційними прикладами з народної поезії та його історії⁴.

Велику за обсягом і копітку за характером роботу виконав О. Левицький як співробітник Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, в якій він працював понад 40 років. Він

¹ Орест Левицький. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в., стор. 3.

² Там же, стор. 52.

³ Лист О. І. Левицького до Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові від 8 лютого 1911 р.— «Архіви України», 1968, № 4, стор. 60.

⁴ Всеволод Чаговець. З темряви минулого. 1881—1891 роки на Волині.— «За сто літ», кн. VI. Харків—Київ, 1930, стор. 207—217.

брав активну участь у виданнях Комісії. У ньому поєднувався дослідник-історик і археограф. Він підготував два томи такого фундаментального багатотомного видання як «Архив Юго-Западной России».

У 1883 р. вийшов підготовлений О. Левицьким VI том «Архиву», де вміщено акти про церковно-релігійні відносини на Україні за 1332—1648 рр. з великою вступною статтею дослідника. Тут вперше так глибоко досліджено церковно-релігійні рухи на Україні в XVI—XVIII ст. як форму «суспільного, політичного і культурного життя»¹. Релігійна боротьба, за твердженням дослідника, «майже з самого початку свого була виведена із тісної власне церковної сфери і поставлена в живий органічний зв'язок з найнасушнішими інтересами політичного, суспільного і навіть економічного життя краю»². Саме у цьому аспекті, на матеріалах численних документів (скарг, судових актів, листів, грамот, протестів) переважно Правобережжя і розглядає О. Левицький кількавікову історію церковно-релігійних рухів на Україні, пов'язуючи їх з процесами, які тоді проходили в Польщі, Литві, Білорусії, Західній Європі і Росії, хоча всі головні причини він знаходить «не в зовнішніх умовах тодішнього становища західноруської церкви, а в безпорядках тодішньої церковної ієрархії і в крайній деморалізації більшості її представників»³. Побічно торкається О. Левицький ряду культурних явищ освіти, братств, книгодрукування тощо.

Серед багатьох недосліджених проблем історії України минулих сторіч увагу Левицького привернуло питання родинних відносин, які до нього вивчалися переважно в фольклорно-етнографічному аспекті. Цю тему Левицькому підказали документи актових книг Київського Центрального архіву, на матеріалі яких він вже опублікував свої праці про релігійно-культурні відносини, а також публікація проф. М. Ф. Владимирським-Будановим подібного дослідження. Вже 1880 р. у журналі «Русская Старина» з'являється на цю тему невелика стаття Левицького, яка згодом переросла у значне наукове дослідження.

1885 р. у львівському часописі «Зоря» Левицький надрукував ґрунтовну працю про родинні відносини⁴, а 1906 р. знову-таки у Львові окремим виданням виходить його книжка «Про шлюб на Україні в XVI—XVII ст.», окремі частини якої публікувалися російською мовою у київських періодичних виданнях. І, нарешті, 1909 р. як наслідок наполегливої 30-річної праці Левицького над матеріалами луцьких, житомирських і володимирських актових книг, виходить третій том восьмої частини «Архива Юго-Запад-

¹ Архив Юго-Западной России, т. VI, ч. 1, 1883, стор. 2.

² Там же, стор. 2.

³ Там же, стор. 9—10.

⁴ Левко Маячинець. Шлюб на Русі-Україні в XVI—XVII ст. Львівська часопись.— «Зоря», 1885, № 13—18.

ной России»¹, до якого вчений додав як передмову своє велике дослідження про родинний побут на Україні в XVI—XVII ст. Головний зміст опублікованих документів, взятих із актових книг городських (замкових) і земських судів (що найбільше збереглися), становить шлюбне право і родинні відносини переважно панівних станів. На цьому матеріалі Левицький як дослідник, намалював яскраву картину родинного життя, української родової шляхти Правобережної України XVI—XVII ст.

Після Люблінської унії 1569 р., на думку Левицького, разом з новою польською суспільною формою правління на Україну був перенесений цілий ряд моральних, родинних і громадських норм, які виробив польський шляхетський лад. З поширенням польської освіти, мови, звичаїв, манер українські панівні класи почали швидко асимілюватись. Однак важко погодитись із твердженням О. Левицького, що відтоді «зникла колишня простота життя» і що місцеві панівні стани не знали «розкоші і славолюбства». На матеріалі актових книг Левицький показав, що українська жінка-шляхтянка в XVI—XVII ст. користувалась широкою свободою, особливо незалежністю, такими громадськими правами, які були і в чоловіків-шляхтичів. Жінки шляхетського стану виконували всі громадські і суспільні функції на рівні з чоловіками, були членами церковних братств, засновували монастирі, школи, богодільні, несли військову службу тощо. Вони вільно вибирали собі нареченого, чоловіка, також вільно розривали шлюбні відносини, управляли маєтками, самостійно розпоряджались своїм «віном», самостійно виховували дітей. На яскравих прикладах Левицький доводить, що становище української шляхтянки в XVI—XVIII ст. було таке, що їй могла заздрити жінка панівних класів будь-якої європейської країни.

Всі аспекти родинних стосунків Левицький розглядає в зв'язку з давньоруським правом, народними традиціями і церковними вимогами. На жаль, лише окремі актові книги давали матеріал про родинне життя нижчих верств українського суспільства, особливо села, тому цього питання дослідник торкається лише частково.

1898 р. Левицький перевидає три томи давньої серії Київської комісії для розгляду давніх актів «Памятники» (1845—1859 рр.), оскільки це видання на кінець сторіччя стало бібліографічною рідкістю, а науковий інтерес до нього не впав. О. Левицький, не порушуючи змісту попереднього видання на вищому археографічному рівні перевидаючи його, доповнює 78 новими невідомими документами, звіривши до того ж із рукописами, де це було можливо. Всі три томи тематично, доповнюючи один одного, становлять єдине ціле. В кожний том ввійшли документи українських братств XVII—XVIII ст. (їх статути, грамоти, привілеї, постано-

¹ Архив Юго-Западной России, т. 3, ч. 8. К., 1909.

ви). Ці матеріали розкривають стан освіти на Волині в XVII ст. І ті зусилля, яких докладав тоді український народ, щоб зберегти свою віру, свою народність, мову, культуру. До першого тому ввійшли матеріали про Луцьке Братство, засноване 1617 р. Це братство, маючи свою власну школу, друкарню, богодільню, понад 100 років вело успішну боротьбу з уніатами, захищаючи українську культуру. У другому томі вміщено подібний матеріал і про Київське Богоявленське братство — загально визнаний важливий культурно-освітній осередок України XVII—XVIII ст. З його діяльністю пов'язаний ряд імен тогочасної української культури, а також історія Запорізького війська. У третьому томі аналогічні матеріали вміщено про Львівське братство.

Друга тема тритомника стосується соціально-економічної історії України XV—XVII ст. і пов'язана із землеволодінням, відбиває певною мірою соціальні взаємини між селянами і поміщиками (акти про права і обов'язки землевласників щодо селян, «устава на волоки», дана королем Сигізмундом Августом 1557 р., постанови про землі і королівських селян і, нарешті, акти про поміщицькі маєтки на Україні в XVI ст.).

Третій розділ — це публікації важливих документів, переважно — універсалів та листів з політичної історії України часів народно-визвольної війни 1648—1654 рр. та десятиріччя після її завершення, пов'язаних з історичною діяльністю Богдана Хмельницького та його наступників від початку війни аж до 1660 р. Документи видані без найменших змін, мовою оригіналу із відносним збереженням давньої орфографії, кількома картами.

З ім'ям Ореста Левицького пов'язують перші справді наукові видання козацьких літописів XVII—XVIII ст., зокрема Літопис Самовидця, Короткого опису Малоросії, Хмельницького і Зібрання історичного¹. У 1915 р. О. Левицький підготував до видання «Львівський Літопис» і «Літопис Іоахима Єрлича» (за списком Софійської Бібліотеки з варіантами інших списків). Видання вийшло друком у 1918 р., але майже все загинуло, єдиний примірник зберігається в бібліотеці Інституту історії Академії наук УРСР. Працюючи в Москві в Синодальній бібліотеці над рукописами, О. Левицький знайшов Баркулабівський літопис, який потім надрукував П. О. Куліш. Вже в 70-х роках, готуючи до видання рукопис невідомого автора другої половини XVII ст. — Літопис Самовидця, О. Левицький виявив себе як досвідчений археограф, текстолог, джерелознавець і як вдумливий дослідник-історик. Його ґрунтовну вступну статтю до видання Самовидця, де О. Левицький, порівнюючи між собою різні списки, обґрунтував встановлений ним справжній текст (список Іскрицького) і

¹ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, Краткого Описания Малороссии и «Собрания исторического». К., 1878.

характер пам'ятки, розглянув погляди анонімного автора, визначив час і місце написання, разом з вміщеним додатковим науковим апаратом вчені вважали на той час зразком дослідження і видання подібного роду джерел. Ця вступна стаття лягла в основу всіх пізніших досліджень про Літопис Самовидця — починаючи від Д. Багалія і кінчаючи М. Петровським.

У 1873 р. при Київському університеті було засноване «Історичне товариство» Нестора-Літописця». 29 січня 1878 р. О. Левицького було обрано дійсним членом цього товариства, яке ставило собі за мету сприяти передусім розвитку історії, літературознавства, археології і нумізматики. Протягом багатьох років О. Левицький брав активну участь у роботі цього товариства. В лютому 1885 р. його обирають членом Ради товариства, а в 1902 р. після смерті О. М. Лазаревського він став заступником голови. В листі до В. О. Яценка 23 жовтня 1902 р. Левицький писав: «Те, що мене обрано за товариша голови Товариства Нестора-Літописця — це для мене не абияке моральне задоволення, як почесна нагорода за мою 23-річну діяльність у цьому Товаристві ...» Левицький входив до складу комісії, яка займалася видавничими питаннями Товариства разом з М. П. Дашкевичем, І. І. Малишевським, Ф. Я. Фортинським. Водночас з Левицьким в Товаристві працювали такі відомі вчені як О. М. Лазаревський, М. Ф. Володимирський-Буданов, В. Б. Антонович, І. М. Каманін, І. В. Лучицький, В. І. Щербина та ін.

Одним із завдань Товариства Нестора-Літописця було збирати, зберігати і вивчати пам'ятки старовини. Для цього була створена комісія, яка повинна оглядати і описувати пам'ятки старожитностей в п'ятьох губерніях: Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській і Полтавській. Левицький зробив дуже багато для вивчення їх у Волинській губернії. Будучи секретарем Комісії для розгляду давніх актів і членом Товариства, Левицький за відрядженням Комісії і Товариства майже кожного літа їздив на Волинь, а також на Поділля та Холмщину. Він розшукував нові історичні матеріали, яких зібрав величезну кількість, а також робив огляд і обслідував пам'ятки старовини. Вивчаючи Волинські актові книги, Левицький став найкращим знавцем історії Волині, особливо її побуту. Отже, не випадково, більша частина його праць присвячена історії Волині. Як історик Левицький цікавився тими місцевостями, які ставали об'єктом його майбутніх історичних праць. Минуле життя України він знав не тільки з актів, але й на основі історично-археологічних досліджень. У 1886 р. було призначено особливу комісію для історично-археологічного дослідження Мстиславського собору в Володимирі-Волинському. Разом з Левицьким у комісії працювали В. Б. Антонович і А. В. Прахов. Археологічні дослідження Комісія вела влітку 1886 і 1887 рр. як у самій церкві, так і в інших місцях. На околиці міста в урочищі «Стара катедра» було відкрито низи

старої кам'яної церкви в будівлі XII—XIII ст. Вивчаючи ці пам'ятки, Левицький написав дуже цінну розвідку «Історичний опис Золотимири-Волинського Успенського храму, побудованого в половині XII ст. кн. Мстиславом Ізяславовичем» (1892 р.).

Перебуваючи на Волині, Левицький знайшов багато цікавого матеріалу, він вивчав документи, збирав старовинні книжки і рукописи, стародруки, робив малюнки, плани. Про сумну долю луцьких пам'яток, які стояли величезними руїнами, Левицький розповів у V книжці «Чтений в Обществе Нестора-Летописца», написавши статтю «Луцька старовина». Товариство Нестора-Летописця відрядило О. Левицького також на Полтавщину. Вчений оглянув ряд монастирів, церковних соборів і розповів історію кожного із них на підставі документів, описав художні цінності, які були в соборах, археологічні речі, стародавні написи, церковні книжки.

У 1903 р. Левицький як заступник голови Товариства Нестора-Летописця разом з іншими членами цього товариства склав привітання, яке прочитав на святі під час відкриття пам'ятника Котляревському у Полтаві. «Пам'ятник Котляревському, — мовилося в привітанні, — це пам'ятник не йому одному, але й тому живому народному слову, що в його творах здобуло вперше літературну обробку і зробилося виразом вищих духовних інтересів багатомільйонного плем'я»¹.

У Товаристві Левицький часто виступав з науковими доповідями, які були написані, як правило, на матеріалах Київського центрального архіву. Серед них можна назвати такі: «Настрої громадськості Київської губернії в 1812 році», «З історії Києва і Південно-Західного краю в 1811 і в 1812 рр.», «Про долю стародавніх актових книг і зібрання їх у центральних архівах», «Історія заснування Київського Центрального архіву». Чимало доповідей вчений присвятив історії родинного права, побуту. Найважливіші з них: «Риси сімейно-юридичного побуту в другій половині XVIII ст.» (доповідь зроблена на підставі актових книг козацьких судів в XVII ст.); «Про форми укладення шлюбів у Південно-Західній Русі в XVI—XVII ст.» та ін.

У періодичному збірнику Товариства «Чтениях» Левицький рідко вміщував свої статті і розвідки. Більшість статей він друкував у «Киевской старине» (тут він був активним співробітником протягом 25 років існування цього журналу). За своїм напрямом це був буржуазно-ліберальний журнал. На його сторінках вперше були опубліковані окремі твори Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Л. Українки, П. Мирного, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького. Цілий ряд опублікованих в «Киевской старине» дослідницьких праць і документальних матеріалів не втратили свого наукового значення й досі.

¹ М. Василенко. Академік Орест Іванович Левицький. К., 1923, стор. 39.

У «Киевской старине» О. Левицький опублікував переважну більшість своїх праць з історії України XVII—XVIII ст. З часу заснування журналу (1882 р.) майже в кожному номері можемо знайти наукові статті, нариси, замітки, рецензії, пояснення до документів, біографії, бібліографічні відзиви Левицького.

На сторінках «Киевской старины» Левицький опублікував такі свої великі праці, як: «Нариси народного життя в Малоросії в другій половині XVII ст.», «Тривожні роки. Нариси суспільного і політичного життя Києва і Південно-Західного краю в 1811—1812 рр.», «Нариси старовинного побуту Волині і України» та ін.

Поряд з О. М. Лазаревським О. І. Левицький віддав «Киевской старине» найбільше своєї енергії та хисту. Винагорода за публікації була мізерною, тому журналові необхідно було мати свідомих ентузіастів історичної науки. Доля журналу хвилювала всю українську наукову громадськість, яка з боєм і гіркотою переносила загрози його закриття через матеріальні нестатки. І треба зазначити, що більшість істориків працювала у ньому за мізерну оплату, або зовсім безкоштовно¹.

В останні роки свого життя Левицький був близьким до часопису «Літературно-науковий вісник», який почав виходити в Києві. Левицький також активно співробітничав у цьому журналі, входив до складу редколегії, дуже часто публікував на сторінках часопису свої праці, зокрема, історичні оповідання з Волинського життя XVI ст., побутові нариси з Поліського життя XVIII ст. та ін.

Весною 1906 р. царський уряд, наляканий революційним рухом, під тиском наукової громадськості, змушений був скасувати ганебні «Временные правила о печати» і горезвісний циркуляр 1876 р. про заборону українського друкованого слова. Незабаром після розкріпачення українського друку група українських вчених Києва заснувала «Українське наукове товариство», перші загальні збори якого відбулися наприкінці квітня 1907 р.

З перших днів заснування Товариства Левицький брав у ньому досить енергійну участь. Він завжди бував на його засіданнях, читав доповіді, вміщуючи їх в «Записках» Товариства. 7 грудня 1908 р. Левицький на засіданні Товариства прочитав доповідь «Невінчані шлюби на Україні в XVI—XVII столітті», яку було надруковано в третій книзі «Записок» Товариства. Стаття містить цінний матеріал з історії стародавніх родинних звичаїв на Україні в XVI—XVII ст. На широких матеріалах активих книг Київського центрального архіву автор розкрив боротьбу між церковними та народними поглядами на шлюб. Єдиною законною формою шлюбу церква вважала вінчання, а звичаєве народне право віками виробило свій погляд на шлюб, як на вільну угоду між чоловіком і жінкою. Автор приходить до висновку, що місцеві суди в Литві і на Україні в своїх декретах повинні були рахуватись

¹ Г. Житецький. «Киевская Старина» сорок років тому.— «За століття», кн. 3. ДВУ, 1928, стор. 135—137.

з звичаєвим правом, терпеливіше ставитись до «невінчаних шлюбів». Цієї ж думки дотримувався відомий історик західноруського права М. Ф. Владимирський-Буданов.

Після переомого Великого Жовтня Левицький відразу ж включився в будівництво нової радянської науки. Разом з фундаторами академії В. І. Вернадським, А. Ю. Кримським, Д. І. Багалієм, які ще за царизму брали участь в українській прогресивній науковій та громадській роботі на Україні, були членами «Українського наукового товариства» в Києві і «Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові, О. Левицький, хоча і був вже похилого віку, свої знання і досвід віддав новонародженій Українській Академії наук.

Перше спільне засідання Української Академії наук відбулося в будинку «Українського наукового товариства» в Києві під головуванням академіка О. І. Левицького. На цьому засіданні президентом АН УРСР було обрано академіка В. І. Вернадського і неодмінним секретарем А. Ю. Кримського. О. І. Левицького обрали головою Комісії по кафедрі звичаєвого права України, яка входила до складу Відділу соціальних наук, а в травні 1920 р. його було обрано головою Відділу. Наукове дослідження звичаєвого права на Україні, як окремої галузі правознавства взагалі, аж до початку 1914 р. не входило до програми університетських кафедр. Звичаєвим правом протягом багатьох років цікавилися переважно етнографи, значно менше історики, але їхні студії у цій галузі не мали в більшості випадків систематичного характеру. Вони публікувалися як окремі статті, замітки по різних наукових збірниках і періодичних виданнях. Зважаючи на характер багатьох праць О. І. Левицького, їх історико-побутовий зміст і цінні відомості для студіювання українського звичаєвого права, академік очолює спеціальну комісію. Під керівництвом Левицького співробітники спеціальної комісії почали розшуки і дослідження матеріалів по звичаєвому праву України. Ця наукова праця велась у трьох напрямках: а) одержання потрібних відомостей за допомогою анкет та досліджень архівних матеріалів живого звичаєвого права; б) студіювання законодавчих актів і минулих норм звичаєвого права та виявлення впливу цих норм на законодавство, економічний і соціальний побут народу; в) вивчення порівняльним методом історичного розвитку звичаєвого права. Комісія також досліджувала родинно-правові звичаєві стосунки, родинний лад, становище жінки, майнові відносини, спільну власність у рамках двору, договірні взаємини, спадкоємність та низку інших питань. До першого випуску «Записок Соціально-економічного відділу АН УРСР» О. І. Левицький підготував велику розвідку «Стародавні звичаї на Україні в XVI—XVII ст.» (з додатком самих актів)¹.

¹ Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р. К., 1919, стор. I, XX.

Вивчаючи протягом усього життя давні українські документи, Левицький був загальноновизнаним, одним з найкращих знавців української правознавчої термінології. Досвідченому вченому доручили очолювати Правознавчо-термінологічну комісію, яка була заснована в лютому 1919 р. До складу цієї комісії входили академіки А. Ю. Кримський, Б. О. Кістяківський¹. Вироблення української правознавчої термінології базувалося на традиціях українського літературного надбання XIX і XX ст., давнього українського письменства XVI—XVIII ст. та різних правознавчих актів, друківаних і рукописних, що зберігалися в архівах Києва, Чернігова, Харкова, Москви, Ленінграда та ін. Комісія також укладала українську юридичну термінологію для юридичного словника². Робота Ореста Івановича в Комісії була кваліфікованою і плідною тому, що він чудово володів багатствами живої української мови, докладно вивчав мову різних давніх документів і в зв'язку з цим глибоко знав давню побутову і юридичну термінологію.

Очолюючи Соціально-економічний відділ, О. І. Левицький був також головою «Товариства правників», яке мало на меті: допомагати правничому та соціологічному вивченню України, розвитку науки права та соціології, поширювати правничі та соціологічні знання на Україні, об'єднувати правознавців-теоретиків і практиків та соціологів для успішної праці в галузях права та соціології³.

Досвідчений археограф Орест Іванович брав активну участь в роботі Археографічної комісії, яка була створена при Історично-філологічному Відділі АН УРСР. Ця комісія готувала видання «Джерел для історії України» — літописів, юридичних пам'яток, грамот, актів, які торкалися багатьох сторін історії українського народу, становища станів і класів, їх економічного побуту. Левицький продовжував працювати над літописами Самовидця і Велічка.

Крім наукової роботи, він багато сил і енергії віддавав організаційній роботі по налагодженню діяльності академічних установ. У 1919 р. президент АН УРСР В. І. Вернадський виїхав з Києва до Петрограда, щоб у наукових лабораторіях закінчити свої дослідження над радієм. Отже, на Загальних зборах АН УРСР 19 грудня 1919 р. одностайно було обрано академіка О. І. Левицького заступником президента АН УРСР.

Час, коли О. І. Левицький очолював АН УРСР, був найтяжчий період в житті країни і Академії. Але незважаючи на розруку

¹ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, X, 12 606, арк. 1.

² Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р., стор. 21.

³ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, I, 26207, арк. 7.

⁴ Перший піврік існування Української Академії наук у Києві..., стор. 154.

і важке матеріальне становище, Всеукраїнська Академія і її співробітники виявили величезну життєздатність і працездатність. До Академії наук приєднуються наукові установи Києва: «Центральний архів давніх актів», «Комісія для впорядкування давніх актів», «Історичне товариство Нестора-Літописця», «Українське наукове Товариство». На Загальних зборах Академії під керівництвом Левицького вирішувалися питання діяльності таких академічних установ: Комісія біографічного словника, Комісія енциклопедичного словника, Археологічна Комісія, Центральний архів давніх актів, Музей мистецтва, Картинна галерея, Музей антропології та етнології. Разом з іншими вченими Левицький провадив велику роботу по організації Всенародної бібліотеки (нині — Центральна Наукова Бібліотека АН УРСР), подарував їй свою цінну книгозбірню.

У тяжкі часи громадянської війни вчений веде боротьбу за збереження пам'яток старожитностей, мистецтва, книжкових фондів, бібліотек Києва і України. За пропозицією вченого був створений «Комітет для охорони пам'яток історії та мистецтва». До складу цього комітету ввійшли акад. Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, О. І. Левицький¹. Протягом двох років Левицький виконував обов'язки заступника президента АН УРСР і на спільних зборах йому одногосно була висловлена щира подяка за його «дуже тактовне, чисто академічне виконання посади голови-президента Академії наук»².

Враховуючи великі заслуги вченого перед Академією наук, його визначний науковий авторитет, плідну працю в багатьох академічних установах і багаторічний досвід вченого-організатора, Загальні збори Академії 27 березня 1922 р. обирають О. Левицького президентом Української Академії наук³. Це був період великої, організаційної роботи по згуртуванню наукових сил, закладенню нових дослідницьких установ, виробленню основних напрямів досліджень. На основі ленінської політики використання фахового досвіду спеціалістів старої буржуазної формації тоді було закладено міцний фундамент наступних успіхів народженої Великим Жовтнем української радянської науки.

Але вченому не судилося розгорнути велику діяльність на цьому посту. Наступного місяця він виїхав у наукове відрядження до Золотоніського повіту на Полтавщині для збирання матеріалів по звичаєвому праву України. Перебуваючи на Драбівській дослідній станції АН УРСР, Левицький раптово помер 9 травня 1922 р.⁴ Вченого було поховано в Метлашівці Золотоніського повіту, поблизу Драбова.

Пам'яті покійного історика були присвячені урочисті Загальні

¹ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, I, 26153, арк. 1.

² Там же, I, 26219, арк. 1.

³ Там же, I, 26248, арк. 1.

⁴ Там же, I, 26251, арк. 1.

збори АН УРСР, на яких було прийнято ухвалу про необхідність видання науково-літературної спадщини Левицького. В 20—30-х роках з друку вийшло кілька праць історика, а саме: «По судах Гетьманщини», «Історичні оповідання», «Ганна Монтовт».

Робота в цій галузі продовжується й нині. Безперечно, і в наш час перевидання ряду кращих творів О. Левицького відіграє позитивну роль для дальшого розвитку радянської історичної науки.

Л. Г. Москвич

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ О. И. ЛЕВИЦКОГО

Резюме

В статье анализируются творческий путь и научно-организационная деятельность выдающегося украинского историка-академика АН УССР О. И. Левицкого. Автор рассматривает научные работы ученого по истории Украины XVI—XVIII вв. и археографические издания О. Левицкого — летописи, акты и другие документы, изданные на высоком научном уровне, характеризует Левицкого как представителя народнического направления в украинской исторической науке. Однако исследования Левицким крестьянского движения народной жизни феодально-крепостнической эпохи на Украине в известной мере перекликаются с традициями революционно-демократической историографии. Автор показывает Левицкого как большого знатока архивов, одного из основателей и организаторов Академии наук УССР.

П. М. Калениченко, І. Т. Лісевич

ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ І ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНІ У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Період Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на території Радянської країни ось уже протягом п'ятидесяти років привертає увагу польських істориків. Правда, спеціальних праць, присвячених історії Радянської країни цього періоду, не так уже й багато. Проте майже немає жодного дослідження істориків довоєнної буржуазної чи післявоєнної народної Польщі, присвяченого історії своєї країни у 1917—1920 рр., де б не зачіпалися і не висвітлювалися тією чи іншою мірою питання історії Радянського Союзу часів Жовтневої революції і громадянської війни. Пояснюється це, на наш погляд, трьома основними причинами: по-перше, тим величезним значенням, яке мали тогочасні події в Радянській країні для історичної долі Польщі; по-друге, тим, що тисячі поляків самі брали участь в Жовтневій

революції і громадянській війні на території нашої країни, на боці червоних або білих; по-третє, тим, що між радянськими республіками і буржуазною Польщею в ті роки з вини останньої виник серйозний військовий конфлікт, який залишив глибокий слід в історії двох держав і негативно впливав на їх відносини ще протягом багатьох наступних років.

Переглянувши увесь доробок буржуазних польських істориків за 20 міжвоєнних років існування другої Речі Посполитої, ми не знайдемо тут жодної праці, в якій події 1917—1920 рр. на Україні висвітлювались би бодай з неповною об'єктивністю. Цим історикам перешкодив правильно висвітлити події на Україні періоду громадянської війни властивий буржуазній історіографії волюнтаристський підхід до пояснення причин суспільного розвитку, їх класова упередженість і обмеженість, а часто і просто класова ворожість до першої в світі держави робітників і селян. Тому вони намагались тлумачити історичні факти так, щоб привести їх у відповідність з своїми концепціями, на догоду своїм політичним поглядам, уподобанням, симпатіям.

Тому про скільки-небудь наукову цінність цих праць говорити не доводиться. Але навіть у відверто наклепницькій антирадянській літературі можна зустріти окремі знаменні визнання, які відповідають істині або близькі до неї. Крім того, в цій літературі, особливо мемуарного характеру, міститься чимало цінних фактів, деталей, подробиць, які проливають світло на хід тих чи інших подій на Україні або в окремих її місцевостях, допомагають краще, яскравіше відтворити правдивий перебіг цих подій, повніше пояснити їх. Часто даний матеріал є єдиним свідченням про ці події, бо нічого іншого ні в наших архівах, ні в історичній літературі відшукати не вдається. Тому, незважаючи на різко виражену у польській буржуазній історичній літературі тенденційність у висвітленні подій в нашій країні в 1917—1920 рр., її ворожу антирадянську спрямованість, вона, з огляду на наявний в ній чималий фактичний матеріал, становить певний інтерес і для українських істориків. І дуже шкода, що вони в своїх працях, присвячених історії України або українсько-польським відносинам 1917—1920 рр., як правило, нехтують цією літературою (виняток з цього становлять хіба що праці О. Ю. Карпенка, Р. Г. Симоненка і одного з авторів цих рядків) ¹.

¹ О. Карпенко. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918—1920. Львів, 1964; Р. Симоненко. Імперіалістична політика Антанті і США щодо України у 1919 р. К., 1962; його ж. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II половина 1919 р.—березень 1921 р.). К., 1965; його ж. Боротьба Країни Рад за мир з Польщею у другій половині 1919 р.—Історичні зв'язки слов'янських народів. К., 1963; Р. Каленічєнко. Połacy w rewolucji Październikowej i wojnie domowej na Ukrainie 1917—1920. Warszawa, 1969; його ж. Участь польських трудящих у боротьбі за перемогу Жовтневої революції на Україні.—Історичні зв'язки слов'янських народів. К., 1963, та інші праці цих авторів.

В першій частині даної статті зупинимось лише на висвітленні польською буржуазною історіографією подій 1917—1918 рр. на Україні. Цим подіям польські буржуазні історики присвятили чимало уваги. Причому, оцінюючи діяльність Центральної ради і гетьмана Скоропадського, вони в цілому проявили порівняно найбільшу об'єктивність, на що були свої певні причини.

Польща почувала себе ображеною і ущемленою горезвісним «договором», укладеним у лютому 1918 р. «урядом» Центральної ради з Німеччиною і Австро-Угорщиною, за яким прокламованій петлюрівцями «Українській народній республіці» передавалася колишня Холмська губернія. Правда, УНР з ходу окупували німецькі та австро-угорські війська і перетворили Україну фактично в свою колонію. Але для поляків це вже не міняло суті справи. Ось чому довоєнні польські історики не шкодували фарб, змальовуючи те, з ким та як був укладений «договір» від 9 лютого 1918 р.

Найбільш повне в польській буржуазній історіографії висвітлення історії укладення цього договору дано в працях «Польське питання на мирних переговорах у Брест-Литовську» С. В. Войстомського¹ і «Українці в Австрії під час великої війни і генезис замаху на Львів» Ю. Скішека². Тут, особливо в дослідженні С. В. Войстомського, наводяться деякі недостатньо висвітлені в радянській історіографії і маловідомі нашому читачеві факти про зрадницьку роль українських буржуазних націоналістів на Брестських мирних переговорах, які фактично продали німцям і австрійцям Україну.

«Мирний договір» від 9 лютого 1918 р. дав останнім формальний привід розпочати наступ на Україну. Легко долаючи опір нечисленних загонів червоноармійців і революційних солдатів, австро-німецькі армії широкою рікою залили всю Україну, прокладаючи собі шлях «залізом і кров'ю». В польській довоєнній історіографії наводилось чимало прикладів тих звірств, які чинили окупанти, вторгнувшись на Україну.

«Договір» від 9 лютого 1918 р. не врятував Центральної ради. Незабаром німці, вступивши до Києва, розігнали її, посадивши на шию українському народу гетьмана П. Скоропадського. Оцінюючи його «державну діяльність», польські буржуазні історики різних політичних поглядів були однастайними. Всі вони підкреслювали маріонетковий характер цього уряду, писали про жорстокий австро-німецький окупаційний режим на Україні, нещадний грабіж окупантами України, визнавали також пробільшовицькі

¹ S. W. Wojstomski. Sprawa polska w rokowaniach pokojowych w Brześciu-Litewskim. W., 1933.

² J. Skrzypek. Українці в Австрії під час великої війни і генеза замаху на Львів.— «Niepodległość», 1939, t. XIX, z. 1—3.

настрої населення України, його боротьбу з окупантами і т. д.¹. «Уряд гетьмана Скоропадського був фактично ширмою німецької окупації,— писав, наприклад, пілсудчик М. Шуманський.— Сам гетьман був людиною... хитрою та жадною і дбав лише про збільшення свого майна і таким же було його найближче оточення»².

Таку ж характеристику «гетьманського» уряду дав і ендек М. Сейда. «Командуючий німецькими військами фельдмаршал Ейхгорн,— писав він,— інсценізував «покликання» генерала Скоропадського з'їздом «хліборобів» на гетьмана. Скоропадський дуже швидко вдався до жорстоких методів. Його військові частини били селян, а його чиновники реквізували все, що могли, щоб вести велику спекуляцію... Його влада сягала лише туди, де стояли німецькі гарнізони. Одночасно німці теж продовжували витискати з селян зерно, жири, цукор, а будь-який опір душили немилосердно»³.

Ще одна цікава деталь політики окупантів на Україні розкривається в праці Ю. Скшипєка. Йдеться про спроби віддати владу на Україні в руки одного з представників панівної в Австро-Угорській монархії династії — горезвісного Вільгельма Габсбурга, якого терміново перекрашували в «українця». З цією метою він, як відомо, прибрав собі ім'я Василя Вишиваного, вчив українську мову, а прибувши в обозі австро-угорської армії на Україну, щоб здобути собі тут популярність, відвідував український театр у м. Олександрівську (тепер Запоріжжя)⁴.

Австрійський уряд спочатку мав намір посадити його королем на Україні. Однак ця спроба не вдалась. Пізніше, коли П. Скоропадський повністю себе скомпрометував, австрійці хотіли, спираючись на підтримку певних кіл західноукраїнських націоналістів, зокрема митрополита Шептицького, зробити гетьманом В. Вишиваного. Для того, щоб втілити цю комбінацію в життя, планувалось використати створені з галичан і віддані австрійцям частини Українських січових стрільців (УСС). Але плани ці виявились нереальними. По-перше, «на УСС,— пише Ю. Скшипєк,— оскільки вони прийшли на Україну, як союзники німців і австрійців, які грабували Україну, населення дивилось вороже. Цю ворожість посилювало те, що УСС брали участь в карних експедиціях»⁵. Отже, вони були інородним тілом на Україні і не

¹ E. de Henning-Michaelis. W zamęcie «burzv dziejowej», część trzecia. W., 1929; T. Kutrzeba. Wyprawa kijowska 1920. W., 1937; L. Wasilewski. Українська справа narodowa w jej rozwoju historycznym. W.—Kr., 1925; його ж. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. W., 1934, та ін.

² M. Szumański. Rozwój ruchu niepodległościowego pod wpływem czynu I Brygady.— «Rarańcza», W., b. r., стр. 214.

³ M. Seyda. Polska na przelomie dziejów (1917—1919), t. II. Poznań, 1931, стр. 348.

⁴ «Niepodległość», 1939, t. XIX, z. 3, стр. 381—383.

⁵ Там же, стр. 220—221.

мали тут ніякої опори. Тому для всіх було очевидним, що новий гетьман — ставленик іноземних імперіалістів. По-друге, частини УСС самі ставали ненадійними, і Ю. Скішпек пояснює тут чому: «Скоро зрозуміли УСС, чому більшовики так швидко і легко перемогли Центральну раду, яка вимушена була шукати допомоги у німців і австрійців. Українська громадськість в Наддніпрянщині в своїй масі... не розуміла і не хотіла ніякого відриву від Росії»¹. Ю. Скішпек пише, що для УСС «враження від цього було фатальним». Серед УСС розпочався розклад. Невдовзі значна їх частина, як відомо, перейшла на бік Червоної Армії.

Звичайно, головну роль у зриві цих та інших австро-німецьких планів щодо України зіграв український народ, який з кожним днем посилював свою боротьбу проти окупантів і їх гетьманських холоуїв, що зазначалось і в окремих працях довоєнної польської історіографії. «Село охопив,— писав, наприклад, М. Шуманський,— стихійний більшовицький аграрний рух»², і «збільшовизоване селянство з страшною ненавистю погрожувало міццю зброї, яку воно мало, і німецькій армії, і слабкій австрійській армії, і урядові Скоропадського»³. Внаслідок цього, писав М. Шуманський, німці і австрійці з сотисячного війська, яке вони тримали на Україні, не змогли відправити на Західний фронт жодного підрозділу⁴.

Деякі польські буржуазні історики відзначали також великий вплив, який мали революційний рух у нашій країні та більшовицька агітація серед німецьких і австрійських солдат на революціонування обох імперіалістичних армій. «Серед німецьких та австрійських військ,— писав М. Шуманський,— поширювалася більшовицька агітація, щоразу сильніше зростала неприязнь до офіцерів і до дальшої війни, що зрештою під кінець жовтня знайшло свій вираз в утворенні солдатських Рад»⁵.

З їх появою прийшов одночасно кінець австро-німецькій окупації України. З ним канула в Лету і рожева мрія, яку плекали на Україні буржуазія і поміщики,— за допомогою багнетів австрійських та німецьких солдатів повернути старі порядки.

Та шалена радість, з якою зустріли тут поміщики звістку про те, що Скоропадський став гетьманом, а потім — глибокий їх розпач при звістці, що німці залишають Україну, яскраво описані в спогадах З. Коссака-Щуцької «Пожежа»⁶. Її спогади, як і мемуари М. Дунін-Козіцької, написані досить талановито, бо обидві

¹ «Niepodległość», 1939, t. XIX, z. 3, стор. 220.

² М. Ś z u m a ń s k i. Назв. праця, стор. 221.

³ Там же, стор. 235.

⁴ «Niepodległość», t. XIX, z. 3, стор. 215.

⁵ Там же, стор. 221—222.

⁶ Z. Kossak-Szczucka. Pożoga. Wspomnienia z Wołynia. 1917—1919. Kraków, 1927, стор. 286—291.

були відомими письменницями. Революція і громадянська війна на Україні в цих мемуарах показані очима польських поміщиків, які втратили тут свої маєтки. Тому й не дивно, що їх мемуари пройняті гострим антирадянським духом.

Особливо цим відрізняються мемуари З. Коссака-Щуцької. На їх сторінках густо розлита жовч лютої ненависті до Жовтневої революції і українського народу, який «посмів» у панів Коссака забрати їх маєток на Поділлі. Українських селян вона змальовує як невдячних і мстивих, здичавілих хамів. Осліплена злобою, авторка з цинічною відвертістю писала про думки і справи польської реакції на Україні. З. Коссака-Щуцька досить детально описує ті страшні катування, яким піддавали польські поміщики українських селян. За це її критикували навіть у колах буржуазної Польщі. «З під пера авторки,— писав, наприклад, пілсудчик В. Ліпінський,— ...навмисне пробивається презирство і брудний садизм в щедро нею розкиданих в книзі описах, які викликають огиду»¹.

Для нас спогади З. Коссака-Щуцької викликають певний інтерес лише з огляду на те, що в них вміщено чимало фактичного матеріалу про події на Україні тих років. На багатьох сторінках описує вона, наприклад, терор петлюрівців на Поділлі, зокрема, вчинений ними жахливий єврейський погром в Проскуріві (тепер Хмельницький)².

Дещо в спокійних тонах порівняно з З. Коссака-Щуцькою веде свою розповідь «Буря зі Сходу. Спогади з Київщини» М. Дунін-Козицька, яка до революції була поміщицею в с. Лемішівці колишнього Таращанського повіту на Київщині. Перша частина її мемуарів, озаглавлена «Переворот», охоплює період з березня 1917 р. до травня 1918 р. Зразу ж на перших сторінках знаходимо цікавий опис подій Лютневої революції в Києві, де тоді перебувала авторка. З Києва вона повертається в своє село і детально описує про події тут протягом 1917 р. Викликає інтерес, наприклад, її розповідь про те, як восени в селі появилася листівка з текстом одного з виступів В. І. Леніна з селянського питання і якого переполоху наробила вона серед поміщиків і куркулів³.

Не встигла встановитись у селі Радянська влада, як на Україну навалилась австро-німецька армія. Невдовзі після її приходу об'явився новий правитель України — гетьман П. Скоропадський. Селяни Лемішівки, як описує М. Дунін-Козицька, на сході поставили не визнавати гетьманський «уряд» і послати двох своїх делегатів протестувати проти нього, та поїздка до Києва скінчилась для них плачевно⁴.

¹ W. Lipiński. Na przedpolu historii. W., 1930, стр. 181.

² Z. Kossak-Szczucka. Назв. праця, стр. 286—291.

³ M. Dunin-Kozicka. Burza od Wschodu. W., 1929, стр. 72—73.

⁴ Там же, стр. 116—118.

Періоду австро-німецької окупації України в першій і другій частинах спогадів М. Дунін-Козіцької відведено багато місця. Тут розповідається про грабіж німцями і австрійцями України, про впертий опір, який чинив їм український народ, про каральні експедиції окупантів і їх гетьманських прислужників, коли, як пише авторка, «карано однаково винних і невинних»¹.

Окремий розділ мемуарів відведено Таращанському повстанню, очевидцем якого була М. Дунін-Козіцька. Налякани повстанням, тікали поміщики до Києва. Прибула сюди і авторка мемуарів. Тут вона мала можливість бути свідком, як грабували австро-німецькі окупанти Україну, розповідала про організовані проти них диверсії в Києві та Одесі². Далі авторка описує крах австро-німецької окупації України. З веселою усмішкою читаються ті сторінки її спогадів, де йдеться про вступ у грудні 1918 р. до столиці України петлюрівців, який набрав водевільного характеру.

Про аграрні відносини в українському селі в 1917—1918 рр. писали в довоєнний період не тільки поміщики-літератори в своїх мемуарах але й буржуазні історики. Так, проф. М. Сейда в своїй двотомній праці «Польща на переломі 1917—1919 рр.» зазначав, що селяни на Україні не стали ждати обіцяного Центральною радою закону про землю і утворення «земельних комітетів», у віданні яких перебували б поміщицькі володіння аж до часу скликання на Україні Установчих зборів, а самі стали забирати поміщицькі землі. Правда, М. Сейда називає це «легалізованим безправ'ям». Особливий гнів його викликало те, що селяни розділили на Україні 2 млн. десятин землі, яка належала польським поміщикам. М. Сейда далі детально описує, як вони даремно силкувались не допустити цього, затримати, за його словами, «суспільну бурю і анархію» на Україні³.

Одним із головних засобів, до яких вони вдавались, було створення польських військових формувань. Цим реакційним формуванням польські буржуазні історики приділили велику увагу. Було опубліковано чимало праць, в яких, як у кривому дзеркалі, зображувався якийсь нібито їхній «вклад» у боротьбу за незалежність Польщі, а фактично за інтереси польських капіталістів і поміщиків, а також російської та української контрреволюції⁴.

Однак у цих працях міститься багато фактів і подробиць, які

¹ М. Дунін-Козіцька. Назв. праця, стор. 115.

² Там же, стор. 169—176.

³ М. Сейда. Назв. праця, стор. 219—220.

⁴ Н. Вагінський. Wojsko polskie na Wschodzie. 1914—1920. W., 1921; R. Bergel. Dzieje II Korpusu Polskiego. W., 1921; T. Kawalec. Historia IV-ej dywizji strzelców gen. Żeligowskiego w zarysie. Wilno—Kraków—Łódź. 1921; T. Kaźmierski. Woiskowi polacy w Rosji w czasie rewolucji (1917—1918). W., 1935; W. Lipiński. Walka zbrojna o niepodległość Polski. W., 1935; Z. Oplustil. Polskie formacje wschodnie. W., 1922, та ін.

характеризують справжні цілі польських військових реакційних формувань на сході, їх співробітництво з вітчизняною контрреволюцією, їхнє жорстоке ставлення і терор щодо трудящих нашої країни.

Найгрунтовнішою працею в польській буржуазній історіографії на цю тему є багата фактичним матеріалом монографія Г. Багінського «Польське військо на Сході». Її автор, трубадур польської контрреволюції, ставив собі за мету показати, що польські солдати, де б не були в ті роки, йшли безвідмовно за своїми реакційними офіцерами, що більшовицькі ідеї були їм чужі, а соціальні лозунги далекі, що вони горіли лише бажанням проливати свою кров за національні інтереси, причому в тому значенні, як їх розуміли польські поміщики і буржуазія.

Тим більш знаменно, що Г. Багінський, хоч з великою неохотою, визнає факти, які свідчать якраз про протилежне. Зокрема, він наводить ряд фактів про роботу більшовиків серед солдатів дивізії польських стрільців, створеної на початку 1917 р. у Росії. Лютнева революція застала дивізію на Україні. Весною 1917 р. в 1-му полку, який стояв у Києві, було зауважено, як пише Г. Багінський, «нездорову агітацію серед солдатів, якій вдалося протидіяти лише завдяки великій енергії кількох офіцерів»¹.

В червні дивізія виїхала на фронт і зосередилась в прифронтній зоні на Тернопільщині. І тут, знову ж таки за висловом Г. Багінського, «незважаючи на вжиті попереджувальні заходи, з'явилися агітатори, які видавали себе за російських комуністів і ширили деморалізацію серед солдатів, намовляючи їх чинити опір, якщо дивізію вишлють на фронт»². Солдати пішли за порадою більшовицьких агітаторів і відмовились зайняти окопи. Дивізію було знято з фронту і перекинуто в район Гусятина з метою, як пише Г. Багінський, «усунення збільшовичених елементів»³. І хоч у дивізії тричі робили чистку, а після цього кидали її у бій під час червеневого наступу Керенського, заворушення в її полках, відмова виконувати накази командування теж повторювались тричі⁴. Звичайно, Г. Багінський засуджує як агітаторів, так і солдатів, які послуухалися їх. Його не обходить те, що таким чином було врятовано сотні польських солдатів від неминучої і безглуздої смерті за інтереси російських поміщиків і капіталістів.

Польські поміщики в ім'я своїх класових інтересів зробили спробу зорганізуватися у всеукраїнському масштабі. З цією метою в Києві було створено так званий «Комітет боротьби з анархією», до складу якого входили власники великих маєтків на чолі

¹ Н. Вагінські. Назв. праця, стор. 55.

² Там же, стор. 57.

³ Там же.

⁴ Н. Вагінські. Назв. праця, стор. 55—58, 73.

з графом З. Грохольським. Комітет цей, як пише Г. Багінський, почав фінансувати польські збройні сили на Україні, бачачи в них засіб для оборони земельної власності¹.

З цією метою взимку 1917/18 р. на Україні формується так званий 3-й польський корпус. Всі довоєнні польські історики, які писали про польські військові формування на Сході, навіть такі їх апологети, як Г. Багінський і В. Ліпінський, вимушені були визнати, що він створювався для захисту майна польських поміщиків. Польські поміщики «хитро постарались,— писав, наприклад, В. Ліпінський,— щоб військові підрозділи були розміщені по садибах, фільварках і цукрових заводах з облудним завданням оборони «кресових форпостів» польськості. Навіть творили власноручно підрозділи, які, прикриваючись мундиром польського солдата, немилосердно душили «мужицький бунт...», притягаючи весь 3-й корпус до самооборони класової власності»².

Звичайно, не так легко було заставити солдатів навіть цих формувань, які утворювались на суто добровільних началах, захищати власність польських поміщиків і капіталістів. Г. Багінський визнає, що не було аргументів, які могли б переконати польських солдатів гинути в обороні... палаців і фільварків³, що солдати «в кожному хвилину були готові з'єднатись з більшовиками», і офіцерам треба було докласти багато зусиль, щоб до цього не допустити⁴.

З цією метою офіцери, а також власники заводів і фільварків вдавалися до найбрудніших методів, починаючи від пропаганди тези, що «більшовик — не союзник у класовій боротьбі, а найбільш заклятий ворог всякого порядку і згоди, а в першу чергу всього, що є польським»⁵, і кінчаючи закликами до солдатів, як видно з одного рапорту першого командира корпусу генерала Осінського, якого цитує В. Ліпінський, поки що охороняти польське майно на Україні, а потім повернутись додому «зі зброєю в руках і з набутим від росіян майном»⁶, що свідчить про явне захоплення солдатів з боку їх командира корпусу до пограбування місцевого населення. Внаслідок цього, як писав інший буржуазний історик, М. Борута-Спехович, війська 3-го корпусу дійшли до «сумного морального стану, бракувало дисципліни»⁷.

Організатори цих реакційних польських формувань всіляко

¹ H. Bagiński. Назв. праця, стор. 379.

² W. Lipiński. Walka zbrojna o niepodległość Polski, стор. 351—352; його ж. Proces pułkownika Barty.— «Niepodległość», 1931, t. 4, стор. 152.

³ H. Bagiński. Назв. праця, стор. 380.

⁴ Там же, стор. 386.

⁵ Там же.

⁶ W. Lipiński. Z dziejów dawnych i najnowszych. Szkice i studia historyczne. W., 1934, стор. 378.

⁷ M. Boruta-Spiechowicz. Działania pod Rarańczą.— «Rarańczą», стор. 151.

старалися замаскувати своє справжнє лице і контрреволюційну суть перед місцевими органами Радянської влади, видаючи ці формування за «нейтральні», які тільки бажають повернутися на батьківщину, але в зв'язку з німецькою окупацією Польщі не можуть цього зробити. Підрозділи цього корпусу зробили безуспішну спробу зупинити разом з військами Центральної ради наступ радянських військ на Київ, а після цього вимушені були панічно тікати на захід.

Про це детально розповідається в спогадах генерала Е. Міхаеліса, який командував 3-м корпусом. У своїх мемуарах він детально аналізує події громадянської війни на Україні, зокрема досить цікаво описує діяльність Центральної ради і бойову «доблесть» її військ.

Окопавшись на Поділлі, підрозділи Е. Міхаеліса продовжували боротьбу з радянськими військами. Розхоробрившись при звістці про те, що німецькі і австро-угорські війська вступають на Україну, вони напали на Старокостянтинів і захопили його¹.

Підрозділи корпусу використовувались для каральних експедицій проти українських селян, які забирали маєтки польських поміщиків, жорстоко розправляючись, за висловом Е. Міхаеліса, із «збунтованими рабами»². Він детально описує, наприклад, боротьбу з непокірними селянами в м. Красилів, яка перетворилась в запеклі бої. Лише доклавши великих зусиль, генерал Міхаеліс зумів оволодіти Красиловом, після чого, як він пише, «наступило належне покарання» винних³.

Офіцери і солдати 3-го корпусу нещадно грабували українське населення. Особливо цим прославився самозваний полковник Бєня-Шевіч. Зібрана ним банда, вдаючись до нелюдських катувань, вимагала у селян головним чином грошей, а на опір відповідала пожежами і вбивствами. Потім його банда розбіглась, вкравши в свого ватажка 150 тис. крб. Сам генерал Міхаеліс разом з своїм штабом засів у маєтку Ю. Потоцького в Антонінах. У цей час там побував один з керівників ППС — Т. Голувко. В своїх спогадах він яскраво описав те, що побачив у магната Ю. Потоцького.

Піلسудчиківські емісари Т. Голувко і капітан Барта прибули на Україну на початку 1918 р. з рядом важливих завдань. Одними з головних серед них були: націлити «ліву еміграцію», як писав Т. Голувко, на створення польської армії в Росії і застерегти цю

¹ H. Bagiński. Назв. праця, стор. 324—328; E. de Henning-Michaelis. Назв. праця, стор. 70—71; W. Dzierzykraj-Stokalski. Dzieje jednej partyzantki. Z lat 1917—1920. Lwów, 1927, стор. 62—63; W. Lipiński. Z dziejów..., стор. 372.

² E. de Henning-Michaelis. Назв. праця, стор. 95.

³ Там же, стор. 89.

еміграцію від «...злиття з більшовицьким рухом»¹, одночасно уникаючи всяких відкритих конфліктів з Радянською владою.

Про те, як вони виконували доручену їм місію, розповів сам Т. Голувко в своїх мемуарах, а також про це розповідається в названих працях В. Ліпінського, М. Шуманського, М. Борути-Спеховича та ін. Вони змальовують образ хитрого авантюриста, який для досягнення своїх цілей вдавався до всіх засобів, щедро вдавався до демагогії і обману. Про це, зокрема, свідчить історія з другою бригадою генерала Галлера.

Бригада ця довгий час воювала в складі австро-угорської армії на російському фронті. На початку 1918 р. командування бригади, рахуючись з настроями її особового складу, який не бажав далі битися в рядах військ окупантів його батьківщини, вирішило перейти на другу сторону фронту: з Буковини, де вона знаходилась, на Поділля, де вже була встановлена Радянська влада. Реакційне командування бригади мало намір направити її в Білорусію, де знаходився 1-й корпус Довбур-Мусніцького, який уже вступив у відкриті війни з Радянською владою. Не дивно, що органи революційної влади на Поділлі поставились підозріло до появи тут бригади генерала Галлера. Однак, як відверто розповідає сам Т. Голувко, який якраз в цей час прибув у Проскурів, йому вдалося обманути місцевий ревком, запевнивши його, що це революційна польська частина². В результаті бригада забезпечила собі лояльне ставлення з боку місцевих органів Радянської влади, а навіть і їх допомогу.

Однак пілсудчиківським емісарам, незважаючи на всі їх старання, не вдалося створити для своїх цілей польську армію на Сході. Найбільш близьке до істини пояснення причини цього серед польських довоєнних буржуазних істориків дав у згаданій вже праці М. Шуманський. «Чому з 700 тисяч поляків, що були в російській армії і таборах військовополонених не вдалося створити хоч би стотисячного підрозділу? — пише він. — Треба взяти до уваги, що в охопленій полум'ям революції тогочасній Росії... огорнуло всіх одне велике змучення війною... В Росії більшовицька революція виявила безумовно значний вплив на поляків, багатьох з яких спокусили гасла самовизначення народів, а також незмірні перспективи майбуття цього руху»³.

Та й сам генерал Е. Міхаеліс в своїх спогадах неодноразово скаржився на поширення «більшовицької зарази» в підрозділах 3-го корпусу⁴. Не дивно, що багато польських солдатів кидало

¹ Т. Hołowko. Przez dwa fronty. Ze wspomnień emisariusza politycznego z 1918 roku. Cz. I, Z Warszawy do Kijowa. W., 1931, стор. 123.

² Т. Hołowko. Назв. праця, стор. 82—86; W. Lipiński. Z dziejów..., стор. 372; його ж. Walka zbrojna..., стор. 322—323; M. Bortuta-Spiechowicz. Назв. праця, стор. 135—137.

³ «Rarańcza», стор. 240.

⁴ E. de Henning-Michaelis. Назв. праця, стор. 72—73, 133.

свої підрозділи, частина з них знаходила дорогу до загонів Червоної Армії, щоб в її лавах захищати завоювання Великого Жовтня.

Підрозділи 3-го корпусу танули в численних сутичках і боях, захищаючи маєтки польських поміщиків від українських селян. До весни 1918 р. сили 3-го корпусу, як пише, наприклад, В. Ліпінський, «були майже повністю знищені в боротьбі з селянами і більшовиками»¹. Нечисленні його залишки, так само як і 1-й та 2-й польські корпуси, були роззброєні німецько-австрійськими військами.

* * *

Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні привернули пильну увагу також істориків-марксистів народної Польщі². Правда, і в буржуазній історіографії, і тут треба вказати майже на повну відсутність праць, які стосувалися б виключно внутрішніх процесів, що мали місце на Україні. Крім ґрунтовної статті В. Серчика «Революція 1917 р. на Україні (березень—грудень 1917 р.)»³, опублікованої в спеціальному томі історичних праць Краківського університету, що вийшов до 50-річчя Великого Жовтня, більше нічого не можна назвати.

З нагоди 50-річчя Жовтневої революції в народній Польщі з'явилося чимало праць про переможну ходу революції, перші кроки Робітничо-Селянського уряду, про боротьбу більшовиків з різними ворожими угрупованнями тощо⁴. Однак їх автори, як правило, говорять про всю Радянську країну в цілому, не виділяючи окремо України. Це, зокрема, книжки Г. Занд і М. Жиховського «Великий Жовтень, 1917 р.», Я. Собчака «Перші дні революції», Г. Занд «Спір за владу після Жовтневої революції в Росії (Ради і Установчі збори)» і «Тактика більшовиків в період мирного розвитку революції»⁵ та ін.

Натомість значно більше є праць, в яких розглядаються різні аспекти життя досить численного тоді польського населення на Україні. Ще до другої світової війни Генрик Яблонський зацікавився діяльністю так званого міністерства в польських справах,

¹ W. Lipiński. Walka zbrojna..., стор. 298—299.

² L. Bazyłow. Problem rewolucji Październikowej w historiografii polskiej po roku 1944.— «Najnowsze dzieje Polski», т. 12. Warszawa, 1967.

³ W. Serczyk. Rewolucja 1917 roku na Ukrainie (marzec—grudzień 1917 roku).— «Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne», з. 20. Kraków, 1967.

⁴ Огляд цих праць див.: П. М. Калениченко. Сучасна польська історіографія Жовтневої революції.— УІЖ, 1968, № 4.

⁵ H. Zand, M. Zychowski. Wielki Październik. 1917. W., 1967; J. Sobczak. Pierwsze dni rewolucji. Kronika, 6.XI—3.XII 1917. W., 1967; H. Zand. Spór o władzę po rewolucji Październikowej w Rosji (Rady i Konstytuanta). W., 1967; її ж. Taktyka bolszewików w okresie pokojowego rozwoju rewolucji. Łódź, 1962.

створеного українськими капіталістами і поміщиками на Україні¹.

В 1948 р. з'явилася його ж монографія «Польська національна автономія на Україні, 1917—1918 рр.»² Це було перше в народно-демократичній Польщі дослідження в галузі новітньої політичної історії. В ньому аналізувалася невдала спроба здійснення на Україні польської національної автономії під час панування Центральної ради і гетьмана П. Скоропадського. Поряд з цим Г. Яблонський відвів чимало місця показові антинародної політики українських буржуазно-націоналістичних угруповань. Правда, при цьому, як він сам потім визнав, було допущено ряд помилок в зв'язку з тим, що тоді, коли писалася ця книжка, радянська історична література була ще малодоступною в Польщі. Так, не знаючи політичного обличчя деяких діячів з українського буржуазно-націоналістичного табору, автор дав їм не зовсім правильну оцінку³.

В цій частині огляду, де згадуються праці про польське населення на Україні, слід назвати спогади видатного письменника Ярослава Івашкевича, який народився і виріс на Київщині, про польський театр Станіслави Висоцької в Києві⁴. Цей мистецький заклад, який виник задовго до Жовтневої революції, діяв і під час громадянської війни.

Можна без перебільшення сказати, що існує численна література, в якій висвітлюється дуже важливе питання — участь польських трудящих у спільній боротьбі разом з українцями, росіянами та представниками інших народів нашої Батьківщини за встановлення і зміцнення на Україні Радянської влади. Грунтовний аналіз цієї літератури зробив український історик І. І. Белякевич⁵, який, правда, не виділяє окремо праць про Україну. До того ж його огляд не охоплює праць, які з'явилися до піввікового ювілею Радянської влади і пізніше.

Характеризуючи цю літературу, слід згадати, в першу чергу, своєрідний біографічний словник поляків — учасників Жовтневої революції та громадянської війни в нашій країні, підготовлений колективом науковців з Інституту історії партії при ЦК ПОРП⁶.

¹ H. Jabłoński. Ministerium spraw polskich Ukraińskiej republiki ludowej.— «Niepodległość», t. XX. W., 1939.

² H. Jabłoński. Polska autonomia narodowa na Ukrainie. 1917—1918. W., 1948.

³ H. Jabłoński. Ukraina Radziecka.— «Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego», 1955, № 1-2, стр. 131.

⁴ J. Iwaszkiewicz. Stanisława Wysocka i jej kijowski teatr «Studia». Wspomnienie. W., 1963.

⁵ І. І. Белякевич. Деякі питання сучасної польської історіографії про участь поляків-інтернаціоналістів у Жовтневій революції в Росії.— «Вісник Львівського ордена Леніна державного університету ім. Івана Франка. Історія, економіка, право». Львів, 1968.

⁶ Księga polaków uczestników rewolucji Październikowej. 1917—1920. Biografie. W., 1967.

У цьому оригінальному виданні (в жодній іншій зарубіжній соціалістичній країні такої книги немає) вміщено більші чи менші — в залежності від наявного матеріалу — біографічні довідки близько 7700 осіб, з яких, за нашими підрахунками, майже 1300 чоловік діяли на Україні. На жаль, доводиться констатувати, що з поля зору упорядників випав ряд польських революціонерів, які працювали в нашій республіці, допущені окремі фактичні й хронологічні неточності.

Серйозне монографічне дослідження «Поляки в революції 1917 року» створила В. Найдус¹. Будучи автором цілого ряду статей², вона глибоко відтворила примусову евакуацію підприємств, установ і культурно-освітніх закладів з території Королівства Польського вглиб нашої країни, внаслідок чого на Україні розмістилося 25 підприємств та установ і два торгових банки. Центр ваги в книзі перенесено на висвітлення внутрішнього життя різних польських груп і організацій, в тому числі й тих, які діяли на Україні, політичних поглядів їх керівництва. На нашу думку, слід було б глибше розкрити численні факти участі польських трудящих у багатьох революційних подіях, ширше показати діяльність місцевих організацій польських пролетарських партій — Соціал-демократії Королівства Польського і Литви та Польської соціалістичної партії-лівиці.

До 50-річчя Великого Жовтня вийшли російською мовою також брошура В. Найдус «Участь поляків у Жовтневій революції», видана Головним правлінням Товариства польсько-радянської дружби, та її ж альбом під таким же заголовком (видавництво «Полонія») ³. Як у цих брошурах, так і в названих вище статтях, мова йде, крім інших районів нашої Батьківщини, і про Україну. Слід особливо підкреслити, що В. Найдус вперше дослідила діяльність Польського соціалістичного об'єднання, яке діяло на Правобережній та Південній Україні і центр якого перебував у Харкові.

В кількох монографіях досліджується збройна боротьба польських революційних загонів на фронтах громадянської війни. Ми маємо на увазі, передусім, добре написану науково-популярну працю І. Павловського та К. Собчака «Вони боролися за Польщу.

¹ W. N a j d u s. Polacy w rewolucji 1917 roku. W., 1967.

² В. Найдус. Участь трудящих поляків у Жовтневій революції — Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917—1920 рр.), Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 10. К., 1957; і і ж. Polacy w rewolucji Październikowej. — «Przegląd historyczny», 1952, № 3-4; і і ж. Uchodźcy polscy w Rosji w latach 1917—1919. — «Kwartalnik historyczny», 1957, № 6; і і ж. Z działalności polskich organizacji robotniczych w Rosji w 1917 r. («Promień» і Zjednoczenie socjalistyczne polskie). — «Z pola walki» (далі — ZPW), 1958, № 1; і і ж. Polskie organizacje zawodowe w Rosji w latach 1917—1918. — «Kwartalnik historii ruchu zawodowego», 1967, № 3.

³ В. Найдус. Участие поляков в Октябрьской революции. Варшава, 1967.

Поляки і польські загони в Жовтневій революції та громадянській війні в Росії, 1917—1921 рр.»¹. Передостанній розділ книги, який має назву «Участь 52-ї піхотної дивізії в розгромі Врангеля (1920 р.)», повністю присвячений подіям на Україні. Розповівши про основні польські революційні частини, автори роблять висновок, що загальна кількість поляків — солдатів революції становила понад 130 тис. чоловік².

До речі, серед польських істориків немає єдиної думки в питанні про кількість польських трудящих, які зі зброєю в руках захищали здобутки Жовтня. Дехто говорить про 100 тис. чоловік, а дехто — навіть про 200 тис. чоловік. Перу К. Собчака належить також брошура «Поляки в соціалістичній революції і захисті Країни Рад (1917—1920)»³.

Бойовий шлях Белгородського полку — цієї першої польської революційної частини в нашій країні — розглядається в книзі А. Заторського⁴. Полк, як видно з його назви, дислокувався в російському місті Белгороді, розташованому недалеко від Харкова. Загони, добровільно сформовані з солдатів полку, під час повстання Корнілова не пропускали білогвардійські війська на Харків, витримали з ними триденний тяжкий бій. В цьому бою польські трудящі билися пліч-о-пліч з росіянами та українцями. Згодом невеликі групи революційно настроєних «белгородців» допомагали встановлювати Радянську владу в деяких місцях на Харківщині. А. Заторський є також автором ряду статей з питань участі польських трудящих у боротьбі радянських людей проти вітчизняних капіталістів і поміщиків та іноземної контрреволюції⁵.

На перший погляд, зовсім осторонь питання, що тут розглядається, стоять монографії Леона Гросфельда «Польські реакційні військові формування в Росії, 1917—1919 рр.»⁶ і Мечислава Вжосека «Польські військові корпуси в Росії, 1917—1918 рр.»⁷ Завдяки великому наведеному в них фактичному матеріалові,

¹ I. Pawłowski, K. Sobczak. Walczyli o Polskę. Polacy i oddziały polskie w rewolucji Październikowej i wojnie domowej w Rosji. 1917—1921. W., 1967.

² Там же, стор. 250.

³ K. Sobczak. Polacy w rewolucji socjalistycznej i obronie Kraju Rad (1917—1920). W., 1961.

⁴ A. Zatorski. Dzieje pułku Białogrodzkiego — I polskiego pułku rewolucyjnego w Rosji. W., 1960.

⁵ A. Zatorski. Żołnierz dywizji strzelców polskich wobec rewolucji rosyjskiej (marzec — lipiec 1917). — «Z dziejów stosunków polsko-radzieckich, Studia i materiały», t. I, W., 1965; його ж. Walka polskich formacji rewolucyjnych w obronie władzy Rad (grudzień 1917 — marzec 1918). — Z postępowych tradycji oręża polskiego, 1917—1939. W., 1966.

⁶ L. Grosfeld. Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji. 1917—1919. W., 1956.

⁷ W. Wrzosek. Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917—1918. W., 1969.

який стосується, звичайно, й України, ці книги сприяють подоланню польським читачем неправильних поглядів на польські контрреволюційні частини, що склалися під впливом буржуазної історіографії та мемуаристики.

Науково-популярний характер має брошура Т. Буткевича і А. Сліша «Участь поляків у Жовтневій революції та захисті її завоювань»¹, видана з нагоди 50-річчя Великого Жовтня Головним правлінням Товариства польсько-радянської дружби. В ній містяться деякі факти щодо України, яких не можна знайти в інших працях.

Йдеться, зокрема, про червоноармійський загін, організований на Україні відомим діячем ППС-лівіці Г. Бітнером (Бічем), і про сформований Л. Фокежинським польський загін у Херсоні, який входив до 2-го залізного полку 1-ї Інтернаціональної дивізії.

Діяльність польських інтернаціоналістів у нашій країні, в тому числі й на Україні, висвітлюється в багатьох статтях.

Нам залишається розповісти про спогади польських трудящих — активних учасників Жовтневої революції та громадянської війни. Зупинимося лише на тих з них, які вийшли окремими виданнями і в яких, звичайно, говориться про Україну. Ще з нагоди 40-річчя Великого Жовтня у Варшаві, Катовіцах і Гданську з'явилися три збірники спогадів². Через 10 років Інститут історії партії при ЦК ПОРП підготував, а видавництво «Ксіонжка і ведза» випустило збірник «На рубежі епох. Спогади про участь поляків у Жовтневій революції та громадянській війні в Росії, 1917—1921 рр.»³. Четверта частина спогадів, вміщених у цьому збірнику, належить тим польським трудящим, які воювали на Україні.

Так, Станіслав Косцелевський (Ян Квятковський) і Едмунд Томашевський згадують про події в Одесі; Вацлав Тшасковський, Роман Гартенбергер і Ян Любинецький (Ігнаці Рильський) — про події в Кам'янському і про Перший з'їзд КП(б)У; Францішек Перковський — про події в Чугуєві; Станіслав Толвінський, Станіслав Палінський і Мар'ян Нахтман — про події в Слов'янську. Кавалер ордена Леніна Тадеуш Барцішевський, а також Юзеф Подсядло, Адам Пецольд, Антоні Лепперт, Антоні Стахурський, Станіслав Жолнерович і Генрик Плавінський пишуть про свої бойові дії в різних частинах Червоної Армії на Україні.

¹ T. Butkiewicz, A. Słisz. *Udział polaków w rewolucji Październikowej i obronie jej zdobyczy*. W., 1967.

² *Wspomnienia polaków o rewolucji Październikowej*. W., 1957; *Śląscy bojownicy rewolucji Październikowej*. Katowice, 1958; *Wspomnienia polaków uczestników Wielkiej Październikowej rewolucji socjalistycznej (zamieszkałych na terenie województwa Gdańskiego)*. Gdańsk, 1957.

³ *Na granicy epok. Wspomnienia o udziale polaków w rewolucji Październikowej i wojnie domowej w Rosji. 1917—1921*. W., 1967.

В кількох розділах спогадів Стефана Шпінгера «З першою Кінною»¹ описуються бойові дії кавалеристів С. М. Будьонного на Україні проти військ Врангеля, Пілсудського і банд Махна. Ще в 1920 р. автор цих спогадів за мужність і хоробрість, проявлені в боях з ворогом, одержав найвищу тоді нагороду — орден Червоного Прапора.

Роман Яблоновський і Владислав Узембло під час першої світової війни опинилися в Харкові, обидва працювали там у республіканському Комісаріаті в польських справах. Тому вони в своїх спогадах², які охоплюють значно більші проміжки часу, описують роботу цієї радянської установи, розповідають про революційні події як у Харкові, так і в деяких інших містах нашої республіки.

Окремі цікаві згадки про Україну можна знайти в спогадах працівника Комісаріату в польських справах у Петрограді та Москві Едмунда Семіля³ і дружини видатного польського комуністичного діяча Станіслава Бобінського — Гелени Бобінської⁴.

Завершуючи розгляд праць присвячених історії України і українсько-польських взаємин періоду Жовтневої революції та громадянської війни, слід також вказати на окремі з них, в яких висвітлюється ставлення буржуазно-поміщицького польського уряду, угодовського керівництва Польської соціалістичної партії до Української РСР.

В цьому відношенні ми вважаємо за потрібне назвати, в першу чергу, статтю Зигмунта Іжиковського «Імперіалістична політика буржуазно-поміщицької Польщі щодо Радянської України в 1918—1921 рр.»⁵ По суті, це доповідь, виголошена на науковій сесії істориків УРСР і ПНР, яка відбулась в грудні 1966 р. у Києві. В цій доповіді проаналізовано ворожу політику польських капіталістів і поміщиків щодо нашої республіки, показано боротьбу радянських республік, зокрема України, за встановлення мирних і добросусідських відносин з Польщею. Зазначимо, що перу З. Іжиковського, який протягом останніх років успішно займається українською тематикою, належить стаття з приводу політики німецького імперіалізму щодо українських земель в 1918 р.⁶

¹ S. Szpinger. Z Pierwszą Konną. Łódź, 1967.

² R. Jabłonowski. Wspomnienia, 1905—1928. W., 1962; W. Uziemбло. Wspomnienia. 1900—1939, W., 1965.

³ E. Semil. Przed drugą wojną była pierwsza. Wspomnienia uczestnika rewolucji. W., 1965.

⁴ H. Bobińska. Pamiętnik z tamtych lat. W., 1963.

⁵ З. Іжиковський. Імперіалістична політика буржуазно-поміщицької Польщі щодо Радянської України в 1918—1921 рр. — Незборима сила ідей Жовтня. Матеріали наукової сесії «Історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції в житті українського і польського народів». К., 1967; його ж. Політика польських урядових політичних угруповань по відношенню до України в 1918—1921 рр. — «Наша культура» (Варшава), 1969, № 1, 2.

⁶ Z. Iżukowski. Polityka imperializmu niemieckiego wobec ziem ukraiń-

Ставлення Польщі до її східних сусідів, у тому числі й до України, протягом відносно короткого проміжку часу (від жовтня 1918 р. до квітня 1919 р.) стало предметом уважного аналізу в монографії Алекси Деруги «Східна політика Польщі щодо земель Литви, Білорусії та України (1918—1919)»¹. В ній говориться, зокрема, про перебування в Одесі польської піхотної дивізії під командуванням генерала Л. Желіговського, на яку покладалося завдання боротися проти більшовиків, захищати маєтки польських поміщиків від революційного селянства, сприяти відділенню Західної України від Східної, про збройну боротьбу польських легіонерів проти Української галицької армії тощо.

Похід Пілсудського на Київ, як і взагалі війна буржуазно-поміщицької Польщі проти Країни Рад, висвітлюється в статті Генрика Яблонського «Польсько-радянська війна 1919—1920 рр.», опублікованій ще в 1949 р.² Чимало українських «сюжетів» є у великому монографічному дослідженні того ж автора «Польська соціалістична партія в період війни 1914—1918 рр.»³, а також у книжці Артура Лейнванда «Польська соціалістична партія щодо польсько-радянської війни 1919—1920 рр.»⁴

Певне значення в польсько-радянських, зокрема польсько-українських, відносинах періоду громадянської війни мали неофіційні переговори, що їх вів у другій половині 1919 р. у Бяловежі та Мікашевичах (поблизу Луцька) з представниками польського уряду за дорученням уряду Країни Рад видатний діяч польського робітничого руху Юліан Мархлевський. Хід цих переговорів, в результаті яких воєнні дії на польсько-радянському фронті були тимчасово припинені, розглядається в книжках Юзефа Серадського⁵, Фелікса Тиха і німецького історика Хорста Шумахера⁶, а також у статтях Вероніки Гостинської⁷.

skich w 1918 r.— «Zeszyty naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia», zes. 8. Poznań, 1968.

¹ A. Deruga. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918—1919). W., 1969.

² H. Jabłoński. Wojna polsko-radziecka, 1919—1920.— «Przegląd socjalistyczny», 1948, № 7-8.

³ H. Jabłoński. Polska partia socjalistyczna w czasie wojny 1914—1918. W., 1958. (Російський переклад: Г. Яблонський. Польская социалистическая партия во время войны 1914—1918 годов. М., 1963).

⁴ A. Leinwand. Polska partia socjalistyczna wobec wojny polsko-radzieckiej 1919—1920. W., 1964.

⁵ J. Sieradzki. Białowieża i Mikaszewice. Mity i prawdy. Do genezy wojny pomiędzy Polską a RSFSR w 1920 r. W., 1959.

⁶ Ф. Тых, Х. Шумахер. Юлиан Мархлевский. Биографический очерк. Перевод с польского. М., 1969.

⁷ В. Гостинська. Польсько-радянські переговори в червні—грудні 1919 р. та їх вплив на події громадянської війни.— УІЖ, 1967, № 11; її ж. Rola Juliana Marchlewskiego w tajnych rokowaniach polsko-radzieckich (czerwiec—lipiec 1919 r.).— ZPW, 1966, № 2.

Таким чином, періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні стосується значна частина праць польської як буржуазної, так і марксистської історіографії. І це цілком закономірно. Адже круті повороти в житті того чи іншого народу завжди привертають пильну увагу дослідників і даного, і сусідніх з ним народів.

Правда, представники двох названих напрямів польської історіографії у висвітленні питань Великого Жовтня і боротьби за зміцнення Радянської влади в нашій країні, в тому числі й на Україні, стоять на діаметрально протилежних класових позиціях. Представники буржуазного напрямку описували, передусім, вигадані ними ж «звірства» українських трудящих, а також боротьбу польських реакційних військових формувань за збереження маєтків поляків — великих землевласників.

Що ж до істориків Польської Народної Республіки, які ось уже понад чверть століття під випробуванням керівництвом Польської об'єднаної робітничої партії розвивають вітчизняну історичну науку на марксистській основі, то вони зосередили свої зусилля ось на чому. Прагнучи розповісти найширшим народним масам правду про пролетарську революцію в Росії та на Україні, викрити фальсифікації буржуазної історіографії, вони детально висвітлюють події тих буремних років, узагальнюють факти, дають їм марксистські оцінки, показують справжню роль польських буржуазно-поміщицьких військових корпусів у придушенні революційного руху на території нашої республіки.

Одночасно польські історики-марксисти, стоячи на ґрунті пролетарського інтернаціоналізму, вже зробили дуже багато для того, щоб зобразити участь польських трудящих у боротьбі радянських людей за перемогу соціалістичної революції, за збереження здобутків Великого Жовтня. Немає ніякого сумніву в тому, що сучасна польська історіографія, успішно розвиваючись на основі марксистсько-ленінської методології, здобуде нові успіхи у вивченні минулого нашої Батьківщини і радянсько-польських відносин періоду Жовтневої революції та громадянської війни.

П. М. Калениченко, И. Т. Лисевич

ВЕЛИКАЯ ОКТЯБРЬСКАЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ И ГРАЖДАНСКАЯ ВОЙНА НА УКРАИНЕ В ОСВЕЩЕНИИ ПОЛЬСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Резюме

Настоящая статья представляет собой историографический обзор. В первой его части речь идет об исторической литературе, которая вышла в буржуазно-помещичьей Польше и которая в той или иной мере освещает события Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны на Украине.

Что же касается второй части обзора, то в ней анализируются работы историков Польской Народной Республики, посвященные тем же событиям и написанные с марксистских позиций.

В. Г. Сарбей

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ НА УКРАЇНІ В МАТЕРІАЛАХ ІІ З'ЇЗДУ РСДРП

Серед творів В. І. Леніна, які найбільшою мірою ще в дожовтневий період сприяли розвиткові марксистських досліджень у галузі вітчизняної історії революційного, насамперед робітничого руху, і які заклали основи методики вивчення історико-партійних проблем, одне з перших місць належить праці «До питання про доповіді комітетів і груп РСДРП загальнопартійному з'їздові» (грудень 1902 — січень 1903 рр.)¹. Тут була сформульована детальна програма, за якою комітети РСДРП повинні були підготувати до ІІ з'їзду партії доповіді з історії місцевих партійних організацій. Вона включала в себе 34 питання, згруповані за такими розділами:

I. Робітничий рух, його історія і сучасний стан;

II. Історія місцевих соціалістичних гуртків, поява соціал-демократів, боротьба напрямів всередині їх;

III. Організація місцевого комітету, місцевих груп і гуртків;

IV. Характер, зміст і широта місцевої роботи;

V. Ставлення до революційних (особливо соціал-демократичних) груп інших рас і національностей;

VI. Друкарні, транспорти і конспіративна організація роботи;

VII. Зв'язки і діяльність в інших верствах населення, крім робітничого класу;

VIII. Стан несоціал-демократичних революційних і опозиційних течій і ставлення до них.

Як бачимо, ленінська програма давала чіткий напрям до глибокої і всебічної наукової розробки історії місцевих соціал-демократичних організацій. Перші три розділи були суто історичні, останні п'ять, хоч і мали в основному інформативний характер, але, як видно з переліку питань, також були пройняті історизмом. Так, В. І. Ленін пропонував розповісти історію місцевого органу, історію кожної майовки, історію транспортування нелегальної літератури, історію місцевих організацій есерів, об'єднаних груп соціал-демократів і есерів та ін. Відповіді на ленінські питання повинні бути якнайдетальнішими, в ряді пунктів Володимир Ілліч прямо вказував на це, підкреслюючи, що особливо повні дані потрібні «з огляду на новизну питання і необхідність узагальнити

¹ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 251—258.

і зв'язати численні порізнені кроки»¹. Ленінською програмою складання доповідей передбачалася й первинна наукова обробка зібраного матеріалу. Наприклад, прохання дати якомога повніший перелік колишніх страйків і детально описати кожний скільки-небудь великий страйк, В. І. Ленін закінчує побажанням узагальнити цей матеріал зведеними даними. Велику увагу Володимир Ілліч звертав на джерельну базу майбутніх доповідей: «дуже важливо змалювати це точніше і документальніше», «бажані документи», — кілька разів зазначав він у своєму інструктивному листі. А одним з пунктів VI розділу листа В. І. Ленін навіть зобов'язав складачів доповідей висвітлити стан архівної справи в місцевих соціал-демократичних комітетах, розповісти, як у них зберігалися раніше і зберігаються тепер архівні документи. Складачам доповідей В. І. Ленін радив також використати й вже існуючу партійну літературу, «постаратися звести воедино цю літературу, зробити екстракт всього істотного з неї, виправити помилки, доповнити, приєднати те, що не могло бути надруковане з конспіративних міркувань і т. д.»² Хронологічні рамки доповідей В. І. Ленін пропонував не обмежувати лише періодом від I до II з'їздів РСДРП, «але зважаючи на те, що перший з'їзд був і неповний, і надто короткочасний, і відбувався при дуже несприятливих умовах, — було б бажане поширення доповідей і на період часу, який передує 1898-му рокові»³.

Одним словом, ленінський лист давав всебічні настанови щодо висвітлення історії місцевих соціал-демократичних організацій. Причому, вказуючи на виняткову важливість цієї справи, Володимир Ілліч навіть успіх у роботі майбутнього з'їзду певною мірою ставив у залежність від того, як буде виконана робота по написанню доповідей місцевих соціал-демократичних комітетів. «Наш 2-й з'їзд, — писав В. І. Ленін, — матиме ще більш **установчий** характер, ніж перший, і тому треба докласти всіх сил, щоб доповіді були повніші і солідніші: чим більшу частину ідеальної програми доповіді виконає кожна група, тим повніше й точніше буде представлений на нашому з'їзді весь рух в цілому, тим міцніші будуть результати з'їзду»⁴. Отже, в ленінському листі зафіксована величезна повага до історичної науки, підкреслена важлива роль наукової розробки історичних проблем для успіхів революційної практики. Якщо б місцеві соціал-демократичні організації виконали повністю ленінську програму написання доповідей до II з'їзду РСДРП, радянська історична наука мала б виняткової цінності джерельний та історіографічний матеріал з історії соціал-демократичного та робітничого руху кінця XIX — початку XX ст.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 257.

² Там же, стор. 250.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 249.

На жаль, з 26 організацій, що брали участь у роботі II з'їзду РСДРП, доповіді, про які йшлося в ленінському листі, подали лише 14 організацій, а з них дійшло до нашого часу повністю або в уривках тільки 12¹. Досі так і не розшукані проголошені на 12-му і 13-му засіданнях з'їзду доповіді Катеринославського і Саратовського соціал-демократичних комітетів. З місцевих соціал-демократичних організацій, які діяли на Україні, збереглися доповіді «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» Півдня Росії та доповідь «Южного рабочего», а також уривки з доповіді Київського комітету РСДРП. Більшою або меншою мірою всі вони, безперечно, робили певний внесок у наукову розробку проблем історії партії та історії України, але найбільш змістовною і глибокою серед них була доповідь «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників». За охопленим часом питань вона найбільш відповідала ленінській програмі. Правда, на час роботи II з'їзду партії доповідь «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» не була ще редакційно оформлена і делегат Союзу зміг лише усно викласти деякі її основні положення². Проте після закінчення роботи з'їзду в 1904 р. доповідь «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» вийшла в світ окремим виданням, надрукованим на мімеографі. До речі, це єдина з усіх проголошених на II з'їзді РСДРП звітних доповідей місцевих соціал-демократичних комітетів, яка була опублікована вже в дожовтневий період. З невідомих причин усі інші доповіді надруковані тоді не були, хоча протокольна комісія з'їзду мала намір опублікувати їх окремим виданням³, і побачили світ уже за Радянської влади.

У доповіді «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» вісім розділів, як і в ленінській програмі. І хоч за назвою вони не скрізь співпадають⁴, розділи в доповіді охоплюють максимальне число питань, на які вимагав відповіді В. І. Ленін. Відповідно до ленінської програми доповідь починалася з характеристики умов і стану промисловості в Донецькому басейні. Тут названі найбільші заводи і шахти, зазначені ті галузі промисловості, які розвивалися. Дана чітка відповідь на друге питання першого пункту ленінської програми — висвітлити чисельність, склад, розподіл та інші особливості місцевого пролета-

¹ З. В. Ждановская, П. Б. Жибарев, А. Т. Маслова и др. Обзор источников истории КПСС (Курс лекций). М., 1961, стор. 56.

² Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 года. Протоколы. М., 1959, стор. 482—484, 485—487.

³ Там же, стор. XX, 158.

⁴ Володимир Ілліч не орієнтував складачів доповідей на обов'язкове буквальне наслідування всієї запропонованої ним структури викладу зазначених в його програмі питань, а обумовлював, що його поділ окремих питань і навіть груп «зроблений тільки для зручності огляду, бо всі питання зв'язані між собою якнайтісніше (див.: В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 251).

ріату, включаючи й ремісників. З цієї узагальнюючої відповіді видно, що на 100 кам'яновугільних шахтах працювало в різний період від 100 до 75 тис. шахтарів, на 14 металургійних заводах — 50 тис. робітників. Крім того, на багатьох скляних, хімічних та машинобудівних підприємствах було зайнято понад 10 тис. робітників і в різних майстернях Донбасу працювало понад тисячу ремісників (головним чином, євреїв). «Почесне, хоча й нелегке завдання,— писалося в доповіді,— пробудити свідомість і залучити до загальноросійського соціал-демократичного руху цю грізну армію шахтарів і заводських робітників — і взяв на себе наш «Соціал-демократичний союз гірничозаводських робітників»¹.

Агітаційно-пропагандистську діяльність «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників», як правильно зазначалося в доповіді, не можна було зрозуміти без вивчення історії робітничого руху в Донбасі ще до виникнення тут соціал-демократичних організацій. І хоч автори доповіді, підкреслюючи, що «історія ця надзвичайно багата і цікава епізодами», разом з тим скаржились на нестачу джерельних матеріалів², розділ про історію заворушень і страйків на шахтах і заводах Донецького басейну за період 1892—1903 рр. вийшов найбільшим за обсягом і найзмістовнішим за рівнем наукової обробки. Переважна більшість конкретного матеріалу в цьому розділі стосується періоду, починаючи з 1898 р., але автори доповіді «відштовхуються» від 1892 р., як найбільш знаменної хронологічної віхи в історії робітничого руху 90-х років у Донбасі. Цього року стався великий «бунт», в якому взяло участь понад 30 тис. робітників Юзівки. В доповіді чітко визначаються причини «бунту»: безвихідна нужда, нелюдське обходження з робітниками адміністрації промислових підприємств. Вважаючи «юзівський бунт» «першим стихійним вибухом шахтарського невдоволення і озлоблення», автори доповіді зазначають його широкий розголос по всьому Донбасу. «Широкою хвилею,— пишеться в доповіді,— протягом 90-х років розлився бунтарський рух по всіх шахтах Півдня, і рідко можна знайти рудник, на який приклад юзівців не вплинув би»³.

Далі в хронологічному порядку описані з більшою або меншою докладністю 16 найбільших у Донбасі того часу робітничих заворушень⁴: 1. Страйк у січні 1898 р. на Юзівському заводі;

¹ Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 года. Протоколы, стор. 533.

² Там же, стор. 534 (прим.).

³ В одному з варіантів секретарського запису усного викладу на з'їзді доповіді «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» навіть зафіксований такий образний вислів: 1892 р. «е ерою, як у нас народження Христа. Пішло від Юза, робітники якого рознесли повсюди бунтарські ідеї». А в другому варіанті записано так: «Цікава та хвиля руху в 1892 р. Ім'я юзівського шахтаря стало ім'ям бунтівника. Розійшовшись по всіх шахтах, вони всюди сіяли елементи боротьби» (Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 года. Протоколы, стор. 483, 486).

⁴ Подаємо за текстом доповіді з вживаною в ній термінологією.— В. С.

2. Безпорядки на рудниках французької компанії в квітні 1898 р.;
3. Безпорядки на руднику кол. Древицького весною і восени 1898 р.;
4. Страйк у травні 1899 р. на Макіївському заводі Генерального товариства;
5. Безпорядки на Макіївському руднику (недалеко від Юзівки) в травні 1899 р.;
6. Безпорядки на заводах Нікополь-Маріупольському і «Російський провіданс» в травні 1899 р. (під Маріуполем);
7. Безпорядки на Костянтинівських заводах — металургійному і скляному восени 1899 р. (поблизу Слов'янська);
8. Безпорядки на руднику Успенського (поблизу Юзівки) восени 1899 р.;
9. Страйк на Юзівському руднику в 1899 р.;
10. Безпорядки на Макіївському руднику в 1900 р.;
11. Безпорядки на Прохорівському руднику 30 жовтня 1900 р.;
12. Безпорядки в посаді Горлівки 9 березня 1901 р.;
13. Безпорядки на металургійному заводі Пастухова в Суліні (поблизу Олександрівська-Грушевська) 18—19 лютого 1902 р.;
14. Безпорядки на Таганрозькому металургійному заводі в січні 1902 р.;
15. Заворушення на заводах Нікополь-Маріупольському і «Російський провіданс» у грудні 1902 р. і квітні 1903 р.;
16. Страйк на заводі Вільде і Невса в січні 1903 р.

Отже, цей матеріал повністю відповідав пункту ленінської програми, в якому зазначалося: «Якомога повніший перелік колишніх страйків і докладний опис кожного скільки-небудь великого страйку». Причому тут же В. І. Ленін додавав: «Бажаю зведені дані»¹. Автори доповіді відгукнулися й на це побажання. Проаналізований ними фактичний матеріал вони узагальнили наприкінці розділу у вигляді статистичної таблиці. Правда, ледве чи можна визнати дуже вдалим розподіл фактів робітничих заворушень на такі групи: безпорядки загального характеру, які не супроводжувалися і не визначалися страйком; безпорядки, які супроводжувалися страйками, і навпаки; а також мирні страйки. Такий розподіл зовсім не торкається соціально-економічного і політичного аспекту історії робітничого руху та й для визначення форм класової боротьби робітників він надто нечіткий. Зате науковою заслугою складачів таблиці є зведені дані про кількість учасників кожного зазначеного в таблиці робітничого заворушення з загальним підсумком для першої групи — 35 500 робітників і для другої — 27 750².

Сьомому пункту першого розділу ленінської програми, який сформульовано: «Вплив сучасної кризи. Характеристика її переважно за даними робітників. Безробітні, їх настрої, агітація серед них і т. д.», у доповіді «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» відповідав розділ четвертий: «Вплив сучасної кризи. Безробітні, їх настрої, агітація серед них» (як бачимо, заголовок тут майже повністю повторює ленінський).

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 251.

² Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 года. Протоколы, стор. 543.

Згубний вплив кризи на робітничий клас автори доповіді вбачають насамперед у різкому зростанні безробітних. Автори наводять конкретні цифрові дані в абсолютному або в процентному виразі, що характеризували кількість звільнених з роботи робітників по цілому ряду найбільших промислових підприємств Донбасу. Де раніше працювали три чоловіка, тепер ставили двох. Багато рудників закрилося і десятки тисяч шахтарів змушені були повертатися в голодні села. Причому, в доповіді звернено увагу на той факт, що всюди заводоуправління в першу чергу звільняють більш свідомих (політично) робітників. Згадані факти заворушень серед безробітних у різних місцях Донбасу, і на закінчення зроблено загальний висновок: «Не підлягає сумніву, що саме безробіття створило дуже сприятливий ґрунт для агітації»¹.

Наступний розділ доповіді якраз і розповідає про агітаційно-пропагандистську діяльність донбаських соціал-демократів. Назва розділу «Історія місцевих соціалістичних гуртків. Поява соціал-демократів. Боротьба напрямів всередині їх» повністю тотожна назві другого розділу ленінської програми. Зміст розділу доповіді викладено в строгій послідовності за ленінськими пунктами. Фактично на останні в доповіді давалися розгорнуті відповіді. Тому автори, не обминувши першого ж пункту другого розділу ленінської програми, що вимагав висвітлення діяльності «старих соціалістичних організацій», зокрема народовольців, і, заглибившись у вивчення історичного минулого, намагались відшукати сліди діяльності народовольців у перших робітничих заворушеннях у Донбасі. Відповідно до дальших питань ленінської програми далі в цьому ж розділі доповіді розповідалося про соціал-демократичні організації, гуртки і групи, які розпочали і поширили пропагандистсько-агітаційну роботу серед робітників, а пізніше більшість з них об'єдналися в «Соціал-демократичному союзі гірничозаводських робітників», який проголосив себе членом РСДРП і заявив про свою солідарність з маніфестом 1898 р.²

Доповідь була першою працею, в якій було висвітлено діяльність «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» за період, що передував II з'їздові партії. Відповідаючи на питання В. І. Леніна про незгоди серед соціал-демократів, автори доповіді зазначили хитання в окремих членів «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» у бік «платонічних симпатій до терору після пострілу Балмашова», а також переговори про постачання літературою з редакцією «економістського» «Красного знамени» та організацією «Воля», яка хоч і називала себе «революційною соціал-демократичною організацією», але

¹ Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 года. Протоколы, стор. 545.

² В ленінській програмі фігурувало окреме питання: «Як зустрінуто було Маніфест?» (Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 252).

чітко визначеної політичної фізіономії (тоді, коли вже діяла ленінська «Искра») не мала і навіть пропагувала ідею об'єднання соціал-демократів з есерами¹. Висвітленню історії взаємовідносин «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» з ленінською «Искрой» в доповіді відведено належне місце. Зазначено, що хоч офіційна заява про визнання «Искры» була прийнята порівняно пізно — в квітні 1903 р., Комітет Союзу підтримував деякі відносини з «Искрой» з самого її виникнення, ставлячись до неї «найспівчутливішим чином», а засновники Союзу навіть називали себе деякий час місцевою групою «Искры», постачали останню кореспонденціями і розповсюджували її в Донській області та Катеринославській губернії. Як відомо, «Соціал-демократичний союз гірничозаводських робітників» будувався під впливом ленінських організаційних ідей². Це підкреслили й автори доповіді, зазначивши, що «Комітет Союзу був до того солідарний з «Искрой» і товаришем Леніним, що навіть сам будував свою організацію за планом, що його розвивав товариш Ленін у брошурі «Що робити?»³. Разом з тим у доповіді проявилася характерна для членів «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» певна недооцінка партійної полеміки, яка велася на сторінках «Искры», і ролі «Искры» як загальнопартійного центру, «з якого повинні тягнутися нитки організації в усі кінці Росії»⁴.

Наступний розділ доповіді «Організація союзу, місцевих груп і гуртків» відповідала на питання третього розділу ленінської програми «Організація місцевого комітету, місцевих груп і гуртків», хоч детальна організаційна структура «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» не була розкрита з конспіративних міркувань, про що зроблене спеціальне обумовлення в доповіді. Проте загальна характеристика складу Союзу за ленінськими питаннями давалася в доповіді. Автори останньої, зазначаючи, що склад Союзу майже виключно робітничий, пояснювали це місцевими умовами: відсутністю соціал-демократичної інтелігенції в заводських і рудничих селищах Донбасу⁵. Тому

¹ Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 года. Протоколы, стор. 439.

² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1965, стор. 415.

³ Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 года. Протоколы, стор. 549.
(В марксистській історіографії на Україні цю згадку про В. І. Леніна, мабуть, слід вважати першою друкованою згадкою.—В. С.).

⁴ Там же.

⁵ У секретарському запису усного викладу доповіді «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» це пояснення сформульовано так: «Нам мріяти про систематичну пропаганду, як у великих містах, ще не можна. Нема пропагандистів. Заводи розкидані в степу і самі міста далекі від рудників. Інтелігент кидається у вічі, а серед інженерів неможливо було знайти спільників» (Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 года. Протоколы, стор. 483).

«Соціал-демократичний союз гірничо-заводських робітників», як писалося в доповіді, являв собою «одну з небагатьох в Росії організацій, де самі робітники відіграють переважну і дуже впливову роль»¹.

Дуже змістовним є сьомий розділ доповіді «Характер, зміст і широта місцевої роботи» (назва повністю співпадає з назвою відповідного розділу ленінської програми). Відповідаючи на одне з питань В. І. Леніна про вплив «економістських» ідей в місцевих соціал-демократичних організаціях і зазначаючи той об'єктивно-історичний факт, що «економізм» не завоював серйозних позицій в Донбасі², автори доповіді писали: «В агітаційній діяльності Союзу, яка була в моменту виникнення поставлена його завданням, не можна відокремити періоду «економічної» агітації, від періоду «політичної»: в усіх своїх листках (їх випущено за час існування Союзу, або вірніше за останні місяці, 11 номерів) Союз, виходячи з повсякденних потреб гірничозаводського пролетаріату і пов'язуючи їх із загальними політичними умовами, вів одночасно і економічну і політичну агітацію»³. Далі вказувались назви цих листків та їх тиражі. До назви сьомого листка «Як досі боролися заводські⁴ шахтарі з хазяями і як діяти тепер?» додано пояснення, що розкриває зміст даного листка: «Історія робітничого руху в Донецькому басейні. Доводиться необхідність політичної боротьби»⁵.

З цього видно, що історичні знання ставились «Соціал-демократичним союзом гірничозаводських робітників» на службу соціал-демократичній агітації. Тим більше, що історико-революційна література взагалі, як зазначено тут же в доповіді, користувалася особливим успіхом серед робітників Донбасу. Автори доповіді зокрема згадують такі історичні праці, як «Російський робітник у революційному русі» Г. В. Плеханова, «Піддільна Росія» Степняка-Кравчинського, «Історія революційного руху» Туна, «Червоний прапор» Мартова. На основі наявних абсолютних даних та умовно-гіпотетичних підрахунків (автори при визначенні невідомого тиражу прокламацій брали як середнє число для гектографованих видань — 100, а для друкованих — 1000 примірників) загальний тираж розповсюджених в Донбасі революційних видань визначався приблизно цифрою 90 тис. Навіть репресивні заходи, що мали на меті перешкодити впливу на робітників з боку соціал-демократичних нелегальних видань, оберталися проти царських властей. Автори доповіді дотепно зазначали: «А якщо ще й зали-

¹ Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 г. Протоколы стор. 550.

² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 415.

³ Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 года. Протоколы, стор. 550.

⁴ Очевидно, тут пропущено сполучник «і». — В. С.

⁵ Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 года. Протоколы, стор. 551.

шалась шахта або завод, куди листки не проникали, то попи, які громили соціалістів з амвонів, доводили про це до відома маси»¹.

Останній розділ доповіді «Праця в інших верствах населення. Існування інших революційних партій» невеликий за розміром і надто схематичний. Тематично він відповідав двом останнім розділам ленінської програми: сьомому — «Зв'язки і діяльність в інших верствах населення крім робітничого класу» і восьмому — «Стан несоціал-демократичних революційних і опозиційних течій і ставлення до них»². Фактичного матеріалу в цьому розділі доповіді «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» мало, та й недостатка його очевидно позбавила авторів можливості дати узагальнені дані і висновки. Цікавим є згадуваний тут факт використання Союзом в агітаційній роботі серед українських селян надрукованих українською мовою видань Галицько-Української соціал-демократичної партії. Цей факт цілком зрозумілий на першому етапі соціал-демократичного руху на Україні в період до II з'їзду РСДРП, коли соціал-демократичні організації ще не були згуртовані на основі єдиної партійної програми. Крім того, як пояснював на з'їзді делегат «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників»³, по-перше, особливістю Донбасу було те, що шахтарська маса, яку на $\frac{3}{4}$ становили вихідці з села, підтримувала з селом міцні зв'язки, і, по-друге, літератури українською мовою вимагали народні вчителі, які примикали до Союзу і вели пропаганду серед селян⁴. Зате будь-який вплив есерівської ідеології на селянську масу діячі «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» намагалися повністю знешкодити. Дуже знаменно, що заключний абзац доповіді «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» присвячено викриттю фальсифікації есерівською газетою «Революционная Россия» історії робітничого руху в Донбасі. Всупереч тому, що говорилося в есерівській газеті, автори доповіді, спираючись на безперечний фактичний матеріал, зробили висновок, що ніякої загальної організації в Донецькому басейні у есерів не було і ніякої серйозної революційної роботи вони там не вели. Це був один з перших на Україні друкованих критичних виступів проти есерівської історіографії.

Іншою за формою викладу порівняно з доповіддю «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» є доповідь групи «Южный рабочий». Вона написана у цілком вільній манері

¹ Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 года. Протоколы, стор. 552.

² Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 256—258.

³ Цим делегатом був І. Н. Мошинський (Левницький, Львов. 1875—1954). На з'їзді він займав центристську позицію, а після з'їзду примкнув до меншовиків (Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 года. Протоколы, стор. 816—817).

⁴ Там же, стор. 483, 486.

викладу (без будь-яких слідів використання ленінської програми написання доповідей місцевих соціал-демократичних комітетів II з'їзду РСДРП), зовсім не торкається питань історії робітничого руху і присвячена лише висвітленню історії групи та газети «Южный рабочий», їх виникнення, поширення впливу, взаємовідносин з ленінською «Искрой» та ін.¹ Тим часом цю історію складачі доповіді вважали цікавою і повчальною в широкому значенні, оскільки йшлося, як вони висловлювались, про «починання, яке відіграло без сумніву певну роль у соціал-демократичному русі Півдня Росії, зробило більш або менш серйозний вплив на хід роботи в цьому районі, існує вже більше 3,5 років і зберегло не тільки несхитність принципів, що лягли в його основу, але до певної міри й склад осіб, які брали в ньому близьку участь»².

Автори доповіді віддають належне Катеринославському соціал-демократичному комітетові як першому організатору видання газети «Южный рабочий», зазначають його дуже широкі зв'язки з робітничою масою, значний вплив на неї. В свою чергу, вони зазначають, що зосереджений в Катеринославі заводський пролетаріат був сприятливим ґрунтом для розгортання діяльності Катеринославського соціал-демократичного комітету. Одночасно у доповіді не переоцінюється організаційна діяльність створеної навколо газети «Южный рабочий» окремої соціал-демократичної групи. Автори доповіді прямо визнають, що вона була надто слабкою для виконання різноманітних функцій і що не тільки репресії царських властей, а й розпорошення в роботі групи шкідливо впливало на регулярність випуску «Южного рабочего». Доповідь «Южного рабочего» проливала світло на перипетії ідейної боротьби всередині групи, показувала боротьбу останньої проти есерівського пієтету терору, особливо тоді, коли «сміливий, вдалилий і самовідданий подвиг Балмашова, гучний виступ «Бойової організації» запаморочили голову багатьом діячам, які почали хитатися, не знаючи, яку належить зайняти позицію»³. Автори доповіді досить самокритично поставились до результатів видавничої діяльності групи «Южный рабочий». Перелічивши видання групи (номери газети, прокламації, брошури), автори доповіді констатують, що «не можна, звичайно, визнати цю видавничу діяльність особливо багатою». Разом з тим, вони нагадують про труднощі, які обумовлювались тим, що «Южный рабочий» друкувався в Росії, де соціал-демократична преса переслідувалася,

¹ Загальну історіографічну характеристику доповіді «Южного рабочего» див: В. Г. Сарбей. Газета «Южный рабочий» (1900—1903 рр.) та її вклад в історіографію історії України.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1968, стор. 120—121.

² Второй съезд РСДРП. Июль — август 1903 года. Протоколы, стор. 554—555.

³ Там же, стор. 559.

що склад групи був невеликий, а район її діяльності і функції — обширні і різноманітні. Звідси загальний висновок авторів доповіді: «Якщо на все це зважати, то доведеться визнати при наявних умовах видавничу діяльність досить значною»¹.

Історіографічну характеристику доповіді Київського комітету РСДРП II з'їзду партії нині можна дати лише в загальних рисах, оскільки до нашого часу зберігся лише уривок з цієї доповіді. В ньому йдеться про діяльність Київського соціал-демократичного комітету лише протягом одного року, що передував з'їздові. Причому, цей період був періодом запеклої боротьби в комітеті між прихильниками «Искры», з одного боку, і «Рабочего дела», з другого. Поступово іскрівський напрям переміг і на початок 1903 р., як говорилося в доповіді, «київська організація вийшла з чвар і колотнечі більш зміцнілою»². З досвіду агітаційної роботи серед мас було зроблено висновок, що робітникам дуже потрібна агітаційна література, яка знайомила б з основними положеннями соціал-демократів, як-от: «Катехізис соціал-демократа», «Що таке соціалізм?», «Що таке політична свобода?», «Що таке самодержавство?», «Кому потрібні єврейські погроми?», «Чого хочуть студенти?», «Що таке криза»³.

Далі в уривку зроблено посилання на «річний підсумок», з якого, мовляв, видно слабку участь студентів у соціал-демократичному русі і збліщення активних прихильників соціал-демократії з боку пролетаріату. Цим «річним підсумком», який, напевно, й ліг в основу доповіді Київського соціал-демократичного комітету II з'їздові РСДРП, був надрукований окремою листівкою напередодні з'їзду «Огляд діяльності Київського комітету партії за останній рік (з травня 1902 р. до 1 травня 1903 р.)»⁴. Саме тут на основі аналізу конкретного фактичного матеріалу про джерела прибутків Київського соціал-демократичного комітету показано, як, «не відчуваючи достатньої рішучості для того, щоб перейти класові перегородки і взяти участь у боротьбі пролетаріату», студентство або все більше відходило від соціал-демократичного руху, або йшло до есерів. Автори огляду назвали цей процес «очищенням соціал-демократії від усіляких несоціал-демократичних домішок». Всезростаючу роль робітничого класу у всеросійському визвольному русі автори огляду переконливо доводили не тільки даними про матеріальну підтримку Київського

¹ Второй съезд РСДРП. Июль — август 1903 года. Протоколы, стор. 561.

² Там же, стор. 646.

³ Там же.

⁴ Обзор деятельности Киевского комитета РСДРП за 1902—1903 гг. (Ко II съезду РСДРП). — «Літопис революції», 1928, № 5 (32), стор. 258—263. Більшу частину цього огляду передрукувала на своїх сторінках лєнінська «Искра» (№ 44, 15 липня 1903 р.), висловивши наприкінці побажання, щоб усі інші соціал-демократичні організації опублікували подібні звіти. — В. С.

комітету РСДРП з боку робітників, а й порівняльним за 3—4 роки аналізом процентного співвідношення робітників до загального числа всіх заарештованих царськими властями. Це був справді поважний науковий критерій в дослідженні історії революційної боротьби, визначення провідної ролі тих чи інших класів у ній. Як відомо, до цього критерію вдавався і В. І. Ленін. Згадаймо його працю «Роль станів і класів у визвольному русі».

Активна участь київських робітників у революційному русі значною мірою була наслідком добре налагодженої агітаційної роботи Київського соціал-демократичного комітету. Висвітленню цієї його діяльності в річному огляді відведене чільне місце. Тут докладно перелічені соціал-демократичні видання, які поширював і друкував Київський комітет РСДРП, і, разом з тим, чітко вказані прогалини у викривально-агітаційній літературі, яку видавав комітет, а саме: з-за нестачі кваліфікованих співробітників у комітеті та недостатньої їх поінформованості київські суди, київське духовенство, адміністрація, військові власті, університет і гімназія, газета «Киевлянин», жандармерія не стали об'єктом критики київських соціал-демократів. В умовах посилення репресивно-упереджувальних контрреволюційних заходів царських властей Київський комітет РСДРП відмовлявся від проведення масових відкритих політичних демонстрацій¹. Проте узагальнення, зроблене в річному огляді Київського комітету РСДРП («Демонстраційний рух видно переживає кризу: піддається критичній оцінці значення демонстрацій і порядок їх організації...»)², як показав дальший історичний досвід передня і періоду першої російської революції, не мало серйозних підстав і себе не виправдало. Зате дуже слушною виявилась оцінка значення і наслідків визнання Київським комітетом РСДРП ленінської «Искры» керівним соціал-демократичним органом та прийняття її організаційних планів. У звітному огляді Київського комітету цей факт віднесено до найважливіших подій в історії соціал-демократичного руху в Києві. «Наслідком цього, — писалося тут, — є більш широка, плідна і невловима для жандармів агітація в масах, яка безперечно принесе добрі плоди».

У доповіді організації «Искры», підготовленої до II з'їзду РСДРП секретарем редакції «Искры» Н. К. Крупською³, узагальнювався основний матеріал про взаємини місцевих соціал-демократичних організацій Росії з закордонним партійним центром, який в період до II з'їзду партії, як відомо, сформувався навколо

¹ Второй съезд РСДРП. Июль — август 1903 года. Протоколы, стор. 647.

² Обзор деятельности Киевского комитета РСДРП за 1902—1903 гг. (Ко II съезду РСДРП). — «Летопись революции», 1928, № 5 (32), стор. 259.

³ Н. Крупская. Доклад организации «Искры» II съезду РСДРП в 1903 г. (Предисловие). — «Пролетарская революция», 1928, № 1 (72), стор. 147.

ленінської газети «Искра». Доповідь охоплювала невеликий історичний період з квітня 1901 р. до листопада 1902 р., тобто до створення в Росії Організаційного комітету по скликанню II з'їзду РСДРП. Відзначалася велика робота південної групи сприяння «Искре», що діяла на Україні в 1900—1902 рр., по перевезенню з-за кордону і розповсюдженню в Росії соціал-демократичної літератури. В період до лютого 1902 р., зазначала Н. К. Крупська, вся соціал-демократична література, яка надсилалася «Искрой» з-за кордону в Росію, розходилась головним чином на Півдні, розподіляючись більш або менш рівномірно між Києвом, Харковом, Полтавою, Катеринославом, Одесою¹.

Для характеристики місницьких тенденцій в діяльності місцевих соціал-демократичних організацій до визнання ними «Искры» загальнопартійним центром Н. К. Крупська в доповіді організації «Искры» широко використовує матеріали Київського комітету РСДРП. Посилаючись на висловлення одного з київських кореспондентів «Искры», який так характеризував становище в Київському комітеті: «Сидять, як у ямі, нічого не знають, що робиться в інших місцях», Н. К. Крупська писала в доповіді: «Не знаю, наскільки справедливо це було по відношенню до Київського комітету, але загалом кажучи «сидіння» в ямі було в цей час більш ніж досить. Революційний настрій в робітничих масах змусив комітети подумати над тим, як би видертися з цієї ями. Величезний попит на нелегальну літературу, гарячий інтерес з боку робітників до руху в інших містах — ясніше яснішого показували комітетами, що по-старому далі жити не можна»².

В доповіді розказано, як поступово «Искра» набувала велику популярність серед свідомих робітників — соціал-демократів — членів Київського комітету РСДРП. А в одній з редакційних приміток спеціально зазначено, що становище в Київському комітеті було характерним для більшості комітетів: скрізь робітники ставились до «Искры» краще, ніж інтелігенти. Особливо великий вплив на формування симпатій до «Искры» з боку діячів місцевих соціал-демократичних організацій аж до визнання ними керівної ролі ленінської газети знаменита праця В. І. Леніна «Що робити?» Це з особливою силою підкреслено в доповіді організації «Искры» II з'їзду РСДРП. Значна увага приділяється висвітленню історії взаємовідносин «Искры» і «Южного рабочего». Налагодженню дружнього співробітництва між ними, як можна бачити з тексту доповіді, Н. К. Крупська надавала великого значення. Проте пізніше, вже за Радянської влади, коли стала відомою політична еволюція членів групи «Южного рабочего», Н. К. Крупська першу публікацію доповіді організації «Искры»

¹ Второй съезд РСДРП. Июль — август 1903 года. Протоколы, стор. 568.

² Там же, стор. 570.

до II з'їзду РСДРП вважала за потрібне супроводити таким суттєвим зауваженням: «Доповідь до II з'їзду організації «Искры» демонструє зайву довірливість, виявлену організацією «Искры» до «Южного рабочего». Необхідної настороженості не було, а вона цілком необхідна, як показали наступні події»¹.

Спеціальний узагальнюючий нарис з історії створення марксистської робітничої партії в Росії, в якому широко використані підготовлені до II з'їзду РСДРП матеріали з історії місцевих соціал-демократичних організацій (в тому числі, звичайно, і тих, що діяли на Україні), був створений за безпосередньою активною участю В. І. Леніна вже після II з'їзду партії. Цей нарис виник з чисто практичних потреб боротьби проти фальсифікації історії РСДРП меншовиками, які використали для цього трибуну Амстердамського конгресу II Інтернаціоналу в серпні 1904 р. Всупереч офіціальній доповіді російських меншовиків за пропозицією В. І. Леніна було терміново написано, перекладено на німецьку мову, віддруковано окремим виданням і розповсюджено серед делегатів конгресу доповідь більшовиків під назвою «Матеріал до в'яснення партійної кризи в РСДРП». Згідно зі складеним В. І. Леніним планом зміст доповіді розподілявся на чотири глави, які були написані В. І. Леніним, В. В. Воровським, П. А. Красиковим, М. М. Лядовим. Всі глави після завершення їх написання були відредаговані Володимиром Іллічем. Не маючи змоги надрукувати доповідь від імені офіціальної організації, В. І. Ленін запропонував випустити її в світ під прізвищем М. Лідіна (це був один з партійних псевдонімів М. М. Лядова)².

В авторській передмові до першого видання доповіді спеціально підкреслювалось, що тільки знання історії партії може дати можливість правильно зрозуміти її сучасне становище³. Тому історична частина в доповіді займала поважне місце, а доповідь відповідно поділялася на чотири глави: період до появи «Искры», іскрівський період. II партійний з'їзд, період після з'їзду.

Матеріал, який би тією чи іншою мірою торкався проблем історії України, в першій главі доповіді майже немає. Винятком є лише загальна згадка про склад організацій, які були представлені на I з'їзді РСДРП; серед них Київ і Катеринослав⁴. Проте цілий ряд місць в другій главі прямо стосуються історії України. По-перше, значну увагу приділено розкриттю історичного

¹ Н. Крупская. Доклад организации «Искры» II съезду РСДРП в 1903 г. (Предисловие). — «Пролетарская революция», 1928, № 1 (72), стор. 148.

² Из истории создания партии нового типа. Доклад большевиков Международному социалистическому конгрессу в 1904 г. М., 1963, стор. 6.

³ Там же, стор. 23.

⁴ Там же, стор. 29.

значення селянських заворушень весною 1902 р.¹ За оцінкою авторів доповіді ці заворушення збудили всю Росію, змусили відверто висловитись про ставлення до повсталих селян і революціонерів і ліберальну буржуазію, і дрібнобуржуазних революціонерів, і соціал-демократів. Останні після цих заворушень почали встановлювати зв'язки на селі, вести там політичну агітацію (в доповіді зазначається, зокрема, що великим успіхом серед селян користувалася брошура В. І. Леніна «До сільської бідноти»). На фоні злісноупереджених або плутаних історичних оцінок різного класового спрямування щодо селянських повстань 1902 р. виділялася правильна наукова інтерпретація їх ленінською «Искрой»: «вона ґрунтовно вияснила симптоматичне значення селянських заворушень»². Це важливе місце «Искры» в історіографії селянських рухів 1902 р. на Півдні Росії, в тому числі й на Україні, чітко визначене в доповіді більшовиків Амстердамському конгресу.

По-друге, в характеристиці робітничого руху початку ХХ ст. автори доповіді відвели чільне місце масовим політичним страйкам робітників улітку 1903 р. Хвиля робітничих заворушень, розлившись по всьому Півдню Росії, «згодом досягла найвіддаленіших кутків країни на зразок Костроми і Красноярска»³. Ця хвиля, як писалося в доповіді, показала, що робітничий клас, який приступив до революційної боротьби і прагнув визволитись від самодержавного гніту, став грандіозною силою. Разом з тим, політичні страйки в Баку, Києві, Одесі, Тифлісі, Батумі, Єлисаветграді, Миколаєві, Катеринославі, набравши майже стихійно характеру політичного повстання, «ясно показали, що наші місцеві комітети, полишені на самих себе, виявились не в змозі правильно розв'язати завдання, які висувались життям»⁴. Автори доповіді критично оцінили роль місцевих комітетів у масовому страйковому русі влітку 1903 р., вказали, що страйки захопили майже всі комітети зненацька і що Одеський, Київський, Катеринославський і Бакинський соціал-демократичні комітети діяли зовсім ізольовано один від одного, розраховуючи кожний тільки на свої власні сили і кошти. Майже скрізь їм довелось, замість того, «щоб керувати стихійним рухом, перетворитися на простих виконавців волі широких робітничих мас»⁵ — цей висновок дуже авторитетних і компетентних авторів доповіді більшовиків Амстердамському конгресові, безперечно, слід брати до уваги при вивченні історії масових страйкових рухів 1903 р. на Україні і в Закавказзі. Досі ж в радянській історіографії цієї проблеми перевагу мали тенденції перебільшення керівної спрямовуючої ролі

¹ Из истории создания партии нового типа..., стор. 48—49.

² Там же, стор. 48.

³ Там же, стор. 54.

⁴ Там же, стор. 64.

⁵ Там же.

місцевих соціал-демократичних комітетів у літніх страйках 1903 р.¹ Однак, слід зважати на те, що всі місцеві соціал-демократичні комітети того часу скаржились «на страшенну недостачу робочої сили»².

Зрозуміла річ, що, з другого боку, було б неправильно скидати зовсім з рахунку великий вплив лєнінської «Искры» на формування політичної свідомості робітничого класу. Автори доповіді більшовиків Амстердамському конгресу цілком слушно посилалися³ на відомий лист простого робітника з Півдня Росії (напевно, з України), який було надруковано в 14-му номері «Искры». В цьому листі висловлювалась щира подяка редакції газети за її велику роботу в справі політичного виховання робітничих мас.

Доповідь більшовиків Амстердамському конгресу характеризувалась об'єктивно-партійним підходом до оцінки кожної згадуваної в ній соціал-демократичної організації на певному історичному етапі, навіть незважаючи на її пізнішу еволюцію. Так, група «Южный рабочий», що діяла на Україні, становилась у доповіді в один ряд з групою «Визволення праці», російською організацією «Искры», Союзом російських соціал-демократів за кордоном, тобто організаціями, які за більший чи менший період до II з'їзду РСДРП відіграли певну історичну роль в історії російської соціал-демократії. Разом з тим, аж ніяк не затушовано той факт, що «Южный рабочий» і Союз російських соціал-демократів за кордоном на II з'їзді РСДРП обстоювали свої групові інтереси, поки з'їзд не примусив розпустити ці групи. Заключна сторінка історії цих груп в доповіді більшовиків Амстердамському конгресу описана так: «Представники Союзу російських соціал-демократів вирішили тоді залишити з'їзд, делегати «Южного рабочего» виявили більше такту: з з'їзду не пішли і оголосили, що підкоряються рішенню з'їзду»⁴.

Важливе значення в історіографії історії партії має те місце в доповіді більшовиків Амстердамському конгресу, де перераховані всі 20 комітетів РСДРП, які встали на більшовицькі позиції, і 5 комітетів, які стали меншовицькими⁵. Серед останніх — Київський, Харківський і Гірничозаводський союз. Проте в ряді комітетів, які «піддали діяльність і принципи меншості ретельній, докладній критиці», названо Одеський комітет РСДРП⁶, Радянські дослідники, які працюють над вивченням історії соціал-де-

¹ Див., наприклад: Ч. Бортников. Загальний страйк 1903 року на Півдні Росії. К., 1948; І. Бортников. Июльские дни 1903 года на Юге России. Одеса. 1953.

² Из истории создания партии нового типа..., стор. 64.

³ Там же, стор. 53.

⁴ Там же, стор. 80.

⁵ Там же, стор. 90.

⁶ Там же, стор. 91.

мократичних організацій на Україні, керуються положеннями першого нарису історії нашої партії. Точно за оцінками останнього йдуть, наприклад, автори «Нарисів історії Комуністичної партії України», коли пишуть: «у Харківському і Київському комітетах РСДРП, а також в «Союзі гірничих робітників» окопались меншовики, головним чином, з колишніх «южноробоченців». Проте і тут було немало соціал-демократів, які не піддалися на демагогічну агітацію меншовицьких дезорганізаторів і з перших днів рішуче оголосили себе прихильниками більшості II з'їзду»¹.

Окреме місце в доповіді більшовиків Амстердамському конгресу відведено висвітленню історії боротьби партії за інтернаціональне виховання трудящих різних національностей і, зокрема, заслуг ленінської «Искры». Для багатонаціональної Росії з пануванням в ній тяжкого національного гніту це питання мало особливе значення. До того ж, не можна було скидати з рахунку і певне недовір'я, яке, як писалося в доповіді, залишила у спадщину робітникам різних національностей Росії докапіталістична епоха, і яке енергійно культивувалося різними буржуазно-національними групами і заводилось ними на принцип. Автори доповіді вказували на статті «Искры», в яких вона доводила всю шкідливість для пролетарської ідеології націоналістичних тенденцій, як суто буржуазних, протиставляла націоналістичним тенденціям прогресивно-пролетарську ідею інтернаціоналізму, трактувала націоналістичні тенденції як зраду справі інтернаціонального пролетаріату. Для чіткої й недвозначної уяви про позицію більшовиків у національному питанні в доповіді Амстердамському конгресу наведено яскраву цитату з праці В. І. Леніна «Національне питання в нашій програмі», яку в свій час опублікувала «Искра»².

Як бачимо, перший науковий нарис історії РСДРП, створений колективом авторів на чолі з В. І. Леніним, значною мірою на основі узагальнення матеріалу доповідей місцевих соціал-демократичних комітетів другому з'їздові партії, охопив широке коло найголовніших проблем, що тоді й пізніше, протягом всього дожовтневого періоду, становили предмет гострої ідейної боротьби більшовиків-ленінців проти всіляких опортуністів, які безуспішно намагалися повести за собою робітничий клас та його союзників. Відомий радянський дослідник історико-партійних проблем М. С. Волін справедливо зазначає, що доповідь більшовиків Амстердамському конгресові і нині, через багато десятків років, становить великий інтерес для широкого кола робітників ідеологічного фронту, насамперед — істориків, бо вона є зразком застосування ленінських принципів в історичній науці³.

¹ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1961, стор. 50.

² Из истории создания партии нового типа..., стор. 50—51.

³ Там же, стор. 6.

В. Г. Сарбей

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ РЕВОЛЮЦИОННОГО ДВИЖЕНИЯ НА УКРАИНЕ В МАТЕРИАЛАХ II СЪЕЗДА РСДРП

Резюме

Написанная В. И. Лениным в декабре 1902 г.—январе 1903 г. работа «К вопросу о докладах комитетов и групп РСДРП общепартийному съезду» весьма содействовала развитию марксистских исследований в области отечественной истории революционного, в первую очередь — рабочего движения. Она сформировала подробную программу написания ко II съезду РСДРП серии докладов по истории местных социал-демократических организаций.

Известный вклад в научную разработку проблем истории партии и истории Украины (социальная борьба рабочих и крестьян, национально-освободительное движение, создание и деятельность различных политических групп и партий, распространение марксистских идей социал-демократическими организациями и т. д.) сделали доклады «Социал-демократического союза горно-промышленных рабочих», «Южного рабочего», а также Киевского комитета РСДРП. Материалы этих докладов были учтены и обобщены коллективом авторов во главе с В. И. Лениным при создании первого научного очерка по истории РСДРП — «Доклада большевиков Международному социалистическому конгрессу в 1904 г.».

А. М. Аббасов

ВКЛАД ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ В ІСТОРІОГРАФІЮ УКРАЇНИ

Як відомо, губернські вчені архівні комісії з'явилися в Росії після прийнятого 13 квітня 1884 р. на клопотання Російської Академії наук закону, який мав на меті припинити огульне нищення архівних матеріалів, важливих для розробки вітчизняної історії. Отже, при губернських архівних комісіях мали бути утворені губернські історичні архіви. Більшість комісій організували періодичні друковані видання, де публікувались цікаві в історичному відношенні документи, друкувались статті і повідомлення, інформаційно-хронікальні матеріали.

В галузі архівної справи комісії підлягали Археологічному інституту в Петербурзі. Туди вони щорічно висилали звіти за виконану роботу. Незмінними попечителями всіх комісій були, згідно з законом, губернатори. Але, як правило, нічого корисного роботі комісій вони не давали. В основному ця робота трималась лише на ентузіазмі справді відданих науці людей та аматорів історії. В 1896 р. була відкрита перша губернська архівна комісія на Ук-

раїні — Чернігівська. Слідом за нею вже на початку ХХ ст. створено Полтавську, а потім і Катеринославську.

Полтавська вчена архівна комісія почала свою роботу 26 жовтня 1903 р. З перших днів свого існування при комісії була створена редколегія, до складу якої ввійшли І. Ф. Павловський, В. І. Василенко, П. А. Алексеева. Вона була відповідальна за редагування і вихід у світ періодичних збірників. 27 листопада 1904 р. секретар і керуючий справами комісії І. Ф. Павловський доповів на засіданні про видання першого випуску праць тиражем 1200 примірників. До речі, книги швидко розкупили.

За 15 років свого існування (1903—1917) комісія видала 15 збірників праць, в яких широко висвітлювалась історія краю, минуле України XVIII—XIX ст., історія запорізького козацтва, розповідалося про пам'ятники і визначні місця губернії, про археологію і етнографію Полтавщини.

Полтавська вчена архівна комісія обслуговувала три губернії — Кам'янець-Подільську, Полтавську і Харківську. Правда, в архіві Полтавського губернського правління раніше зберігалися справи Чернігівського і Катеринославського намісництва (1717—1798), але згодом ці матеріали були передані в бібліотеку Харківського університету.

Головними напрямками досліджень членів Полтавської комісії були археологія, історія, етнографія та культура краю. Активну участь в цій роботі брали І. Ф. Павловський, Л. В. Падалка, М. Г. Астряб, В. Є. Бучневич, І. А. Зарецький, В. Л. Модзалевський, В. О. Пархоменко, а також видатні історики того часу — В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, О. Я. Єфименко, О. І. Левицький, М. Ф. Сумцов, Д. І. Яворницький та ін.

Так, на одному з перших засідань комісії 8 грудня 1903 р. професор Д. І. Яворницький прочитав доповідь про розкопки, які він провів у Катеринославській і Херсонській губерніях. Ця доповідь, опублікована 1904 р. у «Вестнике Катеринославского земства», дала поштовх для ряду публікацій з археології Полтавщини. В п'ятому випуску «Трудов» Полтавської комісії з'явилася стаття М. Макаренка «Матеріали з археології Полтавської губернії», в якій розповідалося про випадкові знахідки срібних речей в Полтаві та на околиці с. Івахники, Лохвицького повіту, Полтавської губернії¹.

Ці знахідки свідчили про необхідність проведення систематичних розкопок. Уже в 1916 р. той же М. Макаренко на сторінках 14-го випуску «Трудов» розповів про свої нові археологічні знахідки, детальний опис яких він дав в узагальнюючій праці, що того ж року вийшла в світ під назвою «Про городища і кургани Полтавської губернії».

¹ Труды Полтавской ученой архивной комиссии (далі — Труды ПУАК), вип. V. Полтава, 1908, стор. 203—211.

В археологічному відношенні Полтавщина була цікавим об'єктом досліджень. Розкопки в 1873 р. поблизу с. Гінці Лубенського повіту, які відкрили першу в Росії і Європі палеолітичну стоянку, пошуки на Лисій горі під Лубнами, загадкове Більське городище та інші кургани й урочища не давали спокою археологам, спонукали їх до дальших розкопок.

Наприкінці 1911 р. завідуючий Полтавським музеєм губернського земства М. Олександровський разом з І. А. Зарецьким зробили пробні польові розкопки на околиці с. Кишеньки Кобеляцького повіту в урочищі «Мечеть» на високому правому березі Ворскли. Там були знайдені залишки старовинної будівлі, два невідомі скелети та глиняний посуд¹.

Великий успіх чекав на Зарецького влітку 1912 р., коли він прибув у с. Мала-Перещепина Костянтиноградського повіту. Там було знайдено скарб візантійського походження. Ця знахідка мала світове значення; виявлена вона за таких обставин. 29 травня 1912 р. пастух Федір Деркач, гуляючи біля хати, випадково провалився. Глянув у провалля і побачив велику металеву посудину. Не маючи можливості витягти її, хлопець покликав на допомогу товариша Карпа Маджеру. Вдвох вони витягли з ями амфору і кілька золотих і срібних чаш загальною вагою 25 кг золота і 50 кг срібла. В той же день про цю знахідку заговорили все село, повідомили Полтаву. 1 липня 1912 р. на місце пригоди виїхав член Полтавської комісії І. А. Зарецький, який зробив опис скарбу. Найдавнішою річчю серед візантійського посуду було сасанідське золоте блюдо з зображенням царя Шапура II (310—363 рр. н. е.). Найбільш можливий час, коли скарб було зарито в землю — VII ст. н. е. Знахідка ця красномовно свідчила про економічні й культурні зв'язки слов'ян з Близьким і Середнім Сходом.

І. А. Зарецький написав про згадану подію брошуру під назвою «Про скарб, знайдений в М.-Перещепині».

Членами комісії і археологічним відділом Полтавського музею майже щорічно проводились розвідувальні польові роботи, в результаті яких добувались цікаві матеріали. Так, у травні 1913 р. близько Переяслава було знайдено залишки неолітичної стоянки. Городища часів Київської Русі виявлені були 1914 р. поблизу с. Гельмязова Золотоніського повіту та в Переяславі. Того ж року тоді ще молодий археолог М. Рудинський, основний науковий доробок якого здійснений вже в роки Радянської влади, розпочав розкопки палеолітичної стоянки в с. Гінці Лубенського повіту. Його дослідження, що продовжувалися в 1915—1916 рр., дали багато нового фактичного матеріалу з археології Полтавщини².

¹ Труды ПАУК, вип. IX. Полтава, 1912, стор. 111—120.

² Записки українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, вип. I. Полтава, 1919, стор. 97.

Багато сил і енергії для вивчення історії Полтавщини віддав земський статистик і історик Л. В. Падалка (1859—1927). Своєю працею «Стародавні земляні споруди в межах Полтавської губернії», яка вміщена в «Трудах ПУАК», він показав себе вдумливим дослідником. Користуючись повідомленнями 1912 місцевих кореспондентів, друкованими і архівними джерелами, Л. В. Падалка виявив 94 городища на території губернії. «...Наскільки давні ці пам'ятки можна судити з того, — писав автор, — що скандинави, ще на світанку руської історії знайомі з шляхом із «варяг в греки», вже в ту пору називали землі по Дніпру, зайняті слов'янами, «країною міст»¹.

Наводячи детальні повідомлення про дату виникнення міст і сіл Полтавщини, Л. В. Падалка тим самим підкреслював древність заселення губернії. Праця Л. В. Падалки і донині значною мірою не втратила своєї наукової цінності. Не випадково ж нею широко користувалися під час підготовки до видання тому з історії Полтавщини 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР».

Ще одним значним твором історика стала книга «Минуле Полтавської території і її заселення», видана 1914 р., де автор знову повернувся до історії міст краю і показав процес заселення Полтавщини. За його словами, колонізація губернії в основному була козацькою, хоча налічувалось чимало інших прийшлих елементів. Селянські маси Київської, Подільської та інших губерній, північних російських областей, тікаючи від експлуатації поміщиків і шляхти, поселялися на Полтавщині, біля Запорізької Січі.

Окремими виданнями в 1914 р. вийшли книги Л. В. Падалки: «Карта козацьких полків на Полтавській території», «Карта Боплана про заселення полтавської території в II половині XVII ст.», «Карта територіального кордону Полтавської губернії в масштабі місцевих умов». В цілому перу Л. В. Падалки належить близько 30 великих праць з історії України і більше десяти важливих праць з місцевої статистики².

Роль населених пунктів в економічному і культурному розвитку краю, про що йдеться в працях Л. В. Падалки, привертала увагу інших дослідників. Появилася серія публікацій з цього питання.

Багатий архівний матеріал подав І. Ф. Павловський в дослідженнях, опублікованих в «Трудах ПУАК»: «Статистичні відомості про Полтавську губернію 100 років тому», «Опис міст Полтавської губернії та їх околиць в 1810 році». В 1907 р. вийшла в світ окремим виданням праця Павловського — «Полтава в XIX столітті (час останніх генерал-губернаторів)». Правда, великий фактичний матеріал з історії міста і краю дещо знецінювався тут

¹ Труды ПУАК, вип. I. Полтава, 1905, стор. 213.

² Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. К., 1963, стор. 34.

висловлюваннями автора, який схвалював вірнопіддані почуття колишніх царських губернських урядовців.

Порівняно більш цінною працею була книга службовця Полтавського окружного суду В. Є. Бучневича «Записки про Полтаву і її пам'ятники», друге видання якої вийшло в світ 1902 р. В ній автор наводив цікаві відомості з історії міста, Полтавської битви 1709 р., розповідав про життя і діяльність відомого полтавського полковника Мартина Пушкаря, давав опис пам'ятників і видатних місць Полтави. Сьогодні ця цікава праця, як і багато інших праць членів Полтавської архівної комісії, є бібліографічною рідкістю. Пристав Полтавського окружного суду В. Є. Бучневич був автором ряду книг про Кременчук, Ромни та інші міста. В «Трудах ПУАК» він опублікував історію сіл Жуки та Решетилівки Полтавського повіту.

Цікаве дослідження з історії Миргорода підготував земський лікар, член Полтавської архівної комісії з 1911 р. І. А. Зубковський (1848—1933). З 1874 р. у різних архівах Росії він зібрав багатий матеріал з історії краю. Опрацювавши його, в 1894 р. він опублікував велику статтю в газеті «Южный край». 1912 р. праця «Історична замітка про Миргород» вийшла окремим виданням. Це була перша спеціальна праця з історії названого міста (її автор є й засновником курорту «Миргород», створеного у 1917 р.).

В Полтавській архівній комісії розпочинав свою наукову діяльність один з перших радянських фахівців у галузі стародавньої історії східних слов'ян та Київської Русі В. О. Пархоменко. В IV випуску «Трудов ПУАК» була опублікована його стаття з приводу тисячоліття Переяслава. З історії міст і сіл Полтавщини друкувалися праці й інших членів комісії.

Отже, діяльністю Полтавської комісії фактично вперше в досить широкому масштабі було організовано вивчення історичного минулого краю.

Але відсутність достатньої кількості фахівців-істориків, недостатні знання в галузі історії і відсутність досвіду дослідницької роботи у багатьох членів комісії і, головне, неписьменність переважної більшості населення Полтавщини за умов царизму завадили організувати дослідницьку роботу в галузі історичного краєзнавства з таким розмахом, як це було зроблено в радянський час, особливо в період підготовки тому до 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Цей том містить 58 статей з історії міст і селищ, 25 розгорнутих довідок і нарисів про соціально-економічний розвиток районів області і 347 історичних довідок про окремі села — центри сільських Рад.

Значне місце в діяльності Полтавської комісії займало вивчення історико-архітектурних пам'яток. Правда, здебільшого тут увага зосереджувалась на монастирських і церковних будівлях. Зокрема, цьому було присвячене засідання комісії 10 жовтня 1904 р., на якому був присутній письменник В. Г. Короленко. Ін-

терес останнього до діяльності комісії не був випадковим. Кожного літа, проживаючи в с. Хатки (поблизу с. Великі Сорочинці), письменник цікавився народними переказами і легендами, зокрема записував розповіді про Сорочинський монастир, руїни якого на той час ще збереглися. На основі записаного матеріалу в одному з номерів журналу «Киевская старина» за 1906 р. з'явилася невелика замітка Короленка з історії названого монастиря.

Про церковні історико-архітектурні пам'ятки в «Трудах ПУАК» були також опубліковані праці Л. В. Падалки і М. Г. Астряба.

М. Г. Астряб працював учителем лубенської гімназії і багато уваги приділяв минулому Лубенщини. Він опублікував такі праці: «Лубенський Ботанічний сад» (вип. XV), «Століття Лубенського Вищого начального училища (1814—1914)» (вип. XI), «Населення Малоросії за ревізією 1729—1764 рр.» (вип. IX) та ряд інших.

На початку 1905 р. на засіданні комісії її член М. К. Орлов читав реферат про історичні пам'ятники та заходи по їх збереженню. Тут же була обрана комісія з трьох чоловік (І. Ф. Павловський, А. Ф. Мальцев, Л. В. Падалка), якій було доручено розробити положення про збереження пам'ятників старовини. Члени комісії успішно впоралися з цим завданням, і на початку 1906 р. положення лежало на столі губернатора. Але царський чиновник не дозволив йому побачити світ.

Щоб привернути увагу громадськості до справи охорони матеріальних пам'яток старовини Полтавщини, Л. В. Падалка виступив на XIII археологічному з'їзді, який відбувся 1905 р. в Катеринославі. Зокрема, полтавський історик розповів учасникам в'їзду про рештки урочища «Січ» в Роменському і Хорольському повітах, про земляні споруди на р. Оріль, відомі під назвою «майданів» і «городків», та інші пам'ятники Полтавщини¹. В 1911 р. Л. В. Падалці було надано можливість виступити від Полтавської архівної комісії на черговому археологічному з'їзді в Новгороді. Тут полтавчанин читав про доповідь на тему «Походження і значення імені «Русь»².

Готуючись до 200-річчя від дня Полтавської битви, члени комісії в 1907 р. поставили питання про створення спеціального музею Полтавської битви. Такий музей було відкрито в 1909 р. Першим його директором став І. Ф. Павловський. В музеї було зібрано близько 400 експонатів (картини, фотографії, зразки зброї, прапори, медалі і т. д.)³.

Справі вивчення Полтавщини багато сил і енергії віддав чернігівський історик В. Л. Модзалевський. В своїх працях «Матері-

¹ Труды ПУАК, вип. VII. Полтава, 1910, стор. 185—186.

² Труды ПУАК, вип. XII. Полтава, 1915, стор. 1—40.

³ И. Ф. Павловский. Полтавцы. Полтава, 1914, стор. 220.

али для історії Полтавського полку» («Труди ПУАК», вип. I і II), «Козаки Полтавського полку за матеріалами Рум'янцевського опису» (Полтава, 1913) він висвітлив часи полкового адміністративно-політичного устрою України другої половини XVII — першої половини XVIII ст. Особливо цінною є велика праця В. Л. Модзалевського «Актові книги Полтавського міського уряду XVII в.» (вип. I—III. Чернігів, 1912—1914). Дуже високої думки про неї був один з перших фундаторів Академії наук УРСР, визначний фахівець у галузі історії українського права О. І. Левицький. Про опубліковані В. Л. Модзалевським книги він писав: «Навряд чи знайдуться інші судові акти, які так виразно й цілком відбивали б у собі життя народне, як акти українські»¹. О. І. Левицький підкреслював, що публікацією книг В. Л. Модзалевський дав відсіч тим ученим, які вважали, що українська нація не могла створити спеціальної юридичної термінології своєю мовою. «Старовинні актові книги нині набирають надзвичайної ваги; вони виразно й непохитно свідчать, що українські правознавці XVII в., не віддаляючись від чистої української народної мови, зуміли утворити ще тоді чисту українську юридичну термінологію, не засмічуючи її занадто латинізмами»².

Та, мабуть, найвизначнішим істориком Полтавщини був у до-революційний час І. Ф. Павловський (1851—1922 рр.), фактичний організатор Полтавської архівної комісії і її беззмінний секретар. Працюючи викладачем історії в Петровському кадетському корпусі в Полтаві, Павловський весь свій вільний час віддавав вивченню історії краю. Цінність більшості його праць полягала в тому, що написані вони в основному на архівних матеріалах, на першоджерелах. Перша його брошура «Полтавська битва» була видана 1898 р. у співавторстві з В. Старковським. Пізніше І. Ф. Павловський переробив, доповнив її і видав сам. В 1909 р. його книга під назвою «Битва під Полтавою 27 липня 1709 р. і її пам'ятники» вийшла другим виданням.

За кількістю фактичного та ілюстративного матеріалу в свій час ця книга була однією з кращих. Збираючи для неї матеріал, автор побував у архівах і бібліотеках Петербурга, Москви та інших міст Росії. Деякі документи Павловський одержав безпосередньо з Швеції. Наукова цінність книги збільшувалась зміщеними в ній старанно складеними автором довідками про пам'ятники Полтавської битви, з додатком текстів ряду архівних документів. Темі Полтавської битви І. Ф. Павловський пізніше присвятив ще кілька праць: «Шведська могила», «До історії шведської могили» та ін.

Найціннішою працею І. Ф. Павловського, що залишила помітний слід в українській культурі, слід вважати «Короткий біо-

¹ «Наше минуле», 1918, № 3, стор. 172.

² Там же, стор. 174.

графічний словник учених і письменників Полтавської губернії з половини XV ст.» (Полтава, 1912). Вона вийшла в світ як видання Полтавської архівної комісії і містила в собі понад 450 біографій уродженців Полтавщини. Цій праці Павловський присвятив не один десяток років свого життя.

Схвальні відгуки на книгу, опубліковані в спеціальних історичних періодичних виданнях того часу, як, наприклад, «Русский архив», «Исторический вестник», «Русская мысль» та ін., спонукали автора продовжити роботу над словником. 1913 р. надруковано «Перше доповнення до короткого біографічного словника...», в якому було вміщено 85 нових біографій, а також багато доповнень і виправлень.

Після виходу в світ другого видання вчений продовжував збирання архівних матеріалів і на основі їх 1914 р. видав біографічний довідник, на цей раз присвячений державним і громадським діячам — уродженцям Полтавщини.

Вже за Радянської влади десь в 1920 р. І. Ф. Павловський писав: «...У мене багато є робіт для друкування, думаю, на цілу книгу праць є близько 80 нових біографій письменників, полтавських уродженців»¹.

Але нового словника йому підготувати не судилося, бо в 1922 р. він помер. Справа, якій І. Ф. Павловський віддав багато років свого життя, на єдино наукових марксистсько-ленінських засадах і на значно ширшій джерельній основі була продовжена в радянський час. Перші результати цієї роботи у вигляді історико-біографічного довідника «Літературна Полтавщина» протягом кількох років, починаючи з 1965 р., публікував на своїх сторінках республіканський журнал «Архіви України».

За час існування Полтавської архівної комісії І. Ф. Павловський опублікував понад 50 статей, заміток, публікацій, кілька цінних праць з історії України і Полтавщини. Зокрема, він перший спеціально зайнявся дослідженням діяльності декабристів на Полтавщині. До цієї теми автор звертався неодноразово, все далі доповнюючи і поновлюючи її висвітлення, а 1918 р. в Полтаві вийшла окремим виданням його праця «З минулого Полтавщини. До історії декабристів», в якій на основі новознайдених архівних документів автор розповідав про діяльність таємних товариств дворянських революціонерів в Полтаві, Решетилівці, Хомутці, наводив витяги з листування декабристів, ряд документів з архіву малоросійського генерал-губернатора Репніна. Чільне місце в цій брошурі посіли архівні матеріали Полтавського губернського правління за 1826 р., і серед них велика (на 158 сторінок) справа під назвою «Про заколотників Муравйових-Апостолів», яка характеризувала діяльність дворян-революціонерів Сергія, Матвія та Іполита Муравйових-Апостолів, Михайла Бе-

¹ ЦНБ. Відділ рукописів, шифр III—537 44, арк. 2—3.

стужева-Рюміна, М. Лорера, братів Капністів як активних членів Південного і Північного товариств, розповідала про приїзд на Полтавщину П. І. Пестеля, С. Волконського та інших декабристів. У праці І. Ф. Павловського розкривалася також діяльність членів масонської ложі «Любов до істини» — М. Новикова, В. В. Тарновського, С. М. Кочубея, І. П. Котляревського та ін. За цінністю фактичного матеріалу праця ця не втратила свого значення і донині. Нею широко користувалась автор найновішого радянського дослідження, присвяченого діяльності декабристів на Полтавщині Л. А. Медведська¹.

Коло наукових інтересів Павловського було широке і різноманітне. Окрім публікацій і статей в «Трудах ПУАК» він публікував свої праці в журналах «Русский архив», «Русская старина» (в останньому з 1900 до 1906 р. він надрукував близько 40 статей і заміток з історії Полтавщини XVIII—XIX ст.). В 1911 р. разом з письменником-краєзнавцем В. А. Щепотьєвим І. Ф. Павловський видав «Систематичний покажчик журналу «Киевская старина» (1882—1906 рр.)». Цінність цього покажчика полягала в тому, що він складався з бібліографії питань історії археології і культури всієї України.

Даючи оцінку працям І. Ф. Павловського, слід зауважити, що як історик він не скрізь і не завжди правильно підходив до оцінки суспільно-історичних подій. Так, розписуючи «заслуги» генерал-губернатора М. Г. Рєпніна в розвиткові Полтавщини, Павловський зазначав: «Він любив свій край, турбувався про добробут свого населення, захищав інтереси кріпосних і енергійно відстоював уцілілі права козаків, чим накликав на себе підозру в сепаратизмі»². В цій характеристиці Павловський весь наяву з його лібералізмом і невмінням бачити соціальну сутність явища. І. Ф. Павловський — історик буржуазно-ліберального напрямку, і до його праць слід ставитись критично, хоча поданий в них фактичний матеріал значною мірою може бути використаний радянськими дослідниками.

Велика роль І. Ф. Павловського та інших членів комісії в систематизації та впорядкуванні архівної справи в губернії. Проглядаючи справи різних відомств губернії, члени комісії виявили цінність і придатність для подальшого збереження тих чи інших документів. Найбільш цікаві історичні документи й повідомлення вони публікували в «Трудах ПУАК». Але чимало архівних справ через нестачу кваліфікованих спеціалістів-архівістів та з інших причин знищувались.

Свого історичного архіву Полтавська комісія не мала. Губернські власті виділили невелике приміщення для збереження доку-

¹ Л. А. Медведская. Декабристы на Полтавщине. Харьков, 1960.

² И. Ф. Павловский. К истории Малороссии (відбиток з першого випуску «Трудов ПУАК»). Полтава, 1906, стор. 8.

ментів, проте і воно не було в повному розпорядженні комісії, а тулилося в одній кімнаті разом з касою міської управи¹. Найбільшим і найціннішим архівом Полтави і всього краю був архів губернського правління. В ньому зберігалися справи, починаючи з часів заснування Полтавської губернії (1802 р.). Тоді ж було організовано і генерал-губернаторство, що складалося з двох губерній — Полтавської і Чернігівської. Воно існувало до 1956 р., і архів його становив найрізноманітніший матеріал.

Другим великим архівосховищем був архів губернського земства, потім архів міської управи. В повітових містах зосереджувалися архіви земств і міські, а в селах — волосні.

З метою вивчення архівної справи в губернії до міст і сіл Полтавщини було надіслано понад 1500 опитувальних листів. Крім того, члени комісії особисто оглянули ряд архівів: І. Ф. Павловський і С. В. Рклицький — в Кременчуці, В. А. Щепотьєв — Костянтинограді, М. Г. Астряб — в Лубнах і Прилуках і т. д. Оглядаючи архіви, члени комісії цікавились також питанням, чи збереглися якісь рукописи або старовинні книги в церквах Полтавської єпархії, бо для історика і археолога такі знахідки могли тайти в собі багато відкрить.

Але нічого вартого уваги члени комісії в церквах не виявили. Лише в Преображенській церкві с. Великих Сорочинців Миргородського повіту були знайдені справи за 1746, 1747 і 1758 роки і документи про пожертвування земель цьому храмові гетьманом Д. Апостолом, а в Мгарському монастирі були знайдені листи гетьмана Самойловича до настоятеля храму.

Результати обстежень архівів, які здебільшого були в занедбаному стані (в підвалах, сирих приміщеннях), І. Ф. Павловський звів у брошуру, в «Опис архівів Полтавської губернії», яку видала 1915 р. Полтавська вчена архівна комісія.

Багато зусиль доклали члени Полтавської архівної комісії до вивчення історико-етнографічних проблем. Ними, наприклад, дуже цікавився Л. В. Падалка, який з 1896 до 1901 р. очолював губернський статистичний комітет по вивченню народного побуту і пам'яток минулого. Його перу належали такі матеріали, як «Історична обстановка формування побутового укладу народного життя на Полтавщині» (вип. VII) і «Що розповіло населення Полтавської губернії про свій старий побут» (вип. XI).

Ще в травні 1902 р. у журналі «Киевская старина» з'явилась стаття «Кобзар Михайло Кравченко і його думи». В ній український художник, етнограф і педагог, член Полтавської архівної комісії О. Г. Сластьон (1855—1933 рр.) розкритикував теорію занепаду народної творчості, яку настирно пропагували деякі буржуазні вчені. О. Г. Сластьон на повний голос заявив, що скарб-

¹ Труды I съезда представителей губернских ученых архивных комиссий и соответствующих им учреждений 6—8 мая 1914 г. СПб., 1914, стор. 29.

ниця народної творчості повна, що живі ще кобзарі — носії українських дум і історичних пісень. В статті наводились відомості про 14 кобзарів, які проживали на Полтавщині. Закликаючи громадськість України проводити збір відомостей про кобзарів, записувати їх пісні і думи, автор писав: «Прийде час, коли про кобзарів згадуватимуть, як про щось давно минуле, — і тоді важким докором ворушитимуть нащадки кістки наші... Скажуть, що ми й бачили і знали кобзарів, і чули наше минуле у їхніх думках — і нічого не зробили, щоб зберегти те духовне добро народне».

На пропозицію О. Г. Сластьона Полтавська архівна комісія в березні 1904 р. на одному з своїх засідань спеціально обговорила питання про навчання сліпих кобзарському мистецтву. З цією метою було вирішено створити спеціальну школу. Було навіть знайдено викладача — Гната Хоткевича, але проведенню в життя рішення комісії перешкодив полтавський губернатор і деякі чиновники з Полтавського земства.

В 1907 р. член комісії А. М. Малинка підготував доповідь «Про малоросійських кобзарів і лірників». Він же запросив кобзаря Терентія Пархоменка на засідання комісії, де зібралося близько ста слухачів.

Всі ці дослідження сприяли тому, що громадськість звернула увагу на кобзарство — цікаву сторінку культурного минулого України. В 1908 р. Леся Українка організувала музично-етнографічну експедицію на Полтавщину. Влітку 1908 р. Філарет Колеса прибув у Миргород і разом з О. Г. Сластьоном записав на фонограф репертуар кобзарів М. С. Кравченка, Панаса Баря (Савченка), Івана Скубія, Миколи Дубини, Панаса Сластьона та ін. Підсумком цієї експедиції були два томи «Мелодій українських народних дум», виданих Ф. Колесою в 1910—1913 рр., а О. Г. Сластьон, як учасник цієї експедиції, опублікував ряд статей про кобзарство в періодичній пресі.

Другим членом Полтавської комісії, який постійно займався вивченням пісенної народної творчості, був В. А. Щепотьев. В VII випуску «Трудов ПУАК» він опублікував статтю «Головні теми релігійної пісенної творчості українського народу» і буквально через кілька років видав у Полтаві книгу «Народні пісні, зібрані в Полтавській губернії». В 1915 р. з друку вийшли праці П. А. Гнедича «Матеріали з народної словесності» (вип. I—II), зібрані ним у Роменському уїзді.

Пісенна скарбниця Полтавщини має глибокі корені. Тут почала свою діяльність відома на весь світ співачка і складачка пісень Маруся Чурай, родом з Полтавщини композитори М. В. Лисенко, Платон і Георгій Майбороди, оперний співак Михайло Микиша та ін.

Цікаві історико-етнографічні праці залишив член Полтавської архівної комісії В. П. Милорадович. В кількох випусках «Трудов»

комісії надруковані його записи народних казок і оповідань, а його великі нариси «Життя-буття лубенського селянина», «Середня Лубенщина» і «Степова Лубенщина», які в 1903—1904 рр. друкувалися в «Киевской старине», не втратили свого науково-пізнавального значення і сьогодні, бо тут правдиво зображувалось життя простого селянина, його побут, потреби і запити.

Значний вклад зробили члени комісії і у висвітлення культурного минулого Полтавщини. Вони створили ряд цінкових публікацій про життя і діяльність М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, І. П. Котляревського, Є. П. Гребінки, В. В. Капніста, Г. С. Сковороди, артиста Щепкіна, просвітителя В. Н. Каразіна та багатьох інших.

Велика роль комісії і в публікації першоджерел. Тепер, коли після громадянської і Великої Вітчизняної воєн багато архівних матеріалів втрачено назавжди, друковані праці комісії набрали особливого значення. Радянський історик, відкинувши фальш прислужницьких почуттів, парадність і хибність оцінок, критично осмисливши ті або інші суспільно-історичні події, може з впевненістю користуватися фактичним матеріалом «Трудов» для дальшого вивчення минувшини. Позитивний вклад полтавських учених в історичну науку полягає насамперед у тому, що вони успішно розробили ряд важливих питань історичного минулого України, особливо Полтавщини.

Після Жовтневої соціалістичної революції Полтавська вчена архівна комісія припинила своє існування. Але цілеспрямована праця вчених комісії, їхня плідотворна публікаційна діяльність сприяла тому, що була підготовлена першоджерельна основа і вироблена цінна традиція в організації історико-краєзнавчих досліджень, які сприяли якоюсь мірою розвитку краєзнавства на наукових засадах марксизму-ленінізму в радянський час. З перших днів Радянської влади на Полтавщині було створено «Українське наукове товариство дослідження і охорони пам'ятників старовини». В 1922 р. це товариство, що підлягало Академії наук УРСР, стало називатися «Полтавське наукове товариство». Полтавщина висунулась на одне з перших місць щодо розвитку краєзнавчої роботи не лише на Україні, а й у СРСР.

Вже в 20-х роках «Полтавське наукове товариство» розгорнуло велику дослідницьку діяльність не лише з питань вивчення давнього минулого (до XIX ст.) археології та етнографії, а і в галузі історії революційного руху нового часу. Товариство видавало свої «Наукові записки» і окремі праці з історії культури і етнографії краю. В багатьох містах Полтавщини були організовані музеї, які стали центрами по вивченню місцевої історії, навколо яких групувалися любителі-краєзнавці. Краєзнавство як громадський рух охопило всі верстви населення радянського суспільства. Воно допомагало вирішувати насущні завдання соціалістичного будівництва. Як і колись, так і тепер знання краєзнавства потрібні кожній людині. «...Де б вона не працювала — чи в

радi, чи в якій-небудь установі по партійній лінії — їй перш за все необхідно знати той край, район, в якому вона працює, — говорила Надія Костянтинівна Крупська. — Без знання краю, району, без розуміння того, що і як треба в цьому краї робити в даний період часу, справжньої роботи не вийде»¹. Ці слова одного з найближчих соратників В. І. Леніна і сьогодні звучать актуально.

А. М. Аббасов

ВКЛАД ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНСКОЙ АРХИВНОЙ КОМИССИИ В ИСТОРИОГРАФИЮ УКРАИНЫ

Резюме

В статье освещается исследовательская и популяризаторская деятельность Полтавской губернской архивной комиссии (1903—1917 гг.) в области истории Украины, в том числе краеведения Полтавщины. Автор анализирует содержание 15 выпусков «Трудов», которые издала комиссия, а также рассматривает отдельно изданные работы членов комиссии Л. В. Падалки, И. А. Зарецкого, И. А. Зубковского, В. Л. Модзалевского, И. Ф. Павловского и др. Изучение этого наследия, созданного большей частью в рамках деятельности Полтавской губернской архивной комиссии, позволяет сделать вывод, что комиссия сыграла прогрессивную роль в накоплении и сохранении документального материала по истории Украины, содействовала выработке определенной традиции в организации историко-краеведческих исследований на Полтавщине, и тем самым в известной мере подготовила почву для самого широкого размаха исторического краеведения на подлинно научной марксистско-ленинской основе в советское время.

Ю. А. Пінчук

ДОЖОВТНЕВА І РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО М. І. КОСТОМАРОВА ЯК ІСТОРИКА

Творчість Миколи Івановича Костомарова (1817—1885 рр.) лежить на рубежі двох епох — феодально-кріпосницької та капіталістичної і становить собою новий науково-критичний підхід до вивчення історії Росії, в тому числі й України, властивий для буржуазного періоду її розвитку. Особливе значення мають його численні монографії і статті з історії України, в яких були синтезовані й проаналізовані історичні джерела, і робилась спроба на широкій джерельній основі висвітлити найважливіші проблеми з історії українського народу. Доробок історика здавна привертав

¹ Н. К. Крупская. Педагогические сочинения в 10 томах, т. 8. М., 1960, стор. 600.

увагу дослідників, проте, до цього часу його місце в історіографії чітко не визначене, а його історичні твори належне не оцінені, бо ставлення до цієї спадщини, її аналіз, використання та оцінка були неоднаковими і обумовлювались належністю дослідників до різних напрямів чи течій історичної думки.

До початку 40-х років XIX ст. М. Костомаров виступає як письменник, дослідник народних пісень і народного побуту. Першою великою науковою працею Костомарова з історії була дисертація на здобуття вченого ступеня магістра історичних наук: «О причинах и характере унии в Западной России»¹. Автор її зробив одну з перших спроб у вітчизняній науці покласти в основу досліджень історичного процесу ідею важливої ролі народних мас у суспільстві, і з цих позицій оглянути історію України.

Офіційна історіографія російського самодержавства в особі академіка Устрялова відзначала, що ця дисертація належить до розряду тих творів, в яких молоді письменники «підключуються не про підтвердження, або кращий розвиток давно визнаних істин (за їхніми думками застарілих), а про новий погляд на предмет» і робить висновок про те, що «саме так пишуться статті «Отечественных записок»; в тому ж дусі писав і Костомаров»².

Занадто критичний підхід представників офіційної історіографії до творчості молодого дослідника послужив підставою не тільки до заборони захисту дисертації, а й до її знищення. Майже весь тираж був спалений, і наукове вивчення цього твору припинилося на десятки років³.

Ідея народності і думка зробити фольклор предметом наукового дослідження зустріла відкриті заперечення з боку окремих професорів Харківського університету. На цей раз йшлося про ще більш незвичайну і сміливу на той час тему: «Об историческом значении русской народной поэзии». Нова дисертація була видана у Харкові в 1843 р., а 13 січня 1844 р. відбувся її захист. Праця Костомарова одержала негативну оцінку з боку професорів Протопопова, Якимова і Гулака-Артемовського, проте на захист дисертанта виступив прогресивний професор світової історії М. М. Лунін, який перший відзначив науковість і оригінальність теми.

З появою у світ дисертація Костомарова була зустрінутою рядом критичних рецензій на сторінках періодичної преси. Найпомітнішими були рецензії І. Срезневського («Москвитянин»), К. Калайденського («Маяк») і О. Сенковського («Библиотека для чтения»).

¹ Харківський університет видав її окремою книгою у 1841 році (на обкладинці — 1842 р.). Дисертація Костомарова передрукована в кн.: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — ВУАН — ДВУ, X. К., 1928, стор. 1—40 (далі — Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова).

² Древняя и новая Россия, 1877, т. I, стор. 53.

³ Зараз в нашій країні відомо лише два примірники цієї дисертації (П. М. Попов. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968, стор. 15).

Повнотою і змістовністю відрізняються в цілому позитивні рецензії Срезневського і Калайденського. Останній зауважував, що, взявшись першим за наукову обробку багатих матеріалів народної поезії, Костомаров цим одним «придбав вже повне право на вдячність кожного, хто вміє розуміти і цінити всеосяжну важливість вивчення народності»¹. Подібний погляд на дисертацію висловив і тодішній харківський професор І. Срезневський: вона — «коштовний подарунок для літераторів і вчених, і посідає одне з помітних місць серед книг про народну поезію, що вийшли друком за останній час»².

Недоліками розглянутої книги рецензенти вважали ігнорування Костомаровим народної оповідальної поезії, зокрема казок і переказів, неповну подачу народних типів, нерівномірність викладу матеріалу та ін. Як найбільшу хибу в монографії Калайденський відзначав те, що на першому плані у автора стали самі історичні факти, тоді як думки народу про них висловлюються дуже рідко немов би проти бажання автора, «він частіше за все говорить від себе,— писав рецензент,— і виказує свій особистий погляд на події та особи».

Згодом книга Костомарова одержала позитивну оцінку О. О. Потебні, О. М. Пипіна та інших прогресивних вчених, але в свій час не обійшлося без реакційних випадів проти неї з боку антидемократичних сил. Саме з таких позицій розглядав її О. Сенковський, відзив якого був по суті глумливим: «Скажімо, для прикладу, книга д. Костомарова. З її заголовка,— писав Сенковський,— ви подумаєте, що тут немає смислу: «Історичне значення поезії» і притому — російської народної поезії. Та адже ж це однаково, що сказати:— Історичне значення зелена вина і красних дівичь у філософії «ямщиків!»³ Як бачимо, деякі харківські «опоненти» не залишилися поодинокими. В оцінці дисертації їх підтримав петербурзький професор-журналіст, якому сама думка — зробити фольклор предметом наукового дослідження, також здалася дикою.

Немов би прислухавшись до висновків деяких рецензентів, М. І. Костомаров взявся за написання книги про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. і воз'єднання України з Росією. В 1857 р. в прогресивному петербурзькому журналі «Отечественные записки» монографія історика під назвою «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России» побачила світ⁴.

¹ «Маяк», 1844, кн. XXX, т. XV, стор. 80.

² «Москвитянин», 1844, № 3, ч. II, стор. 141—142.

³ «Киевская старина», 1885, т. XII, стор. XL.

⁴ «Отечественные записки», 1857, кн. I—8; окреме, доповнене видання Кожанчикова в двох томах у 1859 р., а потім, з новими доповненнями автора, видання були здійснені в 70-х і 80-х роках в трьох томах. Книга увійшла в «Исторические монографии и исследования» Костомарова як IX, X і XI томи. Четвертим виданням, знову доповненим, монографія вийшла в 1884 р. У по-

Над першою редакцією свого твору автор працював понад десять років, але в майбутньому, протягом всього життя він не залишав цієї теми і з кожним новим виданням книги, вже під назвою: «Богдан Хмельницький», розширював її джерельну базу, очищав від випадкових фактів і неправильних положень¹.

З моменту виходу у світ цієї монографії і до останнього часу життя історика не було жодного року, щоб він не збагатив історичну науку новими творами. Не ставлячи цілі у даній статті аналізувати ці праці, обмежимося лише кількісним показником і виразимо цей доробок цифрою — близько трьохсот². Слід зауважити, що з того часу не проходить жодного року, щоб науково-публіцистична діяльність Костомарова не знайшла критичного висвітлення в окремих працях чи рецензіях на сторінках періодичної преси.

Не є несподіванкою, що представники всіх течій і напрямів буржуазної історіографії не змогли по-справжньому науково, з історичною об'єктивністю оцінити творчість М. І. Костомарова і визначити його місце в історії. На окрему увагу заслуговує оцінка, з якою підходили до його наукової спадщини представники революційно-демократичного напрямку.

Для радянських дослідників певне значення зберігають критичні виступи сучасників Костомарова, відомих прогресивних вчених М. Максимовича, М. Драгоманова, М. Сухомлинова, О. Пипіна, тому слід коротко зупинитися на їх поглядах.

Насамперед заслуговують уваги «Листи про Богдана Хмельницького» М. Максимовича, зокрема, тринадцять листів з вісім-

смертному виданні («Літературного фонду») ця монографія становить четверту книгу (IX, X, XI тому) (СПб., 1904).

¹ Ми навмисне наголошуємо на існуванні багатьох редакцій монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький», тому що деякі автори задовольняються першими виданнями книги, які в науковому відношенні дуже відрізняються від її останньої редакції і роблять неправильні загальні висновки. Так, наприклад, розглядаючи історичні погляди М. О. Максимовича (до речі, одна з найбільш повних і об'єктивних оцінок вченого як історика в українській радянській історіографії), М. І. Марченко в зв'язку з поглядом Максимовича на одну з перших редакцій «Богдана Хмельницького» констатує що «з точки зору наукового дослідження вона (монографія Костомарова.— Ю. П.) і в ту пору не стояла на належному рівні» (М. І. Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959, стор. 234. Ми не можемо погодитись з таким висновком автора, тому що більш наукової праці з даної теми історіографія в той час ще не мала.

² Див. бібліографічні покажчики: Ф. Никол айчик. Библиографический указатель сочинений Н. И. Костомарова.— «Киевская старина», 1885, май, стор. IX—XXV; А. Пылин. Список работ Костомарова,— «Вестник Европы 1885, май, стор. 411—426; Д. Языков. Костомаров Николай Иванович.— «Исторический вестник», 1888, декабрь, стор. 84—96; Библиографический указатель сочинений Н. И. Костомарова. Литературное наследие Н. И. Костомарова. СПб., 1890, стор. 493—521; Каталог III очередной юбилейной выставки в память Н. И. Костомарова (1885—1910). Воронеж, 1910; Українські письменники. Біо-бібліографічний словник, т. II. К., 1963, стор. 464—489.

надцяти, написаних ним у зв'язку з виходом у світ монографії М. І. Костомарова «Богдан Хмельницький»¹. Слід віддати належне Максимовичу, який перший з істориків України помітив багато недоречностей у праці Костомарова і тим самим сприяв їх усуненню. Так, уже в наступних виданнях, завдяки цим критичним зауваженням, автор змінює деякі дати і місця подій, прізвища їх учасників. Наприклад, змінює час прибуття Б. Хмельницького до Січі, називає справжнє прізвище київського полковника Анто́на—Жданович, замість помилкового Адамович і т. ін. При цьому Максимович справедливо відзначив, що з тих, хто писав про Богдана, ніхто ще не використовував такої кількості джерел, і особливо польських, як Костомаров і тому «в нинішній праці його історія про Богдана Хмельницького одержала новий внесок і для вченого кола спеціалістів»².

Один з передових діячів української культури другої половини ХІХ ст. М. П. Драгоманов у статті «Україна і центри» підкреслював, що без рідної історії не може рости соціально-політична думка країни, і в зв'язку з цим висловив свої зауваження щодо творчості М. І. Костомарова. Старі «Історії Малоросії», як Бантиша-Каменського, Маркевича, тепер не годяться. «Костомаров,— писав він,— довів свої монографічні праці по рідній історії тільки до часів Дорошенка (стаття, писана наприкінці 70-х років, коли ще не вийшли монографії М. Костомарова «Руїна», «Мазепа» та ін. — Ю. П.) і нас бере страх, що він за різними «імператорами — младенцями» (Драгоманов має на увазі працю Костомарова «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». — Ю. П.), не закінчить нашої історії...»³ В «Русской истории...» Костомарова М. Драгоманов відзначав цінними для науки лише випуски ІV і V, в яких йдеться про культурно-літературну історію Русі ХVІІ ст.⁴ Важливо також, що Драгоманов побачив і те цінне, що більша частина праць М. Костомарова присвячена історії народу, «котрого перше мало вбачали поза князями та гетьманами»⁵.

І тому не дивно, що він високо оцінив такі праці Костомарова з російської історії, як «Бунт Стеньки Разина», «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада» та ін. Однак Драгоманов зауважував, що при розгляді історії Польщі ХVІІ—ХVІІІ ст. Костомаров дуже багато уваги приділив «націо-

¹ 11 листів вміщено в «Основі» за 1860 р. (кн. 5 і 6) і два (6-й і 7-й) в «Санкт-Петербургских Ведомостях» за 1860 р. Див. також: М. А. Максимович. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

² М. Максимович. Собрание сочинений, т. 1, стор. 399.

³ М. Драгоманов. Україна і центри.—«Громада», Женева, 1878, стор. 429.

⁴ Там же, стор. 430.

⁵ М. Драгоманов. Микола Іванович Костомаров. Львів, 1901, стор. 18. Написано 26 грудня 1880 р., надруковано вперше в «Світі» за 1881 р.

нальному духу», замість показу того, «як саме склався шляхетський лад Польщі»¹. М. Драгоманов характеризує Костомарова, як «українського слов'янофіла, що виріс виключно на російському ґрунті»². Щодо слов'янофільства Костомарова, то М. Чернишевський згадував, що йому імпонувала відсутність у історика українських чи якихось інших племінних еґотистичних мотивів. «Це становило відмінність між його ідеями, — писав великий критик, — та ідеями слов'янофілів. Географічний характер побудови — один і той же; але мотиви географічної побудови у нього були не такі, як у слов'янофілів»³.

М. Сухомлинов зазначав, що Костомаров приступив до вивчення вітчизняної історії в той час, коли в нашій літературі почало виявлятися прагнення викладати не тільки історію «Російської держави», а й історію російського народу, і підкреслював що повстання на Україні в 1648 р. «автор визнає справою народу, подією, яка впливає з народного життя»⁴.

Значну увагу спадщині Костомарова приділив О. М. Пипін⁵. Розглядаючи переважно фольклорно-етнографічні праці вченого, він разом з тим висловив ряд слушних зауважень щодо його творчості, як історика і, зокрема, як історика України. З цього приводу він писав: «Якщо деякі частковості в історичних поглядах Костомарова могли бути відкинуті, то в основному він залишається вірний фактам і є кращим виразником української історичної свідомості»⁶.

Відмінною особливістю праць Костомарова Пипін вважав, і це відповідає дійсності, наявність в них такої глибокої внутрішньої основи, як «думки про Народне життя та його історичну долю», думки, «яка становить найголовніше достоїнство його історіографічної діяльності»⁷.

З великодержавних реакційних позицій підходили до оцінки творчості Костомарова представники офіційної історіографії Г. Карпов, М. Погодін та Я. Грот.

Г. Карпов силкувався довести, що в праці Костомарова «Бог-

¹ М. Драгоманов. Микола Іванович Костомаров, стор. 20—22.

² М. Драгоманов. Листи на Наддніпрянську Україну. К., 1917, стор. 90.

³ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений в 15 томах, т. 1. М., 1939, стор. 777.

⁴ М. Сухомлинов. Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова в 1842 году. — «Древняя и новая Россия», 1877, т. 1, стор. 50.

⁵ А. Н. Пыпин, В. Д. Спасович. История славянских литератур, т. 1. СПб., 1879; А. Пыпин. Обзор малорусской этнографии. III. Н. И. Костомаров. — «Вестник Европы», 1885, кн. 10, стор. 777—804; його ж. Последние труды Н. И. Костомарова. — «Вестник Европы», 1890, кн. 12, стор. 788—802.

⁶ А. И. Пыпин, В. Д. Спасович. История славянских литератур, т. 1, стор. 372.

⁷ «Вестник Европы», 1885, кн. 10, стор. 795—796.

дан Хмельницький» неправильно висвітлені причини визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., і зауважував: «Вся Малоросія (Україна — Ю. П.), народ і козаки, воювали з Польщею, але тільки, як всім відомо, не ради прав, а для захисту утискуваної віри своїх батьків (цього д. Костомарову не слід було б забувати)»¹. Як бачимо, погляд автора на причини визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі дуже поверховий і призводить його до помилкового висновку: «Велика Росія, — пише він, — погодилась, і тільки в інтересах православія, приєднати Малоросію»².

Протягом років велась гостра полеміка між М. Костомаровим і представником дворянсько-поміщицької історіографії М. Погодіним, викликана історичними статтями Костомарова «Начало Руси» («Современник», 1860, т. 79, кн. 1, отд. 1, стор. 5—32), «Иван Сусанин» («Отечественные записки», 1862, т. 140, кн. 2, стор. 720—738), «Куликовская битва» («Приложение к Месяцеслову на 1864 год». М., стор. 3—24) та ін.

Захищаючи теорію про норманське походження Русі, Погодін виступав проти будь-яких інших пояснень цього питання і, зокрема, проти припущення Костомарова про закликання князів з південного узбережжя Балтійського моря. У березні 1860 р. у Петербурзі між вченими відбувся навіть публічний диспут³. Він не привів до будь-яких помітних зрушень в науці, проте розкрив перед громадськістю антинауковий характер «норманської теорії».

Не поділяв поглядів Костомарова про литовське походження Русі і проф. Я. Грот, який виступив щирим захисником реакційної «норманської теорії». «Литва або Скандинавія? чи не все одно, — писав він, — я, однак, залишаюся при старому погляді, що варягоруські князі закликані до нас з Скандинавії»⁴. Костомаров засуджував тих, хто вважав це питання «пустим» і підкреслював непохитність думки про те, що князі були запрошені з народу, «який звався русь»⁵.

Відомий буржуазний історик С. Соловйов, полемізуючи з Костомаровим з питань історії України, відмовився розглядати історію українського народу поза своєю загальною схемою «російського державного процесу», в козацтві бачив тільки «хижацький

¹ Геннадий Карпов. Н. Костомаров как историк Малороссии. М., 1871, стор. 18.

² Там же.

³ Публичный диспут 19 марта 1860 года о начале Руси между гг. Погодиным и Костомаровым. — «Современник», 1860, т. 80, стор. 257—292.

⁴ Я. Грот. Литва или Скандинавия. — «Отечественные записки», 1860, т. 129, № 4, стор. 377.

⁵ Н. Костомаров. Заметка на возражение о происхождении Руси. — «Современник», 1860, т. 80, кн. 4, отд. III, стор. 415.

«характер» і розцінював його як «внутрішнього ворога держави»¹.

З критичними зауваженнями на працю М. Костомарова «Личности смутного времени...»² виступив у журналі «Русский архив» державний історик ліберального напрямку І. Є. Забелін. У статті «Минин и Пожарский. Прямые и кривые в смутное время» (1872 р.) він закидає Костомарову, що той неправильно розв'язує питання про відносини між народними масами та державою. Забелін додержується тієї думки, що рушіною силою подій, які розглядає автор, слід вважати бояр та служивих, а «сирота-народ» постійно був охоронцем спокою і державного порядку. Костомаров чіткіше підходить до визначення ролі народних мас і зауважує Забеліну: «Якщо єдинодержавність і самодержавство вели з ким нещадну боротьбу, то саме з цим «сиротою»»³.

Представники революційно-демократичного табору також визначили своє ставлення до діяльності М. І. Костомарова в галузі історії, яка одержала в основному позитивну оцінку. Ще в 40-х роках минулого століття В. Г. Белінський звернув увагу на ранню історичну працю Костомарова «Первые войны малороссийских казаков с поляками», яку разом з іншими працями, що були розміщені в «Молодику», розцінював як «дуже цікаві та гарно складені статті» з історії України⁴. Вже перші видання монографії Костомарова «Богдан Хмельницький» були високо відзначені М. Г. Чернишевським і Т. Г. Шевченком. Так, у 1857 р. в № 2 «Современника» Чернишевський писав, що це великий історичний твір, «який повинен утвердити за вченим автором одне з перших місць серед наших істориків», результати його дослідів передані у блискучій, «справді драматичній розповіді, цілком об'єктивній». Що ж до наукового значення цієї праці, то Чернишевський підкреслював, що Костомаров «очистив історію часів Богдана Хмельницького від безлічі помилкових поглядів і неправильних переказів»⁵. Чернишевський перший відзначив «широчінь поглядів» Костомарова на «характер козацьких війн» і розцінював цей факт як надзвичайно важливе наукове завоювання. «Отже, якщо дивитися на козацькі війни з сучасної точки зору,— писав М. Г. Чернишевський,— то вони не були боротьбою національностей, на боці польських панів були й деякі малоруси (українці —

¹ С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, в 15 книгах, кн. V, т. X. М., 1961, стор. 421.

² Н. Костомаров. Личности смутного времени. Михаил Скопин-Шуйский, Пожарский, Минин, Сусанин.— «Вестник Европы», 1871, т. III, кн. 6, стор. 497—527.

³ Н. Костомаров. Кто виноват в смутном времени? И. Е. Забелину.— «Вестник Европы», 1872, т. V, кн. 9, стор. 19.

⁴ В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, т. VIII. М., 1956, стор. 105.

⁵ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. IV. М., 1948, стор. 701—702.

Ю. П.), а козакам співчувало населення корінних польських провінцій»¹.

Чернишевський був високої думки про Костомарова як історика протягом усього життя. Вже після смерті М. І. Костомарова він писав: «Костомаров був людиною такої широкої вченості, такого розуму і так любив істину, що праці його мають дуже високу наукову цінність. Його уявлення про діячів і події російської історії майже завжди чи збігаються з істиною, чи близькі до неї... Треба бажати, щоб молоді люди, які готуються розробляти російську історію, уважно вивчали думки Костомарова»².

У 1857 р., повертаючись із заслання, монографію Костомарова «Богдан Хмельницький» и возвращение Южной Руси к России читав Т. Г. Шевченко. Про цей твір Костомарова поет записав у щоденнику: «...читаю Зіновія Богдана. Прекрасна, сучасна книга... цілком показує цього геніального бунтівника»³. В жовтні того ж року в листі до М. М. Лазаревського з Нижнього Новгорода поет писав: «Читать у мене тепер, слава богу, есть що, поздоров боже добрих людей, але свого рідного нічогісінько нема, опріч «Богдана Хмельницького» Костомарова. От ще вчистив книгу, так-так!»⁴ У книзі Костомарова Шевченко вбачав великий поступ у вивченні історії України і в розвитку історичної літератури взагалі. М. О. Добролюбов відзначав, що Костомаров «стоить ближче до істинних поглядів, ніж д. Погодін»⁵.

Статтю М. І. Костомарова про Україну («Лист до видавця «Колокола»), надруковану у 1860 р. в № 61 «Колокола» під назвою «Украина» О. І. Герцен назвав «прекрасною»⁶. З глибокою повагою ставився до наукової діяльності Костомарова Д. І. Писарев. Характеризуючи стан університетської науки на початку 60-х років XIX ст., він зазначав, що в Петербурзькому університеті «аудиторії (за винятком хіба однієї костомаровської) все ж такі не могли задовольнити потреб суспільства»⁷.

Високо цінив і популяризував історичні дослідження М. І. Костомарова І. Я. Франко, який, зокрема, писав: «Добре роблять наші розумні та вчені люди, ... що згадують і таких, що розсвічували нам нашу старовину, показували добрі і злі діла наших

¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. IV. М., 1948, стор. 822.

² Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. X. М., 1951, стор. 928—929.

³ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах, т. 5. К., 1964, стор. 139.

⁴ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах, т. 6. К., 1964, стор. 175.

⁵ Н. А. Добролюбов. Собрание сочинений в девяти томах, т. VI. М.—Л., 1963, стор. 42.

⁶ А. И. Герцен. Собрание сочинений в тридцати томах, т. XIV. М., 1958, стор. 458.

⁷ Д. И. Писарев. Сочинения в четырех томах, т. II. М., 1955, стор. 188.

предків нам, потомкам, на науку, як се чинив славний Микола Костомаров»¹.

Смерть історика викликала безліч некрологів, споминів, заміток та статей на сторінках буржуазних газет і журналів у Росії, в Україні і за кордоном².

Характерним для всіх було визнання Костомарова, насамперед, як видатного історика, який за висловом журналу «Киевская старина», «відстоював свої переконання та симпатії з твердістю і щирістю, але уступав своїм противникам, коли сам переконувався їхніми доводами»³.

Найістотніші зауваження щодо творчої спадщини М. І. Костомарова належать відомим прогресивним історикам В. І. Семевському, О. Я. Єфіменко і Д. І. Багалю⁴.

В. Семевський зазначав, що М. Костомаров зробив великий внесок у розробку питань історії України, і зокрема «історії українського козацтва», і довів її до кінця першої чверті XVIII ст. Але водночас робить серйозний закид історика за те, що його праці не дають «більш, аба менш ясного поняття про становище

¹ Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVI. К., 1955, стор. 413.

² Автобіографія Николая Ивановича Костомарова (с предисловием В. И. Семевского и с примечаниями Н. А. Белозерской).— «Русская мысль», 1885, № 5-6; О. Багалей. Отношение Н. И. Костомарова к г. Харькову и Харьковскому университету.— «Русская старина», 1914, № 12, стор. 465—480; О. Барвінський. Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури.— ЗНТШ, 1918, т. СХХVI—СХХVII, стор. 81—103; Н. Барсуков. Воспоминания о Н. И. Костомарове и А. Н. Майкове. СПб., 1898; Н. Белозерская. Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг.— «Русская старина», 1886, № 3, 5, 6; В. Беренштам. Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова.— «Киевская старина», 1885, т. XII, стор. 219—237; Г. Вашкевич. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове.— «Киевская старина», 1895, № 4, стор. 36—62; В. Горленко. Две поездки с Н. И. Костомаровым.— «Киевская старина», 1886, кн. 1, стор. 111—123; А. Грушевский. Из харьковских лет Н. И. Костомарова. СПб., 1908; В. Данилов. Материалы для биографии Н. И. Костомарова. К., 1907; И. Житетский. Профессорская деятельность Н. И. Костомарова.— «Голос минувшего», 1917, кн. 5-6, стор. 234—248; М. Жученко. П. И. Костомаров и его историко-литературная деятельность.— «Украинская жизнь», 1915, кн. 5-6; П. Кулиш. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове.— «Новь», 1885, т. IV, № 13, стор. 61—75; А. Маркевич. Н. И. Костомаров и его значение. Одесса, 1885; Д. Мордовцев. Исторические поминки по Н. И. Костомарове.— «Русская старина», 1885, № 6, стор. 617—648; В. Науменко. Н. И. Костомаров как этнограф.— «Киевская старина», 1885, т. XII, стор. 35—50; А. Пыпин. Н. И. Костомаров. 1817—1885.— «Вестник Европы», 1885, кн. 5, стор. 411—426; Н. Стороженко. Кирило-Мефодиевские заговорщики.— «Киевская старина», 1906, № 2, стор. 135—152; Е. Юнге. Воспоминания о Н. И. Костомарове.— «Киевская старина», 1890, № 1, стор. 22—34 та ін.

³ «Киевская старина», 1885, т. XII, № 5, стор. IX.

⁴ В. И. Семевский. Николай Иванович Костомаров (1817—1885).— «Русская старина», 1886, № 1, стор. 181—212; А. Я. Ефименко. Николай Иванович Костомаров.— «Вестник и библиотека самообразования», 1904, № 32, стор. 1221—1228; Д. И. Багалей. Костомаровские дни в гор. Воронеже. Харьков, 1911.

у цій місцевості селянства і міст»¹. Позитивно розцінюються ним такі праці, як «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород—Псков—Вятка» (1863) та «Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях» (1857—1858). Монографію М. Костомарова «Смутное время Московского государства» (1866—1867) за її живий і інтересний виклад він ставить на перше місце, але додає, що і в цій праці з'ясування «соціальних умов народного побуту — далеко не здійснене, в тій мірі, як це було б бажано»².

В. Семевський підкреслює, що в працях, присвячених народним повстанням, автор не тільки «талановито малює картини» народних заворушень, але й «вказує на їх причини»³. Отже, ученому вдалося побачити деякі позитивні та негативні сторони праць Костомарова і наблизитись до визначення його місця в історії.

Значну увагу спадщині Костомарова приділила О. Я. Єфіменко, яка насамперед відзначила його велику роль у відтворенні і широкому розповсюдженні ідеї «необхідності історичного вивчення життя народних мас». О. Єфіменко зазначає, що Костомаров охопив своїми дослідженнями всю історію «козацької України, від перших моментів появи козацтва на історичній сцені до останніх проблисків його завмираючого життя» і «створив наукову історію цього предмету»⁴. Монографії Костомарова «Бунт Стеньки Разина» (1858) та «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях» (1860) вона назвала «блискучими».

Як дослідниця народницького напрямку Єфіменко бачила в особі Костомарова з «його принципом історії народної» сильного противника старій школі істориків — державників і централістів. З ім'ям Костомарова вона пов'язує ствердження в історичній науці ідеї федерації, від якої бере свій початок «обласна історія, тобто вивчення історії по обласних районах»⁵. Щодо застосування цієї теорії на практиці, Єфіменко цілком справедливо зауважувала: «Вся ця побудова дуже цільна і струнка, але у відношенні до здійснимості — це була не практична програма, а просто мрія, політична утопія»⁶.

Слід сказати, що Єфіменко не розкриває слабкі сторони творчості історика, не відзначає відсутності в його працях серйозної економічної основи, але вона одна з перших підкреслила наявність в творах Костомарова ідеї про непорушну дружбу російського і українського народів. З цього приводу Єфіменко писала:

¹ «Русская старина», 1886, № 1, стор. 207.

² Там же, стор. 208.

³ Там же, стор. 201.

⁴ «Вестник и библиотека самообразования», 1904, № 32, стовп. 1226.

⁵ Там же, стовп. 1227—1228.

⁶ Там же, стовп. 1223.

«...саме з'єднання народностей (російської та української — Ю. П.) в єдине політичне ціле було в його (Костомарова. — Ю. П.) уявленні фактом не зовнішньої випадковості, а внутрішньої необхідності»¹.

У своєму виступі у Воронежі, під час проведення там у березні 1911 р. «костомаровських днів» Д. І. Багалій порівнював М. І. Костомарова з видатними представниками західноєвропейської історичної художньої школи, але підкреслював, що «в художнику-історичу завжди був і критик», який не задовольнявся готовими побудовами та характеристиками, а прагнув сказати «своє особисте слово на підставі уважного перегляду усіх свідоцтв»².

Великого значення Багалій надає Костомарову в розвитку історії України. «В цілому ряді монографій, їй присвячених, — писав Багалій, — він дав нам виразне, мальовниче і в той же час наукове відтворення життя українського народу в особі його визначних діячів»³.

З буржуазно-націоналістичних позицій підходили до оцінки творчої спадщини М. І. Костомарова в українській дожовтневій історіографії В. Антонович, М. Грушевський і М. Василенко⁴. В. Антонович справедливо зауважував, що до М. І. Костомарова українська історія була майже зовсім не розроблена, «знаходилась, можна сказати, у хаотичному стані» і Костомаров «сприяв прокладенню нового шляху в історії»⁵. Разом з тим Антонович, наголошуючи на «скептицизмі» Костомарова, не вказує на ті помилки й неточності, які були допущені ним у зображенні історичних подій та осіб і цим надає йому тільки позитивного значення. М. Грушевський цілком правильно зазначав, що Костомаров виступав «проти трактування козаччини, як якогось явища напливового», але висловив своє незадоволення з приводу висновку вченого про те, що широкі верстви українського населення, і зокрема козацтво, рішуче виступали проти зрадницької політики старшинської верхівки і не підтримували Виговського, Ю. Хмельницького, Мазепу та інших, коли вони «були противниками і ворогами російського царя»⁶. Такі помилкові, на його думку, по-

¹ «Вестник и библиотека самообразования», 1904, № 32, стовп. 1228.

² Д. І. Багалій. Костомаровские дни в гор. Воронеже, стор. 9.

³ Там же, стор. 10.

⁴ В. Б. Антонович. Н. И. Костомаров как историк. — «Киевская старина», 1885, т. XII, № 5, стор. XXXVI—XXXIV; М. Грушевський й Українська історіографія і Микола Костомаров. — «Літературно-науковий вісник», 1910, т. 50, стор. 209—225; М. Василенко. Памяти почетного члена Общества Александра Матвеевича Лазаревского. — «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (далі — ЧИОНЛ), кн. XVII, відділ 1. К., 1903, стор. 85—107.

⁵ «Киевская старина», 1885, т. XII, № 5, стор. XXX—XXXI.

⁶ Н. Костомаров. Исторические монографии и исследования, кн. 1, т. II, СПб., 1903, стор. 314, 398 та ін.

гляди Костомарова пояснювались тим, що він перебував під впливом старої історіографії і розглядав козацтво «не з становища політичних інтересів українських, як вони представлялися українській інтелігенції, а з становища московської державної ідеї»¹. М. Василенко відводив Костомарову роль засновника історичної школи, що відстоювала теорію «про споконвічний строго демократичний устрій козацької Малоросії (України.— Ю. П.), який був зламаний і перекручений лише пізнішими сторінними діяннями»².

В дійсності ж М. І. Костомаров категорично не виступав у своїх творах з теорією споконвічності строго демократичного устрою козацької України і, якщо бачив у козацтві ядро нового суспільного ладу, то підкреслював, що на шляху його створення були перешкоди «як іззовні, так і зсередини»³. М. І. Костомаров зазначав, що проміж самого козацтва «висунулись козацькі старшини і військові товариші», які «поклали зачаток новому привілейованому класу». Вони придбавали земельну власність, закріплювали її за собою та за своїми нащадками, а російський уряд зробив їх рабовласниками, підкреслює Костомаров, лише «відавши їм в кріпосну залежність збезземелене вже *раніше* (курсив наш.— Ю. П.) посольство (селян), яке поселилось на землях, закріплених у власність за новоствореним дворянством»⁴.

Що стосується питання про виникнення козацтва на Україні, то Костомаров пов'язував цей процес з посиленням кріпосницького і національного гніту, з боротьбою народних мас проти турецько-татарських набігів і відносив його на кінець XV ст. Як бачимо, у вирішенні цієї проблеми Костомаров наближався до історичної правди.

На окрему увагу заслуговує стаття І. Крип'якевича «Археографічні праці Миколи Костомарова». Це одна з перших спроб розглянути діяльність вченого в галузі української археографії. В статті, зокрема, зазначається, що «хоч би всі монографії Костомарова втратили наукове значення наслідком новітніх дослідів, археографічні публікації залишаться вічним пам'ятником його праці»⁵.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції інтерес до постаті М. І. Костомарова не зникає і в літературі продовжують з'являтися численні матеріали, присвячені його громад-

¹ М. Грушевський. Українська історіографія і Микола Костомаров.— «Літературно-науковий вісник», 1910, т. 50, стор. 225.

² Н. Василенко. Памяти почетного члена Общества Александра Матвеевича Лазаревского.— ЧИОНД, кн. XVII, 1903, стор. 106.

³ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. стор. 238.

⁴ Там же, стор. 290—291.

⁵ І. Крип'якевич. Археографічні праці Миколи Костомарова.— Записки наукового товариства ім. Шевченка, 1918, т. СХХVI—СХХVII, стор. 105.

сько-науковій діяльності¹. Перші роки в радянській історіографії пов'язані, насамперед, з засвоєнням радянськими вченими ленінської методології історії і характеризуються гострою боротьбою проти проявів буржуазної методології.

Українські буржуазно-націоналістичні історики, які в перші роки радянської влади намагалися активно впливати на розвиток історичної науки, всіляко заважали справі правдивого вивчення наукової спадщини М. І. Костомарова.

Багато уваги приділив у цей період висвітленню і аналізу творчої спадщини Костомарова М. Грушевський². Він розцінює Костомарова як проповідника «окремішності української національності», як «ідеолога революційного народництва» і безпосереднього творця «революції української і російської»³. Твердження Грушевського про те, що головним мотивом визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. ніби-то була, по Костомарову, боротьба «за віру», безпідставне, уважне вивчення праць історика його спростовує. Релігійні питання в великих народних рухах, на думку Костомарова, «відігравали другорядну роль», і він підкреслював, що не можна виводити народних повстань «із подій церковної історії»⁴.

З реакційних і фальсифікаторських позицій підходили до оцінки історіографічної спадщини Костомарова націоналістичні вульгаризатори, такі як Гуревич і відверті зрадники українського народу з табору буржуазно-націоналістичної еміграції за кордоном на зразок Дорошенка.

Одним з найважливіших завдань радянських істориків є послідовне викриття буржуазно-націоналістичних фальсифікацій іс-

¹ І. Лйзеншток. Перша дисертація Костомарова.—«Україна», 1925, кн. 3, стор. 21—27; А. Верзилов. Антонович і Костомаров (з споминів).—«Україна», 1928, № 6, стор. 82—83; М. Костомаров. Книги битія українського народу. Із передмовою Михайла Возняка. Львів—Київ, 1921; М. Возняк. Листування Костомарова з Кониським.—«Україна», 1925, кн. 3, стор. 72—77; Д. Абрамович. З листування М. І. Костомарова з графінею А. Д. Блудовою.—«Україна», 1926, № 5, стор. 80—90; І. Житецький. Листування Костомарова з Харківськими громадянами про видання народних книжок.—«Україна», 1925, кн. 3, стор. 69—72; його ж. Куліш і Костомаров.—«Україна», 1927, кн. 1-2, стор. 39—65; В. Міяковський. Костомаров у Рівному.—«Україна», 1925, кн. 3, стор. 28—66; А. Михалевич. Костомаров в Петербурзькій громаді 1860-х р. З споминів Вол. Менчица.—«Україна», 1925, кн. 3, стор. 66—68; В. Мордовцева-Александрова. Микола Іванович Костомаров і його приятелі (дещо з споминів).—«Україна», 1927, № 6, стор. 69—99 та ін.

² М. Грушевський. Костомаров і новітня Україна.—«Україна», 1925, кн. 3; його ж. З публіцистичних писань Костомарова.—В кн.: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928; його ж. Етнографічне діло Костомарова.—В кн.: Етнографічні писання Костомарова. К., 1930.

³ М. Грушевський. Костомаров і новітня Україна.—«Україна», 1925, кн. 3, стор. 4, 19, 20.

⁴ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 213.

торії українського народу. Цьому значною мірою сприятиме глибоке вивчення і висвітлення з позицій марксизму-ленінізму історіографічної спадщини М. І. Костомарова.

Приклад наукового ставлення до прогресивних надбань буржуазної епохи полишив для нащадків основоположник історичного матеріалізму К. Маркс, який широко використовував твори М. І. Костомарова при вивченні історії Росії і України за доби феодалізму. Він зумів проникнути в глибину фактичного матеріалу, який подано в працях історика, добути з них максимум корисного. К. Маркс зробив детальні конспекти його монографій «Бунт Стеньки Разина» та «Гетманство Выговского».

Конспектуючи працю Костомарова «Бунт Стеньки Разина», К. Маркс особливу увагу звернув на характеристику соціально-економічних і політичних передумов антифеодальних рухів народних мас, розвитку форм феодально-кріпосницької залежності, соціального розшарування козацтва тощо. «В Малоросії після Богдана Хмельницького, — занотовує Маркс, — виникло дві партії: одна значних (нотаблів, поважних людей) або кармазинників..., друга простих чи голоти... Перші хотіли аристократичного порядку, залічували себе до аристократів; другі були за повну рівність, а також за спільність майна, і виявляли підтримку спритним честолюбцям»¹.

Так само уважно поставився Маркс до ознайомлення з працею Костомарова «Гетманство Выговского», в якій побачив цінні факти й узагальнення з історії України другої половини XVII ст. Насамперед він звернув увагу на соціально-економічні, класові і національні питання. Тому зовсім безпідставне твердження про те, що Костомаров не відобразив у своїх творах наявності в українському суспільстві різних соціальних груп, не бачив класового розшарування козацтва. Саме цей (поданий Костомаровим) поділ козацтва на «значних» та «козацьку чернь» і привертає увагу Маркса, тому в близькому викладі до тексту він записує: «Серед самих значних були ті, хто не належав до шляхти, але бажав з нею зрівнятися; і вплив шляхтичів розвивався з владою гетьмана, деспотичнішою ставала влада полковників і сотників. Рада часто складалася лише із значних. Звідси — невдоволення — багато тікало до запорожців, до них втікало також багато посполитих, які не бажали спокійно терпіти своє приниження»². В. І. Ленін уважно ставився до наукової спадщини таких прогресивних вчених, як М. І. Костомаров.

Перша спроба в радянській історіографії розглянути з марксистських позицій історіографічну спадщину Костомарова була

¹ «Молодая гвардия», 1926, № 1, стор. 119.

² В. Г. Сарбей, Е. С. Шаблиовский, Н. И. Костомаров в историко-графическом наследии Карла Маркса. — «Вопросы истории», 1967, № 8, стор. 58.

зроблена відомими радянськими істориками М. М. Покровським та М. А. Рубачем¹. Відзначивши в працях Костомарова літературно-художній виклад і визнавши за ними «величезний вплив громадський», М. Покровський разом з тим дещо принизив їх наукове значення, хоч і підкреслював, що російська молодь знайомилась «з історією України, якої «державники» не вміли помістити в свою схему російської історії» головним чином «з творів Костомарова»². М. А. Рубач охарактеризував М. І. Костомарова як «першого великого історика-федераліста», який до історії прийшов від політики і в своїх історичних працях зостався «непримиренним критиком самодержавства, прихильником демократичного федералізму»³. Костомаров, відзначав М. Рубач, в оцінці козацтва, «як прогресивної сили в історичному розвитку», виступив «проти пануючої історіографії»⁴. Цілком справедливе твердження історика про те, що Костомаров «не розумів значення економічних і матеріальних факторів» в історичному процесі. Однак, незважаючи на компромісність Костомарова в політичних питаннях, «як історик,— пише М. А. Рубач,— він був непорівнянно радикальніший, відроджуючи в собі колишню революційність Кирило-Мефодіївського братства, був «першим істориком», який розпочав в історії систематичну і рішучу боротьбу з самодержавством і царизмом»⁵.

Окремі зауваження висловив щодо праці Костомарова «Бунт Стеньки Разина» редактор публікації конспекту К. Маркса «Стенька Разин» в журналі «Молодая гвардия» (1926 р.) Д. Рязанов, який приділив увагу з'ясуванню соціальної і класової суті твору історика. Він відзначив, що Костомаров шукав головні причини цієї великої селянської війни «у внутрішньому організмі суспільного ладу» держави⁶. Проте в загальних висновках Рязанов бездоказово звинувачує Костомарова у випадках проти Разина, змальовує його в чорних фарбах.

Суб'єктивізм в характеристиці Костомарова як історика допустив в своїх працях радянський історіограф М. Л. Рубінштейн⁷.

¹ М. Н. Покровский. Русская история в самом сжатом очерке, ч. I-II. Харків—Київ, 1923; Русская историческая литература в классовом освещении. Сборник статей с предисловием и под редакцией М. Н. Покровского, т. I. М., 1927; М. А. Рубач. Федералистические теории в истории России.— Русская историческая литература в классовом освещении. Сборник статей под редакцией М. Н. Покровского, т. II. М., 1930, стор. 3—120.

² М. Н. Покровский. Русская история в самом сжатом очерке, ч. I-II, стор. 168.

³ М. А. Рубач. Федералистические теории в истории России.— Русская историческая литература в классовом освещении. Сборник статей под редакцией М. Н. Покровского, т. II, стор. 24.

⁴ Там же, стор. 54.

⁵ Там же, стор. 62.

⁶ «Молодая гвардия», 1926, № 1, стор. 105.

⁷ Н. Л. Рубинштейн. Николай Иванович Костомаров.— «Исторический журнал», 1940, № 10; його ж. Русская историография. М., 1941.

Він виділяє місце Костомарову в ряду дворянських істориків типу Карамзіна, при цьому виходить з свого непереконливого твердження нібито творчість історика «зв'язує його з минулим, а не з майбутнім у розвитку історичної науки в Росії»¹.

Цей загальний висновок не абстракція, а цілісна побудова з окремих посилок, як от: що народні рухи в працях Костомарова «дістають негативну оцінку», що «його концепція народу була, по суті справи, антинаукова», що взагалі він «далекий від проблеми селянської війни, яку висунула радикальна історична думка 60-х років» і т. д.²

Подібні, слабо обгрунтовані тези Рубінштейна в розділі, присвяченому Костомарову в «Русской историографии», докорінно змінюють сутність костомарівських досліджень, спрямованих, насамперед, проти феодално-кріпосницької системи, проти самодержавства.

Поверхово, без ілюструючого матеріалу і глибокого аналізу праць Костомарова, охарактеризовано його в статті М. Ілюковича «Н. И. Костомаров и буржуазно-националистическая украинская историография»³. Захоплюючись критикою хиб і обмеженості історичних поглядів історика, автор поряд з деякими правильними зауваженнями на його адресу висловлює багато безпідставних і малопереконливих тверджень. Так, Ілюкович говорить, що всі праці Костомарова можна розділити на дві частини. Перша частина історичних робіт «виключно трактує про боротьбу українців чи росіян проти польської нації». Друга частина—про боротьбу «України проти російського самодержавства»⁴. До другого списку він заносить і такі праці, як «Бунт Стеньки Разина» та «Две русские народности», хоч називає останню — «Две народности», що спотворює дійсний смисл костомаровської ідеї про історичну єдність українського і російського народів. І тому виходить у Ілюковича, що Костомаров з своєю федералістичною теорією стояв за «відокремлення України від Росії»⁵.

З цього приводу ще в 1862 р. М. І. Костомаров писав: «Тільки при глибокому незнанні смислу нашої минулої історії, при нерозумінні духу і понять народних можна дійти до безглузвих побоювань роз'єднання зв'язку двох руських народностей при їх рівноправності»⁶.

Об'єднавши істориків різних напрямів (М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович) під одним буржуазно-ліберальним покривалом, Ілюкович кидає їм докір, що їх ідеї в руках

¹ «Исторический журнал», 1940, № 10, стор. 50.

² Н. Л. Рубинштейн. Русская историография, стор. 430—436.

³ М. Илюкович. Н. И. Костомаров и буржуазно-националистическая украинская историография.— «Проблемы марксизма», 1934, № 2.

⁴ «Проблемы марксизма», 1934, № 2, стор. 97.

⁵ Там же, стор. 95.

⁶ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 139.

М. Грушевського «стали знаряддям боротьби проти Радянської влади»¹. Висновок автора про те, що Костомаров «скрізь виступає заклятим ворогом соціалістичного ладу» ніяк не пов'язується з його думкою про те, що «боротьба, хоч і не революційна, проти царизму, демократизація історичних джерел, новаторство у постановці ряду історичних питань свого часу мали надзвичайно прогресивне і позитивне значення і ставили Костомарова в ряд великих істориків української національної історіографії»².

У подальшому дослідження наукової спадщини Костомарова велись нерівномірно. Головним чином розглядалась його діяльність в зв'язку з вивченням історії Кирило-Мефодіївського товариства чи в зв'язку з висвітленням інших окремих питань з історії української суспільної думки³.

Деякий час творчість Костомарова як історика у нас замовчувалась, а коли й говорилося про неї, то занадто лаконічно. В різних довідкових виданнях та загальних курсах сильні сторони його праць применшувались, а слабкі — часто перебільшувались⁴.

Певний вклад у розробку питання про історичні погляди М. І. Костомарова внесла радянська дослідниця А. Станіславська. Вона охарактеризувала М. Костомарова як видатного історика другої половини ХІХ ст., який «по праву може вважатися представником як російської, так і української історичної науки». Станіславська зазначає, що в історичній концепції Костомарова чимало було суперечливого і навіть реакційного, проте вона чітко відрізняє його від слов'янофілів, офіційної історіографії та державної школи і підкреслює в творчості історика таку прогресивну рису, як особливий інтерес до епох народних рухів.

Висновок дослідниці про те, що «стрижень костомаровської концепції історії України — утвердження безкласового її характеру», суперечить такому важливому зауваженню самого автора про те, що Костомаров зумів у своїх працях «тією чи іншою мірою

¹ «Проблеми марксизма», 1934, № 2, стор. 113.

² Там же, стор. 114.

³ П. А. Зайончковский. Кирило-Мефодиевское общество (1846—1847). М., 1959; М. Д. Беренштейн. Українська літературна критика 50—70-х років ХІХ ст. К., 1959; І. П. Головаха. Т. Г. Шевченко і російські революційні демократи 50—60-х років ХІХ ст. К., 1953; І. Пільгук. «Кирило-Мефодіївське братство» і літературний процес 40—60-х років. — «Вітчизна», 1946, № 1; Л. М. Хлебников. Сожженная диссертация. — «Вопросы истории», 1965, № 9; В. Горбатюк. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. — Труды исторического факультета Одесского университета, т. 1. Одесса, 1939; А. Бортников. Кирило-Мефодиевское общество. — Труды исторического факультета Киевского госуниверситета, т. 1. К., 1940.

⁴ БСЭ, т. 23, стор. 128—129; УРЕ, т. 1, стор. 291—292; СИЭ, т. 7, стовп. 1003—1004; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955; В. И. Астахов. Курс русской историографии, ч. II (Эпоха промышленного капитализма). Харьков, 1962, та ін.

наблизитися до розуміння класової боротьби на Україні в XVII ст.»¹. Останнє зауваження Станіславської безперечно сприятиме дальшому вивченню історичних поглядів М. І. Костомарова.

В розріз з наведеною вище оцінкою Костомарова йдуть оцінки його Л. А. Коваленком та Л. К. Полухіним².

В «Конспекті лекцій з української історіографії XIX ст.» Л. Коваленка історичні погляди М. Костомарова розглядаються сукупно з поглядами П. Куліша і вони характеризуються як історичні, що прагнули «до компромісу з поміщиками й самодержавством в інтересах спільної боротьби проти селянських рухів і революційно-демократичної течії». Правда, слід зазначити, що автор робить застереження і якщо для праць Куліша «характерна цинічна відвертість запеклого реакціонера», то твори Костомарова «мають певний наліт псевдодемократичної фразеології». Ці загальні висновки Коваленко обґрунтовує такими частковими тезами: «Костомаров і Куліш прагнули посіяти недовір'я і ненависть до польського, а головне — до російського народу». «Костомаров і Куліш від'ємно поставились до акту возз'єднання України з Росією й діяльності Б. Хмельницького» тощо³.

Проте цього виявляється недостатньо, і автор вирішує апелювати до К. Маркса. «К. Маркс, — пише Коваленко, — склав детальний конспект роботи М. Костомарова «Бунт Стеньки Разина». Великий мислитель зовсім по-іншому прочитав текст цієї праці, ніж думав Костомаров, і дуже критично підійшов до висновків цього буржуазного історика»⁴. Такі висновки можна робити тільки залишаючи осторонь зміст творів історика чи односторонньо підбираючи матеріал. На жаль, в розглянутій нами праці це просто голі твердження без будь-якої аргументації.

Всупереч такому поглядові українські дослідники В. Г. Сарбей і Є. С. Шаблювський влучно зауважили: «К. Маркс не тільки критично освоїв великий фактичний матеріал «Бунта Стеньки Разина», але й солідаризувався з багатьма важливими узагальненнями автора»⁵.

В 1959 р. вийшла з друку книга Л. К. Полухіна «Формування історичних поглядів М. І. Костомарова». Це одна з перших моно-

¹ А. М. Станіславская. Исторические взгляды Н. И. Костомарова. — Очерки истории исторической науки в СССР, т. II. М., 1960, стор. 129—146.

² Л. А. Коваленко. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. Кам'янець-Подільський, 1964; Л. К. Полухін. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова. К., 1959.

³ Л. А. Коваленко. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст., стор. 17.

⁴ Там же, стор. 54.

⁵ В. Г. Сарбей, Е. С. Шаблювский. Н. И. Костомаров в историко-графическом наследии Карла Маркса. — «Вопросы истории», 1967, № 8, стор. 58.

графічних праць, яка присвячена не сумарному (як це здебільшого робилося раніше) висвітленню діяльності історика, а окремому питанню. Праця написана на широкій літературно-джерельній основі, автор наводить деякі нові раніше невідомі факти. Проте в ній бракує історичного підходу і наукової об'єктивності.

Полухін відзначає, як правило, лише консервативні, відсталі впливи на Костомарова, а коли йдеться про його стосунки з представниками передової суспільної думки чи наводяться оцінки, то намагається показати їх негативно. Для прикладу наводимо одне місце з цієї книги (разом з тим підкреслюємо, що це не поодинокий випадок): «Представник демократичного напрямку в російській історіографії О. Шапов охарактеризував деякі роботи Костомарова,— пише Полухін,— що були опубліковані в журналі «Вестник Европы», як сухі, мертві та «інколи зовсім безглузді, а їх публікацію в громадському журналі як зайву, майже злочинну філістерську забаву пустих професорів та вигадників»¹.

Проте у О. Шапова такої оцінки діяльності і творів Костомарова ми не знаходимо. У праці, на яку посилається Полухін, йдеться про оцінку журналу «Вестник Европы» О. І. Жемчужниковою (дружина О. Шапова.— Ю. П.) і ці її висловлювання якраз найменшою мірою стосуються М. І. Костомарова. Сам Шапов тільки зауважував, що його дружина не читала в «Вестнике Европы» статей про древні билини, з церковної історії тощо і «навіть багато, чисто археологічних статей Костомарова»². Більш того, Шапов цинив і нерідко використовував твори Костомарова в своїй науковій діяльності, зокрема, в таких працях, як «Положение женщины в России по до-петровскому воззрению», «Значение народной женщины в антропологическом и социальном развитии русской народности» та ін.³

Такий упереджений підхід Полухіна до творчості історика привів його до зовсім несправедливих тверджень, що нібито характерним для всіх творів Костомарова є те, що «в них не існує соціальних відмінностей», що єдиний критерій його класифікації і оцінок — «релігійна належність», що взагалі «проголошенням себе істориком народних мас Костомаров лише прикривав свою угоду з царизмом, дезорієнтуючи цим широку громадськість»⁴.

Помітно пожававилось дослідження наукової спадщини історика у 60-х роках, особливо в зв'язку з відзначенням прогресивною громадськістю усього світу 150-річчя від дня народження М. І. Костомарова. Радянські вчені розкривають цю багатогран-

¹ Л. К. Полухін. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова. К., 1959, стор. 8.

² А. П. Шапов. Сочинения, т. II. СПб., 1906, стор. 27.

³ Там же, стор. 81, 92, 95, 109.

⁴ Л. К. Полухін. Формування історичних поглядів Костомарова, стор. 99, 125.

ну постать за окремими галузями діяльності. Провідне місце в розробці цієї теми з позицій марксизму-ленінізму належить «Українському історичному журналу», який опублікував цілий ряд нових статей¹.

Глибоке наукове проникнення і оригінальний підхід до питання характеризує праці В. І. Сарбея «Знайомство В. І. Леніна з творами М. І. Костомарова» та «Над сторінками історії». Автор подає відомості про праці історика, з якими мав змогу познайомитись В. І. Ленін, і в зв'язку з цим висловлює цінне критичне зауваження на дослідження Костомарова «Очерки торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях». «Відомо, що в «Очерке торговли...» — пише Сарбей. — М. І. Костомаров проаналізував і синтезував величезний архівно-документальний матеріал, що розкриває значний якісний стрибок у промисловому і торговельному розвитку країни, особливо в XVII ст.² Водночас В. Сарбей вказує, що Костомаров не володів науковим знанням об'єктивних закономірностей історичного процесу і тому «не міг визначити справжнє місце в історії Росії наведених ним же історичних фактів». Але, незважаючи на це, свого часу його дослідження «з їх яскраво вираженою демократичною спрямованістю та ґрунтовною джерельною базою, — підкреслює автор, — стояли в першому ряду»³.

У тому ж плані написана стаття В. Г. Сарбея і Є. С. Шабліовського «Н. И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса»⁴. Автори цілком справедливо зазначають, що творчий шлях історика був складним і в ніякому разі не прямолінійним, однак звертають особливу увагу на його «щире прагнення служити народові». Дослідники детально зупиняються на характеристиці конспекту К. Маркса праці Костомарова «Бунт Стеньки Разина» і всебічно аналізують в історіографічному аспекті марксовський конспект праці Костомарова «Гетманство Выговского».

На основі узагальнення праць Костомарова і спираючись на свій власний аналіз творів К. Маркса, автори статті довели, що

¹ А. Г. Беспалова. До питання про суспільно-історичні погляди М. І. Костомарова. — УІЖ, 1967, № 5; С. М. Злупко. Зв'язки М. І. Костомарова із Західною Україною. — УІЖ, 1967, № 5; Р. П. Іванова. М. І. Костомаров у суспільно-політичному русі XIX ст. — УІЖ, 1967, № 5; В. Г. Сарбей. Знайомство В. І. Леніна з творами М. І. Костомарова. — УІЖ, 1967, № 5; О. Д. Уманець. Ювілейне засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР, присвячене 150-річчю з дня народження М. І. Костомарова. — УІЖ, 1967, № 7; Є. С. Шабліовський. М. І. Костомаров і М. Г. Чернишевський. — УІЖ, 1967, № 5.

² В. Г. Сарбей. Знайомство В. І. Леніна з творами М. І. Костомарова. — УІЖ, 1967, № 5, стор. 73.

³ Віталій Сарбей. Над сторінками історії. — «Вітчизна», 1967, № 7, стор. 123.

⁴ В. Г. Сарбей, Є. С. Шабліовський. Н. И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса. — «Вопросы истории», 1967, № 8, стор. 49—59.

історичні, політичні і соціально-економічні дані, які містяться в монографіях історика, відіграли позитивну роль при вивченні Марксом історичного минулого російського і українського народів і знайшли своє відображення в «Хронологических выписках» К. Маркса (1881—1882 pp.).

Ще до недавнього часу в історіографічній літературі дещо замовчувались прогресивні елементи творів Костомарова і тому зовсім по-новому сприймається висновок вчених про те, що «викладений з демократичних позицій матеріал про історичне минуле нашої Батьківщини К. Маркс узяв на озброєння революційної теорії міжнародного пролетаріату»¹.

Критичну характеристику М. І. Костомарову та його працям дав відомий український вчений Є. С. Шабліовський². «М. І. Костомаров був одним з перших учених в Росії,— пише Шабліовський,— який відстоював ідею народної історії, історії мас, один з перших прагнув осмислити історію шляхом вивчення духовного життя народу». Є. С. Шабліовський підкреслює, що суспільно-політичні погляди М. І. Костомарова кінця 50-х — початку 60-х років «не можна беззастережно ототожнювати з позицією тодішніх лібералів», які в основних, кардинальних питаннях були заодно з кріпосниками. В історичній концепції Костомарова, в його наукових і публіцистичних виступах того часу він убачає «демократичні тенденції», що певною мірою наближували історика до гуртка «Современника». Шабліовський звертає увагу на те, що костомаровські оцінки козацтва наголошували передусім соціальну його значущість і виходили з положення «про провідну роль народу, мас в історії», яке було основною тезою його праць 50—60-х років.

Велике місце в характеристиці вченого відводиться Є. С. Шабліовським аналізу його помилкових поглядів. Зокрема зазначається, що після періоду найбільшого зближення М. І. Костомарова з демократичною громадськістю (1858—1861 pp.) вчений відійшов від неї, а згодом, прагнучи врятувати «українство» від урядового терору, навіть «закликав до опортуністичної тактики, перекреслював те, що відстоював раніше»³. Є. С. Шабліовський не заперечує наявності в історичних і публіцистичних працях Костомарова такого матеріалу, який може бути витлумачений як буржуазний націоналізм, не заперечує також і того, що у ряді ідейно-політичних питань вчений виявив цілковиту безпорадність,

¹ В. Г. Сарбей, Е. С. Шабліовский. Н. И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса.— «Вопросы истории», 1967, № 8, стор. 59.

² Є. С. Шабліовський. М. І. Костомаров і М. Г. Чернишевський.— УІЖ, 1967, № 5, стор. 56—71; його ж. Микола Іванович Костомаров, його життя і діяльність.— М. І. Костомаров. Твори в 2-х томах, т. 1. К., 1967, стор. 5—33; його ж. Микола Костомаров і Україна.— «Жовтень», 1967, № 4, стор. 123—138.

³ Є. С. Шабліовський. М. І. Костомаров і М. Г. Чернишевський.— УІЖ, 1967, № 5, стор. 71.

а то й відхід від прогресивних позицій. «Ще не може мати виправдання, — пише дослідник, — але має своє історичне пояснення»¹.

Насправді все позитивне в працях Костомарова (а воно значно переважає над негативним) спрямоване на викриття різних фальшивих націоналістичних концепцій і тому, на нашу думку, доцільно підкреслити дуже важливе зауваження Є. С. Шабліовського, що українські симпатії Костомарова «не слід неправильно ототожнювати з націоналізмом»². «Історичною заслугою Костомарова, — наголошує вчений, — було те, що у своїх найгрунтовніших працях і публіцистичних виступах він обстоював непорушну єдність українського і російського народів»³.

Деякі важливі сторони діяльності М. І. Костомарова розглядають в своїх працях дослідники І. Бойко, А. Беспалова, Р. Іванова, С. Злупко, І. Бутич⁴. Всі згадані автори одностайні в оцінці М. І. Костомарова як визначного представника прогресивної дожовтневої історіографії, як родоначальника історії народних рухів.

Автор статті «Світ Миколи Костомарова» І. Бойко зазначає, що історико-пізнавальне значення праць Костомарова, «не в їхніх концепціях», «вони ідеалістичні, — пише дослідник, — складні й суперечливі». Позитивну сторону праць історика І. Бойко вбачає в іншому: у глибокій розробці окремих питань — економічних, соціальних, політичних і т. ін., нарешті «в антицаристській їх спрямованості»⁵. Проте І. Бойко допустився, на нашу думку, методологічної помилки, бо без так званих концепцій не може бути й певної спрямованості творів і такий підхід до праць не дозволить правильно їх зрозуміти, більш того — проаналізувати, оцінити і висвітлити історіографічну спадщину М. І. Костомарова.

Слід відзначити зауваження А. Беспалової, що характеристики М. І. Костомарова «неможливо звести до кількох коротких формулювань». Вона першою говорить про необхідність створення історіографічного нариса, в якому була б дана наукова оцінка літератури, присвяченої М. І. Костомарову.

Твердження А. Беспалової про те, що «М. І. Костомаров не зміг правильно визначити місце етнографії в історичному дослі-

¹ Є. С. Шабліовський. Микола Іванович Костомаров, його життя і діяльність. — М. І. Костомаров. Твори в 2-х томах, т. 1, стор. 32.

² УІЖ, 1967, № 5, стор. 67.

³ Євген Шабліовський. Микола Костомаров і Україна. — «Жовтень», 1967, № 4, стор. 128.

⁴ Іван Бойко. Світ Миколи Костомарова. — «Літературна Україна», 16 травня 1967 р.; А. Г. Беспалова. До питання про суспільно-історичні погляди М. І. Костомарова. — УІЖ, 1967, № 5; Р. П. Іванова. М. І. Костомаров у суспільно-політичному русі XIX ст. — УІЖ, 1967, № 5; С. М. Злупко. Зв'язки М. І. Костомарова із Західною Україною. — УІЖ, 1967, № 5; І. Бутич. М. І. Костомаров і царська цензура. — «Архіви України», 1967, № 6.

⁵ Іван Бойко. Світ Миколи Костомарова. — «Літературна Україна», 16 травня 1967 р.

дження» дещо спрощено і подається у відриві від історії питання. Беспалова зводить заслугу вченого в цій галузі тільки до використання ним етнографічного матеріалу, при вивченні історії народу¹.

Дуже вдало схарактеризувала одну з сторін публіцистичної діяльності Костомарова 70—80-х років Р. Іванова. В своїй статті «М. І. Костомаров у суспільно-політичному русі XIX ст.», дослідниця, зокрема, пише, що в ці роки «вчений звужує свою культурно-освітню платформу, висуває тільки вимогу початкової освіти рідною мовою»². А це не теж саме, що відверта реакційність чи ворожість до прогресивних думок, як намагались представити діяльність вченого в ці роки деякі дослідники. Р. Іванова в своїх висновках виходить з аналізу конкретно-історичних умов і тому близька до істини.

Позитивно оцінюючи історичні твори М. Костомарова, С. Злупко відзначає, що вони мали великий вплив на «формування історичних поглядів у прогресивних діячів на західноукраїнських землях»³. Особливо імпонувала їм тема народного життя, тема боротьби трудящих проти панівних класів. Саме цю рису в працях Костомарова підкреслює також дослідник І. Бутич⁴.

Нарешті, значну увагу висвітленню історичних поглядів М. І. Костомарова приділено в найновіших працях українських радянських вчених В. Ю. Євдокименка і П. М. Попова. В. Ю. Євдокименко в своїй книзі «Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму» на конкретному літературному матеріалі дуже переконливо розкрив антинауковий характер поглядів українських буржуазних націоналістів кінця XIX ст. — перших десятиліть XX ст. і сучасних закордонних ідеологів українського буржуазного націоналізму Д. Донцова, Д. Чижевського, І. Мірчука та ін.

Разом з тим при розгляді історичних поглядів М. І. Костомарова автор допускає ряд суперечливих тверджень. Виходячи з марксистсько-ленінського вчення про суспільство, В. Євдокименко зазначає, що молода буржуазія, яка виступає проти феодального устрою життя, «є прогресивною історичною силою» і такі ж прогресивні елементи є в її ідеології. «Так було в XVII—XVIII ст., — підкреслює автор, — в період буржуазних революцій у Західній Європі»⁵. Далі В. Ю. Євдокименко пише, що в

¹ А. Г. Беспалова. До питання про суспільно-історичні погляди М. І. Костомарова. — УІЖ, 1967, № 5, стор. 53.

² Р. П. Іванова. М. І. Костомаров у суспільно-політичному русі XIX ст. — УІЖ, 1967, № 5, стор. 38.

³ С. М. Злупко. Зв'язки М. І. Костомарова із Західною Україною. — УІЖ, 1967, № 5, стор. 45.

⁴ І. Бутич. М. І. Костомаров і царська цензура. — «Архіви України», 1967, № 6, стор. 62—63.

⁵ В. Ю. Євдокименко. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. Видання 2-е, виправлене і доповнене. К., 1968, стор. 13.

маціоналізмі української буржуазії, яка народжувалася, «з самого початку переважали реакційні елементи» (стор. 14) і з цього твердження аналізує творчий доробок М. І. Костомарова.

Проте В. І. Ленін в своїй праці «Про право націй на самовизначення» писав: «У Східній Європі і в Азії епоха буржуазно-демократичних революцій тільки почалася в 1905-му році»¹.

В. Євдокименко цілком правильно говорить, що погляди Костомарова під час перебування його у Кирило-Мефодіївському товаристві не можна ототожнювати з поглядами більш пізніх часів (стор. 23), але не переконує читача, коли стверджує, що пропонувані Костомаровим федеративний устрій держави не передбачав «корінних соціальних змін» (стор. 26). «Що ж до його ставлення до народних мас, — пише автор книги, — то про це яскраво свідчить його памфлет — пасквіль 70-х років «Скотский бунт», де народні повстання прирівнюються до бунту худоби»².

Дійсно, під час другої революційної ситуації в Росії (1879—1880 рр.) М. І. Костомаровим була написана повість «Скотский бунт», в якій всі пригнічені верстви суспільства зображуються в образі тварин, а гнобителі змальовуються людьми. Проте ідеї, які автор висловлює в своєму творі, не підтверджують наведену нами вище думку В. Євдокименка. Так, наприклад, один з алегоричних персонажів повісті говорить: «Деспот вважає нас настільки нерозумними та рабські покірними, що не боїться сам давати нашому брату зброю проти себе. Надумав же він заганяти цвяхи нам в копита! Підкуті коні! Оберніть проти тирана його ж дану вам зброю: уражайте його підковами!»³ Подібні думки характерні в цілому для всієї повісті і тому не можна робити висновків з таких зовнішніх ознак твору, як назва чи форма викладу, при цьому слід також врахувати, що писано його в умовах жорстокого політичного свавілля.

Чималий вклад у розробку наукової спадщини Костомарова вніс П. М. Попов. В основному він висвітлює діяльність М. І. Костомарова в галузі вивчення поетичної творчості і побуту українського народу, розкриває значення видатного вченого в розвитку вітчизняної та світової фольклористики й етнографії. Разом з тим П. М. Попов приділяє увагу історичним поглядам Костомарова, які становлять для нас інтерес.

Аналізуючи працю М. Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии», дослідник зазначає, що «Костомаров в основному стояв на ґрунті російсько-українського єднання, як явища історично-прогресивного» і в своєму творі підніс

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 373.

² В. Ю. Євдокименко. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму, стор. 43.

³ Н. И. Костомаров. Скотский бунт (письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю). — «Нива», 1917, № 34-37, стор. 549.

«Богдана Хмельницького як громадського діяча, що правильно зрозумів природність і плідотворність для українського народу возз'єднання з російським народом»¹. П. Попов відзначив, що Костомаров виступив одним із перших в історіографії з оцінкою історичної ролі козацтва, особливо запорізького, «як прогресивної сили». Поряд з цим Попов звертає увагу на перебільшення Костомаровим ролі козацтва в суспільному житті українського народу і на штучну періодизацію ним історії України: «до початку козацтва, під час козацтва, після його скасування»².

Загальний висновок П. М. Попова конкретніший від усіх наведених вище оцінок радянських вчених і логічно випливає з його аналізу творчої спадщини Костомарова. Так, автор монографії «М. Костомаров як фольклорист і етнограф» говорить, що на довгому, суперечливому шляху Костомарова були досягнення і хиби. «Але прогресивне, — підкреслює він, — все ж переважало». «Боротьба його, — пише Попов, — проти цього основного суспільного лиха епохи (кріпацтва. — Ю. П.) дозволяє віднести вченого до істориків-демократів (курсив наш. — Ю. П.) незважаючи на його хиби й помилки в різних питаннях»³.

Проведений аналіз літератури показує, що в дореволюційній і радянській науці з'являлися різні, часто й необ'єктивні оцінки діяльності Костомарова, а його роль і місце у розвитку історичної науки висвітлено досить слабо. Ми не маємо жодної монографії про історичні погляди Костомарова, про його внесок у російську і українську історіографію. Тому перед радянськими українськими історіографами стоїть завдання на основі марксистсько-ленінських принципів дати аналіз і оцінку великій науковій спадщині з історії України М. І. Костомарова, який збагатив та розширив джерелознавчу базу історії України і на її основі зробив ряд висновків, що зберегли своє наукове значення до наших днів.

Ю. А. Пинчук

ДООКТЯБРЬСКАЯ И СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О Н. И. КОСТОМАРОВЕ КАК ИСТОРИКЕ

Резюме

В статье анализируется дооктябрьская и советская литература, посвященная научной деятельности и творческому наследию в области истории видного ученого России и Украины Н. И. Костомарова. Статья знакомит с критическими выступлениями (рецензиями) на исторические работы Н. И. Косто-

¹ П. М. Попов. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968, стор. 28.

² Там же, стор. 81.

³ Там же, стор. 113.

рова представителів офіційної та окремих течій та напрямів буржуазної історіографії, відомих прогресивних учених, представителів революційних демократів, широко розглядаються твори радянських істориків.

Проведений аналіз літератури показує, що в дореволюційне время виявлялись різні оцінки діяльності Н. І. Костомарова, часто породжені суб'єктивним підходом, що в певній мірі искажало розуміння його ролі та місця в розвитку історичної науки, які освітлені далеко неповно.

Радянські вчені (Є. С. Шаблювський, П. Н. Попов, В. Г. Сарбей та др.) вважають, що настав час на основі марксистсько-ленінських принципів дати аналіз та оцінку великому науковому спадку Н. І. Костомарова по історії, зокрема по історії України. Як відомо, він збагатив та розширив джерелознавчу базу історії України та на її основі написав ряд творів, збережених своє наукове значення до наших днів.

Г. Я. Сергієнко

ІСТОРИОГРАФІЯ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА

Минає 125 років з часу утворення й діяльності таємної організації прогресивних сил України — Кирило-Мефодіївського товариства (1846—1847 рр.), заснованого з участю викладачів та студентів Київського університету та інших навчальних закладів. Кирило-мефодіївці належали до визначних послідовників революційних ідей декабристів, які першими підняли прапор збройної боротьби проти царського самодержавства.

Кирило-Мефодіївське товариство як антикріпосницька організація посіла визначне місце у визвольному русі на дворянському його етапі. Учасників визвольного руху на Україні згуртував революціонер-демократ і непримиренний борець проти самодержавства й кріпосництва, геніальний поет Т. Г. Шевченко. Діяльність товариства справила значний вплив на дальший розвиток визвольних ідей на Україні.

В. І. Ленін, познайомившись з програмою Кирило-Мефодіївського товариства, звернув увагу на її революційність, бо товариство виступало «за федерацію автономних слов[янських] штатів і республіку... (Шевченко, Куліш, Костомаров)»¹.

Кирило-Мефодіївське товариство виникло у Києві наприкінці 1845 — на початку 1846 р. Його організаторами й засновниками були М. І. Гулак, М. І. Костомаров, В. М. Білозерський. До товариства незабаром приєднався Т. Г. Шевченко, твори якого справляли могутній революційний вплив на прогресивні сили то-

¹ Ленінський збірник XXX. М., 1937, стор. 16.

гочасної громадськості України. До товариства належало 12 осіб, більшість яких походила з дворян. Близько 100 осіб (чиновників, студентів, професорів, дворян, офіцерів) перебувало під впливом революційної діяльності кирило-мефодіївців.

Програма товариства, викладена в основних його документах, — «Книгах буття українського народу» і «Статуті Товариства св. Кирила і Мефодія», — мала на меті знищення царизму й кріпосницької системи, загальну освіту народу, визволення слов'янських народів від колоніального гноблення й об'єднання їх на засадах рівності й братерства у федеративну республіку.

Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства тривала близько 15 місяців, але вона залишила помітний вплив на всю історію суспільно-політичної боротьби на Україні в дожовтневий період. Історія товариства привертала й привертає увагу дослідників. Про нього створено вже значну літературу, загальному оглядові якої присвячується ця стаття.

Слідство над кирило-мефодіївцями жандарми III відділення проводили в глибокій таємниці і потім слідкували, щоб відомості про товариство не поширювалися. Царська цензура протягом десятиріч намагалася не допустити будь-яких повідомлень в пресі про діяльність кирило-мефодіївців.

Незважаючи на найтяжчі утиски царської цензури і жандармів, перші відомості про Кирило-Мефодіївське товариство поширювали самі його учасники, яким було відомо про значний інтерес передових сил того часу до революційної програми кирило-мефодіївців.

Ще перебуваючи в темному казематі III відділення, Т. Г. Шевченко написав ряд віршів, у яких йдеться про оцінку діяльності товариства. До циклу творів під назвою «В казематі» поет зробив приписку: «Моїм союзникам посвящаю». В першому вірші Т. Г. Шевченко писав:

Згадайте, братія моя...
Бодай те лихо не верталось!
Як ви гарнесенько і я
Із-за решотки визирали
І, певне, думали: — Коли
На раду тиху, на розмову,
Коли ми зійдемося знову
На сій зuboженій землі? ¹

Цей вірш кидає деяке світло на діяльність кирило-мефодіївців, які не раз збиралися й обговорювали програму боротьби.

Поет мужньо переносив злигодні арешту й заслання. Він у вірші прямо заявляв:

В неволі тяжко — хоча й воли,
Сказати по правді, не було ².

¹ Тарас Шевченко. Кобзар. К., 1939, стор. 349.

² Там же, стор. 363.

В день оголошення царського вироку кирило-мефодіївцям (30 травня 1847 р.) Т. Г. Шевченко звертався до своїх товаришів із закликом продовжувати почату справу, не гнутися в тяжких випробуваннях:

Чи ми ще зійдемося знову?
Чи вже навіки розійшлись?
І слово правди і любові
В степи і дебрі рознесли?

Він висловив глибоку віру в те, що справа кирило-мефодіївців не загинула; закликав згуртувати сили «во время люте»:

І згадуйте один другого,
Свою Україну любіть...¹

Перебуваючи в Орській кріпості, Т. Г. Шевченко не відмовився від початої боротьби і про це прямо заявляв у вірші «NN» (1847 р.):

О думи мої! О славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..²

В листуванні з друзями і «Журналі» Т. Г. Шевченко неодноразово висловлював думки про товариство і тяжку долю, що спіткала його учасників. Проте діяльність свою і товаришів по товариству він завжди вважав за справедливу, а кару — проявом тиранства з боку уряду. З глибоким обуренням поет записав у журналі про розпорядження жандармів усім друзям припинити зносини з засланим поетом, заборону його писати й малювати. «Трибунал под председательством самого сатаны, — писав він, — не мог бы произнести такого холодного, нечеловеческого приговора». В щоденнику Т. Г. Шевченко назвав «зрадником» колишнього помічника попечителя Київського учбового округу М. В. Юзефовича, який брав участь в розгромі Кирило-Мефодіївського товариства³. У 1860 р. в автобіографії, написаній для журналу «Народное чтение», Т. Г. Шевченко знову згадав події 1847 р., коли «без суду й слідства» кирило-мефодіївців жорстоко покарали⁴. Загалом з багатьох згадок про товариство вималюється його діяльність і участь в ньому Т. Г. Шевченка та інших діячів.

Окремі сторони діяльності Кирило-Мефодіївського товариства знайшли висвітлення у листуванні та спогадах П. О. Куліша. Так, 17 листопада 1848 р. у листі до О. М. Бодянського він висло-

¹ Тарас Шевченко. Кобзар, стор. 365.

² Там же, стор. 396.

³ Т. Г. Шевченко. Журнал.— Твори в трьох томах, т. 3. К., 1955, стор. 94, 101—105, 195, 204, 208, 209, 297, 315.

⁴ Там же, стор. 87—88.

вився про суть ліберальної і реформістської програми, яку в товаристві висував він сам та його ідейні однодумці. «Нас не зрозуміли,— писав П. О. Куліш, маючи на увазі царський уряд,— не оцінили, грубо помилилися в дусі наших дій — це не наша біда, якщо для людини єдина нагорода і єдина кара існує в його совісті і в свідомості правоти чи неправоти його дій»¹. Про утворення таємної організації П. О. Куліш розповів у статті «Жизнь Куліша» (1868 р.)². Це одна з перших опублікованих згадок, де товариство назване Кулішем «Кирило-Мефодіївським брацтвом». В основу діяльності кирило-мефодіївців він ставив виключно освітню роботу, при допомозі якої нібито вдалося б очиститися від «ганьби кріпацтва» й об'єднати слов'янські народи у «вільний союз під протекторатом російського імператора». П. О. Куліш не проминув сказати і про значний вплив Т. Г. Шевченка на товариство: «Що вони поміж собою науковим способом говорили, то він відповідав поетичними образами і з одного сього розумно — яким високим духом київська громада дихала». Всупереч історичній правді він писав, що організатори товариства не закликали до товариства самого Куліша, та й Шевченка нібито «держали вони оддалік щодо брацтва».

Крім спогадів, Куліш присвятив товариству вірш під назвою «На незабудь року 1847», де кирило-мефодіївців названо «світільниками народів у темряві науки і природи», які, на думку автора, «догледілись таємних ходів народної неволі і свободи», попередили вік «і чуючи, що вже світає, віконце миру відчинили, нехай на небо позирає». Тут Куліш висловив обурення, що «рідне слово в ріднім краю» каралося. Миколу І Куліш назвав ворогом свободи, великим душогубцем, катюгою розуму, мраколюбцем³. Незважаючи на певну суперечливість і окремі неточності у висвітленні історії товариства, перші публічні виступи Куліша про нього проливали світло на діяльність кирило-мефодіївців.

Один із головних організаторів Кирило-Мефодіївського товариства М. І. Костомаров намагався публічно заперечувати революційну спрямованість його програми. В листі до видавця газети «Колокол» (1860 р.) він навіть твердив, що товариство взагалі не утворювалося⁴. «П. Куліш,— писав Костомаров у статті «П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность» (1883 р.),— правий, твердячи, що він не був ні членом, ні засновником такого товариства, але ми додамо, що власне й самого товариства не існувало, бо не можна вважати організованим товариством розмови приватних осіб, що випадково зійшлися для бесіди без будь-якої упередженої мети»⁵. Він і його приятелі

¹ «Киевская старина», 1883, № 11, стор. 244.

² «Правда», 1868, ч. 2-4.

³ Твори Пантелеймона Куліша, т. I. Львів, 1908, стор. 269—271.

⁴ «Колокол», 15 січня 1860 р.

⁵ «Киевская старина», 1883, № 2, стор. 226—230.

нібито бажали з дозволу уряду утворити лише учене товариство.

Однак М. І. Костомаров щодо існування товариства не був послідовним. В автобіографічних спогадах він все ж визнавав, що воно було створене й діяло. Зокрема в першій редакції «Автобіографії», записаної з його слів Н. О. Білозерською в 1869 р., М. І. Костомаров вперше дав загальну характеристику програмних положень товариства (статуту й «Книг буття українського народу») ¹. Вже в другій редакції «Автобіографії», записаній його дружиною А. Л. Костомаровою у 1875 р., він детально розповів про арешт, слідство й заслання ². Цей розділ не був пропущений цензурою і вийшов у світ значно пізніше ³.

Одним з перших дослідників історії Кирило-Мефодіївського товариства виступив відомий український вчений, громадський діяч і публіцист, непримиренний борець проти царизму М. П. Драгоманов. У праці «Шевченко, українофіли і соціалізм», опублікованій в журналі «Громада» (1879 р.), він загалом позитивно ставився до діяльності товариства, спрямованої проти самодержавства й кріпосництва. Автор опирався на порівняно невелике коло джерел (статтю «Жизнь Куліша», опубліковану в журналі «Громада» за 1868 р., революційні твори Т. Г. Шевченка, праці М. І. Костомарова) і не був знайомий з основними програмними документами кирило-мефодіївців. Драгоманов слушно вказав на корінну відмінність поглядів революціонера-демократа Шевченка і ліберала Костомарова та його прихильників, піддав критиці заклики Куліша занедбати політику й сподіватися на магичну силу дії слова і релігії. «Мужик Шевченко,— писав він,— стояв попереду вивчених приятелів, київських слов'янофілів, і гарячою громадською думкою, й таким же українством». Тому вони не могли справити вплив на ідейні переконання поета. Драгоманов відзначив, що Шевченко до зустрічі з Костомаровим вже добре знав становище селянства («мужицтва»), «бачив і панство, на яке братчики покладали надії», усвідомив і зненавидів огидну суть царизму і всього самодержавно-кріпосницького ладу, а в поемі «Сон» вже «явно виступив проти царства» ⁴. Драгоманов помітив наявність в товаристві революційно-демократичної й ліберальної течій. Проте він перебільшував консервативність духовного життя в Кирило-Мефодіївському товаристві. Брак джерел не дозволив Драгоманову дати всебічну характеристику ідеології товариства, участі в ньому Шевченка, визначити місце кирило-мефодіївців у визвольному русі.

¹ «Русская мысль», 1885, кн. 5-6.

² Н. И. Костомаров. Автобиография. СПб., 1890.

³ Из воспоминаний Н. И. Костомарова. (Арест, заключение, ссылка).— «Вестник Европы», 1910, кн. 4, стор. 76—87.

⁴ М. Драгоманов. Шевченко, українофіли і соціалізм. К., 1914, стор. 31—32.

Окремі питання історії Кирило-Мефодіївського товариства висвітлив буржуазний дослідник української літератури М. І. Петров в розділі «Украинское славянофильство и его представители» його книги¹. Для характеристики програми товариства автор використав лише спогади М. І. Костомарова (статтю «П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность»). Він розповів також на основі спогадів про обставини арешту Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша, М. І. Костомарова, О. О. Навроцького та інших кирило-мефодіївців². Будь-яких політичних оцінок М. І. Петров не дав ні товариству, ні його учасникам.

Про існування Кирило-Мефодіївського товариства український буржуазний літературознавець О. М. Огоновський згадує в дослідженні історії літератури³. Автор намагається вже дати аналіз програми кирило-мефодіївців, визначити роль в ньому Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова та інших письменників. Товариство він вважав поміркованою реформістською організацією просвітительського характеру.

Відомості з історії товариства, почерпнуті з архівних джерел і спогадів, містить записка «Киевские славянисты сороковых годов», знайдена в архіві колишнього чиновника канцелярії Київського генерал-губернатора М. О. Рігельмана, який близько стояв до кирило-мефодіївців і знав їх особисто⁴. Очевидно він — автор записки. В записці дано стисло характеристику поглядів М. І. Гулака, М. І. Костомарова та інших діячів товариства, участі в ньому Т. Г. Шевченка, викладена програма. Автор намагався показати мирний характер організації.

В XIX ст. Кирило-Мефодіївське товариство найдокладніше дослідив біограф Т. Г. Шевченка український письменник, громадський діяч і педагог ліберально-буржуазного напрямку О. Я. Кониський⁵. На основі опублікованих на той час матеріалів та літератури він розглянув історію виникнення організації, участь у ній Т. Г. Шевченка, торкався ідеології та програми кирило-мефодіївців. Він висловився без будь-яких застережень про існування товариства й належність до нього Т. Г. Шевченка. «Приєднати Шевченка до цього товариства, — писав О. Я. Кониський, — було вельми легко. Грунт до того був задалегідь виготовлений: сам Шевченко був перенятий тими національними, слов'янофільськими і демократичними ідеями, що Костомаров поклав яко основу братства... Що Шевченко належав до товариства, яко братчик, про се говорив мені і Пильчиков, нарешті

¹ Н. И. Петров. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. К., 1884.

² Там же, стор. 258, 265, 266, 317—320.

³ О. Огоновский. История литературы русской, ч. 2. Львов, 1889.

⁴ «Киевская старина», 1897, № 2, стор. 176—187.

⁵ О. Кониський. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя, т. 1. Львів, 1898.

в листі до Костомарова, писаному в Борзні 1 лютого р. 1847, Шевченко говорить: «О братстві не пишу, бо нічого й писать». Я певен, що ні про яке більш братство говорить тут Шевченко, як не про Кирило-Мефодіївське!»¹ Він також висловив думку, яка пізніше підтвердилася, про зв'язок або прихильність до товариства не менше ста осіб. Ідеологію й програму товариства О. Я. Кониський вважав поміркованою.

Інтерес дослідників до історії Кирило-Мефодіївського товариства посилюється на початку ХХ ст. під впливом загального революційного піднесення в країні і особливо подій першої російської революції. Саме в цей час в пресі з'явилися важливі документи, а дослідникам було дозволено ознайомитися з архівними матеріалами III відділення.

Використавши деякі архівні матеріали, російський історик літератури М. І. Стороженко опублікував невеликий нарис «Кирилло-Мефодиевские заговорщики. Николай Иванович Гулак»². Нарис присвячений діяльності одного з головних організаторів й керівників товариства М. І. Гулака. Стороженко звернув увагу на революційний характер програми кирило-мефодіївців.

І. Я. Франко відгукнувся на статтю М. І. Стороженка детальною рецензією, в якій показав велике значення діяльності кирило-мефодіївців і їх революційних традицій в боротьбі проти самодержавства³.

Однобічну характеристику Кирило-Мефодіївському товариству дав буржуазний соціолог С. Г. Сватиков. На його думку, М. І. Костомарова, П. А. Куліша, О. В. Марковича, М. І. Гулака, В. М. Білозерського і Т. Г. Шевченка в гурток об'єднала «ідея народності» і «мрія про загальнослов'янську взаємність». Зовсім не згадано головне програмне положення — ліквідація самодержавства й кріпосного права. Адже саме воно гуртувало сили товариства. «Це «братство», — робить висновок С. Г. Сватиков, — стоїть осібно в історії суспільних течій Миколаївської епохи»⁴.

Історик буржуазно-ліберального напрямку І. Ф. Павловський в статті «К истории Кирилло-Мефодиевского общества в Киве»⁵ дав стисло характеристику учасникам товариства О. О. Навроцькому, В. М. Білозерському, О. В. Марковичу, діяльність яких була зв'язана з Полтавщиною. Про саме товариство він писав: «Відкрите воно було з метою освітньою, але уряд переслідував у той час будь-які організації, хоча б мета їх була освітня. Та й

¹ О. Кониський. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя, т. 1, стор. 199—200.

² «Киевская старина», 1906, № 2.

³ І. Я. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 19, К., 1956.

⁴ С. Г. Сватиков. Общественное движение в России (1700—1895). Ростов-на-Дону, 1905, стор. 200—202.

⁵ «Русская старина», 1911, № 12.

час був такий, коли на заході відбувалися революційні рухи, і уряд під впливом цих рухів не допускав в Росії ніяких організацій»¹. Отже, І. Ф. Павловський намагався показати таємне товариство організацією виключно просвітительською, що не відповідало історичній правді.

Інший представник буржуазної історіографії А. В. Стороженко прагнув виставити кирило-мефодіївців спадкоємцями виключно ідей польських революціонерів. Обмежено й звужено трактувалися погляди членів товариства. «Ідеалізація старого дніпровського козацтва і республіканські прагнення поляків напередодні 1830 р.— цілком відбилися на поглядах братчиків»,— писав А. В. Стороженко. Головними керівниками товариства названо Гулака, Костомарова, Куліша і Шевченка. «Всі вони,— твердив цей автор,— перебували під значним польським впливом». Він мав на увазі насамперед уманський гурток Гошинського, Залеського і Грабовського. Нарешті, А. В. Стороженко робить недвозначний висновок: «Таким чином, погляди Кирило-Мефодіївського братства йшли не з російського джерела, а з польського»². Спроба відокремити український визвольний рух від російського є розвитком тієї ж ідеї «осібності» товариства, яку висував С. Г. Святиков.

Великоросійський шовініст і чорносотенець С. Н. Щоголев у праці, спрямованій проти українського визвольного руху³, виступив зі злісним наклепом на Кирило-Мефодіївське товариство та його учасників, паплюжив Т. Г. Шевченка, назвав кирило-мефодіївців сепаратистами. Він також прагнув обмежити вплив товариства і виставити його організацію аномальним і випадковим явищем в історії України.

З дореволюційних істориків значний вклад в справу об'єктивного висвітлення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства зробив В. І. Семевський, який належав до учених народницького напрямку. Вперше він виступив з невеликим оглядом життя й діяльності М. І. Костомарова⁴. Про існування таємної організації тут згадано в загальних рисах, бо автор користувався лише спогадами (П. О. Куліша і М. І. Костомарова), які до того часу вийшли у світ.

На основі публікацій документів і частково архівних матеріалів В. І. Семевський опублікував нарис «Николай Иванович Гулак (1822—1899 гг.)»⁵. В нарисі дано стислі відомості про ут-

¹ «Русская старина», 1911, № 12, стор. 692.

² А. В. Стороженко. Происхождение и сущность украинофильства. К., 1911, стор. 26—29.

³ С. Н. Щеголев. Украинское движение, как современный этап южно-русского сепаратизма. К., 1912.

⁴ В. И. Семевский. Николай Иванович Костомаров. 1817—1885.— «Русская старина», 1886, № 1.

⁵ Галлерей Шлиссельбургских узников, ч. 1. СПб., 1907, стор. 37—55.

ворення й персональний склад Кирило-Мефодіївського товариства, основні документи — «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» і «Книги буття українського народу», відозву «До братів українців». В. І. Семевський звернув увагу на наступність ідей декабристів і кирило-мефодіївців, зв'язок їх з польським визвольним рухом. «Крім знищення кріпосного права,— писав він,— члени товариства висловились за скасування дворянських і будь-яких привілеїв, смертної кари і тілесних покарань»¹. В статті висвітлюється слідство над кирило-мефодіївцями в III відділенні, показано стійкість М. І. Гулака як одного з найголовніших керівників таємної організації².

До 50-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка В. І. Семевський подав до журналу «Русское богатство» (кн. 5—6), редактором якого тоді був письменник В. Г. Короленко, велику статтю про Кирило-Мефодіївське товариство, написану по архівних матеріалах слідчої справи. Цензура вилучила з статті повністю III і IV розділи, де викладався зміст «Книг буття українського народу» і слідство в III відділенні. Однак частина тиражу журналу все ж встигла розійтися, бо цензура втрутилася з деяким запізненням. Внаслідок цього конфлікту в 1914 р. було закрито й журнал «Русское богатство», проти якого порушена судова справа³. Повністю стаття вийшла у світ лише в 1918 р.⁴

В. І. Семевський вперше більш-менш детально дослідив історію організації кирило-мефодіївців. Він висловив слушну думку про ідейний зв'язок кирило-мефодіївців і декабристів «Товариства об'єднаних слов'ян». В праці детально розглянуто зміст «Книг буття українського народу» і «Статуту Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», показано могутній ідейний вплив Т. Г. Шевченка на таємну організацію.

Українські буржуазні націоналісти намагалися показати товариство відособленим від загальноросійського визвольного руху і створили легенду про нього як єдину на Україні національну організацію так званої епохи «українського відродження». Зокрема М. С. Грушевський характеризував кирило-мефодіївців як продовжувачів справи українських автономістів минулого і «попередників сучасного прогресивного українства»⁵.

Залишаючи поза увагою соціально-політичну програму товариства, М. С. Грушевський вбачав у ньому лише прояв «українства» і «месіанізму», намагався зв'язати програму кирило-мефо-

¹ Галерея Шлиссельбургских узников, ч. I, стор. 39.

² Там же, стор. 42—49.

³ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 776, оп. 5, спр. 103, арк. 128—131, 137, 250—252.

⁴ В. И. Семевский. Кирилло-Мефодиевское общество 1846—1847 гг.— «Голос минувшего», 1918, № 10, стор. 101—158. Вона вийшла також окремою книжкою як відтиск з журналу.

⁵ М. Грушевский. История украинского народа. СПб., 1914.

дівців з контрреволюційними намірами буржуазно-націоналістичних партій початку ХХ ст. Навіть утворену в царській державній Думі «українську фракцію», де верховодили представники націоналістичної буржуазії й поміщиків України, він безсоромно проголосив виразницею ідеалів «кирило-мефодіївських братчиків»¹. Це була найгрубіша фальсифікація історії товариства. Інший буржуазний націоналіст Ю. Ю. Охримович в документах товариства й поглядах його учасників побачив виключно «національно-політичну» програму, продовжувачами якої стали захисники «українства» — націоналісти².

Продовжувачем фальсифікаторських вправ щодо історії товариства виступив С. О. Єфремов в статті «Біля початків українства. Генезис ідей Кирило-Мефодіївського братства» та в інших писаннях. На перший план він висував не антикріпосницькі й антисамодержавні тенденції програми кирило-мефодіївців, а так званий «автономізм», як самостійність культурно-державна української нації³. Насправді ж кирило-мефодіївці ніколи не були автономістами.

Українські буржуазні націоналісти з ворожих позицій тлумачили ідейну спадщину кирило-мефодіївців. Прогресивні ідеї про боротьбу за національні права слов'янських народів і серед них українського, проголошені товариством за доби феодално-кріпосницького ладу, вони під час соціалістичної революції і в наступний час підло використовували для виправдання антинародних дій контрреволюції, що намагалася посягти ворожнечу між народами, відірвати Україну від Росії. Всупереч історичній правді буржуазні націоналісти вважали Кирило-Мефодіївське товариство предтечею націоналізму і його діяльність зводили до виборювання інтересів буржуазії — «українства».

Сучасна українська буржуазно-націоналістична еміграція продовжує тлумачити заявлені «ідеї» Грушевського та його послідовників. Так, якийсь Д. П. Сидорук в книжці «Ідеологія кирило-мефодіївців та її походження» (видана англійською мовою в Чикаго, США, 1954 р.) безпідставно твердить, що нібито натхненником кирило-мефодіївців був не російський і польський визвольний рух, а західний «романтичний націоналізм». Політичну програму товариства він зводить до абстрактного «месіанізму», що, мовляв, це була «урочиста маніфестація українського духу»⁴.

¹ М. Грушевський. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. К., 1917, стор. 148.

² Ю. Охримович. Розвиток української національно-політичної думки. (Від початку ХІХ століття до Михайла Драгоманова). К., 1918, стор. 46.

³ «Україна», 1924, кн. 1-2, стор. 89—90.

⁴ Цит. за кн.: П. А. Зайончковский. Кирило-Мефодиевское общество (1846—1847). М., 1959, стор. 37.

Історія Кирило-Мефодіївського товариства розроблялась в західноукраїнських землях, зокрема ученими Львова. Український літературознавець В. Г. Шурат у монографії «Основи Шевченкових зв'язків з поляками» висловив ряд обґрунтованих положень про ідейні зв'язки польського і українського визвольного руху¹. Використавши працю В. І. Семевського, спогади М. І. Костомарова і П. О. Куліша, а також деякі публікації документів, автор зробив спробу дати власну оцінку програми й діяльності товариства. Він відзначив, що кирило-мефодіївці для скасування кріпацтва, самодержавства, релігійного фанатизму і національного шовінізму, станової нерівності, неучтва шукали шлях через здійснення християнських ідей і освіти народу, намагалися діяти в дусі євангельських заповідей². Подібні ідеї раніше проповідувалися в статуті «Союзу польського народу» та інших таємних товариствах. В. Г. Шурат поглибив думку про вплив на кирило-мефодіївців декабристів і польського визвольного руху, особливо «Товариства з'єднаних братів». Він відзначив польський вплив і на ідейну сторону «Книг буття українського народу», близькість її до твору А. Міцкевича «Книги народу польського і польського пілігрімства»³.

В. Г. Шурат відзначив, що кирило-мефодіївці у своїй програмі пішли далі своїх попередників, зокрема польських таємних товариств. «З Конарщиною,— писав він,— особливо з програмою «Зв'язку жіноцтва», багато спільного мають стремління Кирило-Мефодіївського брацтва»⁴.

Автор відзначив значний революціонізуючий вплив на кирило-мефодіївців Т. Г. Шевченка, який був добре обізнаний з польським визвольним рухом і особисто знав багатьох революціонерів⁵. Проте однобічно аналізуючи лише християнські засади в ідеології товариства, автор не зважив на плани революційного перевороту, що висувалися в творах Т. Г. Шевченка і висловлювалися М. І. Гулаком⁶. Не знайшли відповідного пояснення революційні заклики в «Книгах буття українського народу», відозвах до українців, росіян і поляків.

Український філолог, історик літератури М. С. Возняк, досліджуючи діяльність та ідеологію товариства в спеціальній книзі⁷,

¹ Записки Наукового товариства імені Шевченка, т. СХІХ—СХХ. Львів, 1917, стор. 217—347.

² Там же, стор. 285—286.

³ Там же, стор. 287—290.

⁴ Там же, стор. 290.

⁵ Там же, стор. 291—294.

⁶ В. Шурат не користувався публікацією «Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва. Признання кирило-мефодіївців» (К., 1915).

⁷ М. Возняк. Кирило-Мефодіївське брацтво. Львів, 1921.

також відзначив вплив декабристів і польських революціонерів. Вказуючи на близькість форми й змісту праці А. Міцкевича й «Книг буття українського народу», автор слушно визнав останню за «оригінальний твір»¹. Він підкреслював великий вплив Т. Г. Шевченка на товариство і взагалі на суспільно-політичний рух на Україні, визначав погляди поета «радикальними, революційними і антимонархічними»². В книзі зроблена спроба аналізу ідеологічних і програмних документів товариства. Однак діяльність товариства і розвиток його ідеології автор розглядав без зв'язку з соціально-економічними відносинами й класовою боротьбою на Україні. М. С. Возняк у той час помилково вважав, що кирило-мефодіївці прагнули відокремити Україну від Росії³.

Варта уваги також книга польського історика Ю. Голомбека про Кирило-Мефодіївське товариство⁴. Ця велика за обсягом книга написана на основі публікацій документів і літератури. В основу аналізу ідеології й тактики товариства покладено не соціальний, а національний момент. Автор в багатьох питаннях солідаризувався з концепціями націоналістичної української історіографії.

Інтерес до Кирило-Мефодіївського товариства здавна проявлявся у Франції. Так, ще в 1884—1885 рр. у Парижі вийшла у світ п'ятитомна «Історія соціалізму і пролетарів», написана колишнім членом I Інтернаціоналу й активним борцем Паризької Комуні Бенуа Малоном. Розглядаючи програму кирило-мефодіївців, він писав: «Шевченко й Костомаров не допускали в своїй програмі релігійної нетерпимості та гегемонії одного народу над іншими... Шевченко непохитно ненавидів привілеї панів і невільництво в усіх його формах, і тому цей поет мусить стати поетом усіх нездолених, бо його поезія є формою заклику до соціальної боротьби»⁵.

Французькі учені продовжують цікавитися цією темою. Професор університету в Бордо Жорж Люціані видав працю під назвою «Книга буття українського народу»⁶. Вона є публікацією головного ідеологічного й програмного документа Кирило-Мефодіївського товариства. У вступі дано нарис історії товариства, написаний на основі дореволюційних публікацій документів та літератури. Дослідження радянських істориків автор не використав. У книзі описано біографію М. І. Костомарова і вплив української громадської думки на формування його поглядів, виник-

¹ М. Возняк. Кирило-Мефодіївське брацтво, стор. 108.

² Там же, стор. 80.

³ Там же, стор. 233.

⁴ Józef Gołąbek. Bractwo św. Cyryla i Metodego w Kijowie. Warszawa, 1935.

⁵ М. Гресько. Французи про Шевченка.— «Всесвіт», 1965, № 3 (81), стор. 11.

⁶ Georges Luciani. Le livre de genèse de peuple ukrainien. Paris, 1956.

нення товариства та його програму, арешт і слідство. Особливо характеризується «Книги буття українського народу», які Люціані справедливо вважав плодом колективної творчості кирило-мефодіївців.

В питаннях про вплив на програму товариства декабристів, Міцкевича, Шафарика та інших діячів визвольного руху, а також тактики кирило-мефодіївців, участі Т. Г. Шевченка в товаристві та могутнього впливу його поезії Люціані солідаризується з думками В. І. Семевського. Ідеологію товариства він розглядає з ідеалістичних позицій і не пов'язує з епохою та класовою боротьбою в суспільстві.

Марксистський напрям в історіографії Кирило-Мефодіївського товариства почав складатися ще в дореволюційний час. Марксистки схвалювали революційну програму товариства й визначили його місце у визвольному русі проти царизму. Г. В. Плеханов у промові, підготовленій у 1898 р. до 50-річчя з дня смерті В. Г. Бєлінського, і в статті до 100-річчя з дня його народження (1911 р.), розглядав питання про ставлення до товариства великого російського критика. Він дав позитивну оцінку конспіративній діяльності кирило-мефодіївців і Т. Г. Шевченка¹.

Схвальний відзив про діяльність товариства містять праці А. В. Луначарського «Великий народний поет (Тарас Шевченко)», написана в 1911 р. до 50-річчя з дня смерті поета², і «Шевченко і Драгоманов» (1914 р.)³. Обидві праці спрямовувалися проти російської великодержавної і української буржуазно-націоналістичної історіографії, що докладала зусиль до фальсифікації творчої діяльності великого революціонера-демократа Т. Г. Шевченка.

Історії Кирило-Мефодіївського товариства більшовицький історик Г. А. Кукліні присвятив у своїй праці спеціальний розділ⁴. Він ставив Т. Г. Шевченка на перше місце серед членів товариства, правдиво оцінюючи його як видатного революціонера свого часу. Загалом діяльність кирило-мефодіївців він розглядав в руслі всеросійського визвольного руху.

Більшовицька «Правда» в редакційній статті «Пам'яті Т. Г. Шевченка» характеризувала Кирило-Мефодіївське товариство політичною організацією, товариством, «одним з пунктів статуту якого було визволення селян і освіта народу»⁵.

¹ Г. В. Плеханов. Сочинения, т. X. М., 1924, стор. 346; т. XXIII. М., 1924, стор. 199—200.

² А. В. Луначарський. Про літературу. К., 1960.

³ А. Луначарський. Шевченко і Драгоманов.— Пам'яті Михайла Драгоманова. Харків, 1920.

⁴ Г. А. Кукліні. Матеріали к изучению истории революционного движения в России, т. I (1800—1854). Женева, 1905.

⁵ «Путь Правды», 25 лютого 1914 р.

Радянська історіографія, що розвинулася після перемоги Великого Жовтня, зробила великий вклад в об'єктивне дослідження й правдиве висвітлення історії Кирило-Мефодіївського товариства. Керуючись вченням марксизму-ленінізму і настановами партії, радянські вчені поступово позбувалися методологічних помилок і вульгаризаторських тенденцій.

Український історик літератури і критик М. М. Марковський у праці «Шевченко в Кирило-Мефодіївському братстві»¹ висловив думку про те, що Шевченко був не лише членом товариства, а й справив на нього величезний революціонізуючий вплив. Він відкидав твердження П. Зайцева про те, що Костомаров — єдиний автор «Книг буття українського народу»². Ідея братерства і єднання слов'ян, стверджена у цьому творі, ще до виникнення товариства пропагувалася в поемі «Гайдамаки» (1841 р.) Т. Г. Шевченка³. Шевченка М. М. Марковський вважав «ідейним автором» «Книг буття українського народу»⁴.

До оцінки діяльності та ідеології товариства з вульгарно-соціологічних позицій підійшов філолог, історик української літератури А. Річицький в розділі «Слов'янофільство і кирило-мефодіївські братчики» своєї праці про Т. Г. Шевченка⁵. Він висунув помилкову тезу про реакційність ідеології кирило-мефодіївців. Автор ставив під сумнів існування товариства й участь в ньому Т. Г. Шевченка, спрощено аналізував його тактику. «Історики, — писав А. Річицький, — ще й досі змагаються над питанням, чи входив Шевченко до братства, чи ні. Для нас не важний цей формальний бік справи, бо формально ледве чи й саме братство існувало»⁶.

В розділі, присвяченому Кирило-Мефодіївському товариству, збірника матеріалів історика М. Є. Слабченка⁷ товариство характеризується як дрібнобуржуазна за своїм складом організація, неспроможна до революційної діяльності. Автор категорично заперечує належність до таємного товариства Т. Г. Шевченка і аргументує цю тезу протилежністю поглядів поета і кирило-мефодіївців.

З'ясуванню питання про участь Т. Г. Шевченка в Кирило-Мефодіївському товаристві присвячена праця академіка Д. І. Багалія⁸. Відкидаючи помилкову тезу М. Є. Слабченка, автор вва-

¹ Записки історично-філологічного відділу ВУАН, 1923, кн. IV, стор. 49—57.

² П. Зайцев. «Книги битія», як документ і твір.— «Наше минуле», 1918, № 1, стор. 22—35.

³ Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. IV, стор. 51.

⁴ Там же, стор. 49—50.

⁵ А. Річицький. Тарас Шевченко в світлі епохи. (Публіцистична розвідка). Харків, 1923.

⁶ Там же, стор. 88.

⁷ М. Є. Слабченко. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX століття, т. I. Харків, 1925, стор. 177—184.

⁸ Д. Багалій. Т. Г. Шевченко і кирило-мефодіївці. Харків, 1925.

жав поета членом таємної організації та підкреслював його провідну роль серед кирило-мефодіївців¹. Д. І. Багалій відкинув і твердження М. М. Марковського, що для «Книг буття українського народу» М. І. Костомаров переписував висловлювання Т. Г. Шевченка, і заперечував будь-які спроби приписати поету авторство. Проте він все ж визнавав неминучим ідейний вплив Т. Г. Шевченка. Вказуючи на близькість програм кирило-мефодіївців і декабристів «Товариства об'єднаних слов'ян», Д. І. Багалій обстоював помилкову тезу, що обидва товариства домагалися не революційного, а еволюційного шляху визволення слов'янських народів.

Ретельно розглянувши слідчу справу, спогади, думки в літературі про участь Т. Г. Шевченка в товаристві, літературознавець М. М. Новицький в розвідці «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери»² зробив обґрунтований висновок, що поет належав до товариства й справив на ідеологію кирило-мефодіївців могутній революційний вплив.

Прояви буржуазно-націоналістичних тенденцій у висвітленні історії Кирило-Мефодіївського товариства знаходимо в статті історика О. Ю. Гермайзе «П. Куліш і М. І. Костомаров як члени Кирило-Мефодіївського братства»³. «В Кирило-Мефодіївському братстві,— твердив він,— молоде покоління 40 р. поєднало романтику, слов'янофільство, демократизм на основі християнського гуманізму, нарешті українство як ґрунт для роботи і навіть центр для панславістських мрій»⁴. Автор обійшов антикріпосницький і антисамодержавний характер організації, а намагався видати «українаство» за головний напрям ідеології й діяльності кирило-мефодіївців. Революційний твір «Книги буття українського народу», авторство якої приписано виключно Костомарову, він назвав «голосним маніфестом української демократичної свідомості»⁵. Під тиском незаперечних фактів Гермайзе все ж мусив визнати наявність розходжень у політичних поглядах кирило-мефодіївців, зокрема Шевченка і Куліша. «Антиподом Куліша,— писав він,— був Шевченко, органічно зв'язаний з селянством, але не одірваний ще від староукраїнського ліберального романтизму. В ньому зародки ідеології майбутніх революційних бур...»⁶ На думку автора, «доба та ще не спромоглася утворити ризку ідеологічну диференціацію»⁷. Протилежність поглядів Шевченка і Костомарова він взагалі ігнорував.

¹ Д. Багалій. Т. Г. Шевченко і кирило-мефодіївці, стор. 85.

² «Україна», 1925, кн. 1-2, стор. 51—99.

³ Шевченко та його доба. Збірник перший. ДВУ, 1925.

⁴ Там же, стор. 45.

⁵ Там же.

⁶ Там же, стор. 40.

⁷ Там же, стор. 55.

В статті історика В. Міяковського «Микола Гулак»¹ значна увага звернута на утворення товариства і роль в цьому головних фундаторів М. І. Гулака, М. І. Костомарова та В. М. Білозерського. Автор висловив думку, що товариство організувалося наприкінці 1845 — на початку 1846 р. на пропозицію М. І. Гулака, в квартирі якого деякий час жив і М. І. Костомаров. «... Ми не маємо підстав для сумнівів в тому, — писав Міяковський, — що Гулак був головним організатором братства, був його організуючим центром. З трьох основоположників братства цю роль можна приписати тільки йому одному»².

Висвітленню питань організації, ідеології та тактики товариства присвячена книга історика З. Гуревича³. Ця праця повторює положення Річницького й Слабченка про дрібнобуржуазний характер товариства, розглядає програму кирило-мефодіївців без врахування особливостей епохи, обходить питання про наступність ідей декабристів і кирило-мефодіївців, надмірно роздуває національний момент. «Перед нами, — пише Гуревич, — типова програма в душі соціалістів-утопістів, програма перших українських народників»⁴. Автор зробив невдалу спробу виділити політичні течії в товаристві: «Центральне ядро — з дрібнобуржуазним ідеалом федерації слов'янських демократичних республік на підставі істини, свободи, рівності й права власності; праворуч — аристократ П. Куліш, ліворуч — Т. Шевченко — ідеолог передпролетаріату і в стороні — ліберал Андрузький та соціаліст Савич»⁵. В 30-х роках історія Кирило-Мефодіївського товариства приваблювала нових дослідників, які на основі ширшого кола джерел намагалися показати ідеологічні основи й практичну діяльність цієї організації, а також визначити її місце у визвольному русі. Історик Ф. О. Ястребов у ряді праць⁶ назвав його першою політичною організацією передової інтелігенції, яка сполучала у своїх поглядах ідеологію «ростучої української буржуазії і передової частини дворянства». При цьому автор, вказуючи на існування серед членів товариства ліберальної та революційно-демократичної частин, все ж не відзначив важливого моменту, що остання відбивала настрої та прагнення селянства. Слід також зазначити, що Ф. О. Ястребов дав високу оцінку діяльності Т. Г. Шевченка та його революціонізуючого

¹ Шевченко та його доба. Збірник другий. К., 1926, стор. 114—153.

² Там же, стор. 126, 127.

³ З. Гуревич. Молода Україна. До восьмидесятих роковин Кирило-Мефодіївського братства. Харків, 1928.

⁴ Там же, стор. 42.

⁵ Там же, стор. 84.

⁶ Ф. Ястребов. Україна в першій половині XIX століття. — Нариси історії України, вип. VIII. К., 1939; його ж. Т. Г. Шевченко в революційному русі 30—50-х років XIX ст. — Пам'яті Т. Г. Шевченка. Збірник статей до 125-ліття з дня народження. 1814—1939. К., 1939.

впливу на ідеологію й практичну діяльність товариства в цілому. Він вказав на певні суперечності та ідейні незгоди в товаристві, але на їх гостроті й непримиренності не наголошував. Позитивну оцінку одержала й програма, викладена в «Книгах буття українського народу»¹.

У той же час вийшла у світ праця історика А. І. Бортникова «Кирило-Мефодіївське товариство. (Головні ідеї й цілі)», де зроблена спроба аналізувати програмно-ідеологічні документи таємної організації. До ідеології кирило-мефодіївців автор відніс козакофільський романтизм, християнський соціалізм, демократичний панславізм та ідею слов'янської самобутності. Політична програма включала боротьбу проти царизму й кріпосництва, а також ідею слов'янської федеративної демократичної республіки. Ідея загальної освіти народу в цій праці місця не знайшла, хоч саме їй кирило-мефодіївці надавали великого значення в здійсненні програми. В ідеології автор переоцінив такі питання, як козакофільський романтизм і демократичний панславізм, бо в товаристві вони не стояли на чільному місці. Як і Ф. О. Ястребов, А. І. Бортников підкреслював могутній вплив Т. Г. Шевченка на ідеологію та діяльність товариства, яке без достатніх підстав названо організацією «соціалістичної інтелігенції»². Залишився не доведеним і висновок, що більшість кирило-мефодіївців визнавала «революційний шлях здійснення своїх політичних ідей», або ж «схилялася до визнання цього шляху»³. Насправді ж меншість дотримувалась такої позиції. В статті відсутнє чітке політичне розмежування членів товариства на ліберальну й революційно-демократичну групи. Тому не можна визнати за правильний й такий висновок: «Ведучи пропаганду проти самодержавства і кріпосництва, кирило-мефодіївці виступали як буржуазні демократи»⁴. Не можна погодитися і з тезою, що такі ліберальні діячі, як Костомаров, Куліш і Білозерський, визнавали або схилялися до визнання «необхідності насильственного знищення самодержавства й кріпосництва»⁵. Загалом у праці Бортникова висунуто чимало необгрунтованих і суперечливих тез.

Суперечливу і подекуди неправильну оцінку Кирило-Мефодіївському товариству дав історик В. Т. Горбатюк в статті «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство». На його думку, «товариство не приймало якоїсь програми і статуту і носило характер випадкових зібрань приятелів, які вели розмови

¹ Нариси історії України, вип. VIII, стор. 168—173.

² Труды исторического факультета Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко, т. 1, 1939, стор. 257.

³ Там же, стор. 263.

⁴ Там же, стор. 269.

⁵ Там же, стор. 271.

на різні наукові і політичні теми»¹. Цим по суті заперечується наявність організації, ставиться під сумнів її діяльність. В. Т. Горбатюк від достатніх аргументів намагався відділити Т. Г. Шевченка від товариства, не помітив і двох течій у ньому. «Шевченко,— писав він,— не був і не міг бути однодумцем Кирило-Мефодіївського товариства, що виходить із очевидної протилежності політичних поглядів поета і учасників цього товариства, так і свідчень всіх кирило-мефодіївців і Шевченка слідчій комісії і пізніше в своїх спогадах»².

Літературознавець Є. П. Кирилюк 9 березня 1944 р. виступив на шевченківській сесії АН УРСР у Москві з доповіддю «Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство»³. Автор зробив огляд документальних матеріалів, мемуарів, епістолярії, літератури, що стосувалася теми, й аргументовано ствердив належність Т. Г. Шевченка до таємної організації.

У післявоєнний період виступив історик Ю. О. Ковмір з статтею «Т. Г. Шевченко в Кирило-Мефодіївському товаристві», в якій висловлено чимало суперечливих тверджень. Якщо Бортников і Горбатюк ігнорували наявність революційно-демократичної та ліберальної течій у товаристві, то Ковмір, навпаки, перебільшував гостроту суперечностей між обома течіями. «Ліберальна група товариства,— пише автор,— бере курс на перетворення його в науково-освітню легальну організацію. Це була ставка на компроміс з царизмом»⁴. Ця теза висунута без будь-якої аргументації. Далі Ковмір твердить, що в товаристві «різко виділились два основні напрями, між якими по всіх ідейних, програмних і тактичних питаннях йшла гостра боротьба». Гострота суперечностей тут явно перебільшена, а до того ж і не підтверджена фактами з документів.

Не можна погодитися й з таким висновком у цій праці: «В процесі цієї боротьби у зв'язку з піднесенням революційного руху в країні панівною і визначальною в товаристві ставала течія революційно-демократична. І в цьому головна заслуга Тараса Григоровича Шевченка та його прибічників»⁵. Звичайно, революційний вплив Т. Г. Шевченка на товариство, як і весь визвольний рух на Україні, був величезний. Та з цього ще не можна робити висновок, що в товаристві переважала революційно-демократична течія. Насправді автор цього не довів документальними даними.

¹ Труды історичного факультету Одеського державного університету, т. 1, 1939, стор. 54.

² Там же, стор. 45.

³ «Вісті АН УРСР», 1944, № 3—4, стор. 39—53.

⁴ Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту, т. 1, 1950, стор. 84.

⁵ Там же, стор. 86.

Значним вкладом у дослідження суспільно-політичного руху на Україні і висвітлення історії Кирило-Мефодіївського товариства є книга історика П. А. Зайончковського¹. Використавши архівні й опубліковані матеріали, автор прагнув висвітлити всі основні питання історії товариства і зробив значний крок вперед у дослідженні цієї важливої теми: дав цікавий огляд джерел і літератури, аналіз ідеології та програми товариства, ідейних позицій кирило-мефодіївців. Загалом у цій книзі Кирило-Мефодіївське товариство розглядається як прогресивна організація, що об'єктивно відбивала інтереси й прагнення української ліберальної буржуазії. Учасників товариства автор відносив до представників передової суспільної думки.

Проте ряд думок і положень П. А. Зайончковського не аргументовано. На його думку, всі кирило-мефодіївці, за винятком Шевченка, «стояли на ліберальних позиціях» і лише дехто з них «проявляв певні хитання в бік революційних методів боротьби»². Таким чином, фактично вплив революційно-демократичної групи членів товариства нехтувався, іноді навіть не визнавалось існування такої групи. Щодо участі Т. Г. Шевченка в товаристві автор у розділі «Виникнення і склад товариства» на основі ряду фактів доводить участь поета в товаристві. Разом з тим він вказує на «особливе місце» там Т. Г. Шевченка, який своєю творчістю справляв «величезний вплив на розвиток національно-визвольного руху українського народу»³. Але далі декларативної заяви автор не пішов. Навпаки, він ставить під сумнів практичну діяльність Т. Г. Шевченка «в справі організації революційної боротьби з існуючим феодально-кріпосницьким ладом»⁴. Як і в статті В. Т. Горбатюка, в цій книзі безпідставно применшена роль Т. Г. Шевченка в українському визвольному русі і в згуртуванні революційно-демократичних сил. Вважаючи Кирило-Мефодіївське товариство організацією виключно ліберально-буржуазною, автор книги залишив поза увагою революційно-демократичну сторону програми, в якій відбивалися інтереси поневоленого селянства. Проте навіть окремі істотні недоліки не применшують значення монографії П. А. Зайончковського у висвітленні історії товариства.

Важливе місце у вивченні історії Кирило-Мефодіївського товариства посіли праці, що вийшли в світ у 60-х роках. По основних питаннях вони підводять підсумки тривалих пошуків учених, хоч серед них ще трапляються такі, що повторюють застарілі положення й концепції.

¹ П. А. Зайончковский. Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847). М., 1959.

² Там же, стор. 145—147.

³ Там же, стор. 99.

⁴ Там же, стор. 102.

Відомий філософ І. Д. Назаренко опублікував спеціальні розділи «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство»¹ і «Кирило-Мефодіївське товариство»². Він підкреслював величезну роль в ідейній підготовці товариства та його діяльності полум'яної поезії Т. Г. Шевченка, навколо якого згуртувалася «найпрогресивніша частина товариства», яка поділяла погляди поета «про необхідність насильної ліквідації самодержавства та кріпосництва, про створення республіки і об'єднання на цій основі всіх слов'янських народів»³. Автор цілком справедливо підкреслював, що революційно-демократична частина товариства становила в товаристві меншість, а не більшість, як твердив Ковмір. Назаренко дав глибокий аналіз програмних та ідеологічних документів товариства, відзначивши їх сильні й слабкі сторони, звернув увагу на революційний зміст діяльності кирило-мефодіївців, продовження ними революційних традицій декабристів. У його працях розглянуто питання про вплив ідей християнського соціалізму, який у той час поширювався в Західній Європі, на документи товариства, відзначено і певний відбиток на них релігійного моменту. Автор слушно зауважує, що «головна ідея цих документів усе-таки зводилась до визнання необхідності ліквідації кріпосництва і вимоги рівності станів. Негативне ставлення до кріпосного права було центральним пунктом, що об'єднував усіх членів товариства в одну організацію»⁴. В книзі говориться про існування в товаристві двох течій — ліберальної і революційно-демократичної, а також і про наявність між ними певних незгод у принципових питаннях боротьби. Взагалі ж автор дав високу оцінку Кирило-Мефодіївському товариству, вказавши, що «при всіх помилках, причому серйозних, при всіх слабкостях, що мали місце у програмних документах і діях товариства, воно було першою політичною антикріпосницькою організацією, що відображала політичне пробудження українського народу»⁵. Цілком слушно зазначено, що революційно-демократична течія товариства на чолі з Т. Г. Шевченком «виражала інтереси широких верств українського селянства»⁶.

Заслуговує на увагу і праця історика А. К. Буцика про суспільно-політичний рух, де є окремий розділ «Кирило-мефодіївці. Т. Г. Шевченко»⁷. Автор вказав на видне місце Кирило-Мефоді-

¹ І. Д. Назаренко. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка. К., 1964, стор. 184—213.

² Нарис історії філософії на Україні. К., 1966, стор. 149—157.

³ І. Д. Назаренко. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка, стор. 186, 188.

⁴ Там же, стор. 191.

⁵ Там же, стор. 212.

⁶ Нарис історії філософії на Україні, стор. 154.

⁷ А. К. Буцик. Суспільно-політичний рух в Росії 30—50-х років XIX ст. Посібник для вчителів. К., 1964, стор. 178—215.

івського товариства в ідейній та визвольній боротьбі першої половини XIX ст., стисло показав історію його утворення, склад і діяльність, розповів про зміст основних програмних документів, тактику і практичну діяльність членів товариства, участь в ньому Т. Г. Шевченка, зв'язки з петрашевцями. Відзначаючи наявність у товаристві ліберальної та революційно-демократичної течій, А. К. Буцик справедливо зазначив, що «спроба показати наявність в 40-х роках непримиренних суперечностей у програмних питаннях між кирило-мефодіївцями нічим не виправдана»¹. Цим він спростовує необгрунтовані твердження Ю. О. Ковміра в згаданій вище статті, а також в статті М. С. Денисенка «Кирило-Мефодіївське товариство. (До питання про ідейну боротьбу)»² про наявність у товаристві гострої ідейної боротьби, бо вони висунуті без будь-якої аргументації.

У 1966 р. Ю. О. Ковмір знову виступив з статтею «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство»³. Унікаючи повторення суперечливих і необгрунтованих тверджень, висунутих раніше, автор впадає в іншу крайність — обходить розмежування товариства на ліберальну й революційно-демократичну групи, не вказує на наявність у кирило-мефодіївців відмінності в поглядах на тактику боротьби за здійснення програми. Він обмежується лише невизрадною заявою, що «навколо Шевченка згуртовується найрадикальніша частина товариства, очолена ним і революціонером-демократом М. Гулаком»⁴. Ковмір твердить, що «антикріпосницьку і національно-визвольну програму сприйняли Шевченко і його однодумці»⁵. Насправді ж вони її висунули й відстоювали в полеміці з ліберально-реформістською частиною товариства. Автор чеомбів промовчав, що в питанні про участь Т. Г. Шевченка в товаристві серед радянських учених висловлювалися різні думки, і правда народжувалась в тривалій творчій дискусії. В цій статті будь-яких додаткових фактів не приведено і, на жаль, не висловлено нових слухних думок.

У зв'язку з відзначенням 150-річчя з дня народження М. І. Костомарова (1967 р.) і П. О. Куліша (1969 р.) вийшли у світ статті, в яких висвітлюються окремі питання історії Кирило-Мефодіївського товариства і дається оцінка суспільно-політичних поглядів його членів.

В статті історика Р. П. Іванової «М. І. Костомаров у суспільно-політичному русі»⁶ головна увага зосереджується на ідеях визволення слов'янських народів і їх об'єднанні в республіканський союз. Політичні завдання товариства — усунення самодер-

¹ А. К. Буцик. Назв. праця, стор. 201.

² З історії філософської думки на Україні. К., 1963.

³ «Український історичний журнал», 1966, № 3, стор. 75—78.

⁴ Там же, стор. 77.

⁵ Там же.

⁶ «Український історичний журнал», 1967, № 5, стор. 31—41.

жавства, скасування кріпацтва і станів, освіта народу — не знайшли бодай стислого розкриття. З статті не видно визначної ролі М. І. Костомарова в організації й діяльності товариства, виробленні програмних документів, навіть не згадано участь його в створенні й поширенні «Книг буття українського народу». Непереконливо звучить і таке твердження: «Кирило-мефодіївці, а з ними й М. Костомаров не ставили питання про революційне повалення самодержавства»¹. Адже боротьба проти царизму — головний мотив революційної поезії Т. Г. Шевченка, однак пражання послідовників поета на чолі з М. І. Гулаком.

Показові діяльності П. О. Куліша в товаристві значною мірою присвячена стаття історика П. С. Гончарука «Історичні погляди П. О. Куліша під час його перебування в Кирило-Мефодіївському товаристві»². Автор справедливо вважає Куліша одним з найактивніших членів таємної організації, вказує його чільне місце серед ліберально-реформістської і консервативної частини кирило-мефодіївців. «Т. Г. Шевченко та його однодумці, — пише він, — пропонували шлях селянської революції, поклавши цим початок розвитку революційно-демократичної думки на Україні. П. О. Куліш, М. І. Костомаров, В. М. Білозерський виступили за мирний шлях боротьби — шлях реформ та освіти народу»³. Однак Гончарук, не розвиваючи цієї важливої тези, намагається ототожнити погляди П. О. Куліша і Т. Г. Шевченка на важливі історичні події на Україні — народні рухи, козацтво, культурний розвиток⁴. Автор уникає і загальновідомих фактів, що твори Куліша (особливо «Карманная книжка для помещиков и лучший, извлеченный из опыта, способ управлять именем». СПб., 1846) сприяли формуванню ліберально-реформістських поглядів у товаристві. Загальні висновки автора про демократичне розуміння історії Кулішем не переконливі. Не можна зрозуміти й того, чи згоден автор з тими істориками, які звинувачували Куліша в месіанстві й націоналістичних тенденціях⁵.

Досягненням радянської історіографії у висвітленні історії Кирило-Мефодіївського товариства є узагальнюючі положення в підрозділі «Зародження революційно-демократичного руху. Т. Г. Шевченко. Кирило-Мефодіївське товариство» (автори — відомі вчені-історики І. О. Гуржій, М. Н. Лещенко, Ф. О. Ястребов) двотомної історії УРСР, виданої до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції⁶. Тут стисло показано умови виникнення і діяльність товариства, величезний вплив революційної поезії

¹ «Український історичний журнал», 1967, № 5, стор. 33.

² «Український історичний журнал», 1969, № 8, стор. 78—85.

³ Там же, стор. 81.

⁴ Там же, стор. 80, 81, 83.

⁵ Там же, стор. 80, 81, 85.

⁶ Історія Української РСР, т. 1. К., 1967, стор. 388—396.

Т. Г. Шевченка на ідейне життя і формування революційних сил на Україні, викладено основні положення програмних документів — статуту і «Книг буття українського народу». Особлива увага звернута на розвиток кирило-мефодіївцями республіканської традиції декабристів.

Протягом тривалого часу історики й літератори, філософи й соціологи наполегливо досліджують матеріали, що стосуються Кирило-Мефодіївського товариства — таємної антикріпосницької організації, що виступила на боротьбу за інтереси трудящих у жахливі роки миколаївської реакції.

За цей період сформувалися погляди на товариство буржуазної історіографії й історіографії радянської, що ґрунтується на гранітній основі марксизму-ленінізму. Радянські історики, об'єктивно висвітлюючи діяльність товариства в руслі всеросійського визвольного руху, піддали критиці методологічну неспроможність буржуазної науки, фальсифікаторські вправи українських буржуазних націоналістів і російських великодержавних шовіністів.

Для поглибленого вивчення історії Кирило-Мефодіївського товариства важливе значення мала тривала дискусія серед радянських істориків і літераторів про характер таємної організації, наявність в ній політичних течій, належність і роль Т. Г. Шевченка в товаристві, практичну діяльність кирило-мефодіївців тощо. Більшість питань вирішено позитивно, і це незаперечне досягнення радянської історіографії.

Проте окремі питання цієї теми потребують ґрунтовнішого дослідження: вплив світової суспільної думки на ідеологію кирило-мефодіївців, революційні зв'язки товариства, поширення ідей утопічного соціалізму, суспільно-політичні погляди окремих його членів, місце й значення цієї таємної організації у визвольному русі. Дальшій роботі учених сприятиме видання документів слідчої справи про Кирило-Мефодіївське товариство.

Г. Я. Сергиєнко

ИСТОРИОГРАФИЯ КИРИЛЛО-МЕФОДИЕВСКОГО ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье сделан систематический обзор главнейших исследований по истории Кирилло-Мефодиевского общества — тайной антикрепостнической организации передовой интеллигенции Украины. Принципиальной критике подвергнута буржуазно-националистическая литература, стремившаяся показать общество оторванным от всероссийского освободительного движения, начатого декабристами и развитого последующими поколениями революционеров. Значительное место в статье занимает советская историография о Кирилло-Мефодиевском обществе. В основу ее оценки положено высказывание В. И. Ленина

и большевистской печати по поводу программы кирилло-мефодиевцев. Автор внимательно проследил отражение в литературе дискуссионных вопросов: об участии в обществе Т. Г. Шевченко, разделении членов общества на революционно-демократическую и либерально-буржуазную части, степени остроты противоречий между этими группами, революционности программных документов и др. В конце статьи сделан вполне справедливый вывод, что советская историография добилась значительных успехов в исследовании и освещении в печати истории Кирилло-Мефодиевского общества на основе марксистско-ленинской методологии. Однако ряд важных вопросов нуждается в дальнейшем углубленном исследовании: практическая деятельность и революционные связи, общественно-политические взгляды, просветительная деятельность, влияние на кирилло-мефодиевцев мировой общественной мысли, место общества в русском освободительном движении. Публикация корпуса документов о Кирилло-Мефодиевском обществе, подготовленного коллективом ученых республики, значительно расширит базу исследования этой организации как яркой страницы в истории освободительного движения на Украине.

Л. А. Коваленко

РОЛЬ РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ-ДВОРЯН І ПРОГРЕСИВНИХ ДВОРЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ У РОЗРОБЦІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

В історичній науці вважається загальновизнаним, що кінець XVIII (останнє десятиріччя) і перші десятиріччя XIX ст. були часом кризи феодально-кріпосницького ладу в Росії і України в тому числі, тобто це був новий період в історії, цілком окреслений, своєрідний. Основним питанням соціальних відносин і громадсько-політичного життя цих десятиліть була боротьба навколо кріпацтва з виразно окресленими новими моментами. Нова якість полягала не лише в наростанні хвилі і активності гніву кріпаків, що знаходило свій прояв у значних селянських виступах і повстаннях по Україні, а в тому, що в боротьбу проти кріпосництва включилась передова дворянська інтелігенція. Тон завдавала більш розвинута російська суспільно-політична думка в особі О. Радішева і радішевців. На Україні в ці десятиліття з постулатами просвітництва виступили В. В. Капніст, Я. П. Козельський, Г. С. Винський, І. П. Котляревський. Отож, зрозуміло, що проблема кріпацтва стає однією з центральних для розвитку історичної думки, загалом, і опрацювання питань історії України, зокрема. Справді, в історіографії тих часів виразно окреслюються дві течії, яких ділило ставлення до кріпацтва: консервативно-дворянська історіографія, що виступала з позицій захисту системи кріпосництва й самодержавства та прогресивна течія, представлена дворянами-революціонерами.

В загальноросійському масштабі перший напрям — консервативно-дворянський — був представлений такою колоритною постаттю, як М. М. Карамзін, автор багатотомної «Истории государства Российского». На Україні представниками цієї течії була група дворянських істориків (М. І. Антоновський, М. Ф. Берлінський, Я. Маркович та ін.). Найбільш визначними представниками дворянської консервативної історіографії були Д. М. Бантиш-Коменський та М. А. Маркевич. Політичне та історіософічне кредо цих істориків зводилось до захисту прав українських поміщиків і зміцнення їх влади над кріпаками. Активність дворянських істориків проявилась в організації перших історичних журналів. У Харкові виходили у 1816—1819 рр. «Украинский вестник», а в 1824—1928 рр. — «Украинский журнал».

I

Всупереч консервативній дворянській історіографії з прогресивними історичними концепціями, головне, бойовим антикріпосницьким спрямуванням, виступили дворяни-революціонери та ті передові інтелігенти-дворяни які були під їх ідейним впливом. Боротьба цих двох течій в історіографії, як загальноросійській, так і українській становила основний зміст у розвитку історичної думки в той період.

Та якщо характеристика і оцінка консервативної дворянської історіографії на Україні порівняно широко висвітлена в історіографічних працях радянських дослідників¹, то питання про місце і вагу істориків з табору дворян-революціонерів у розробці сюжетів історії українського народу висвітлено досить скупо і в довідковому плані². От чому є потреба викласти фактичний матеріал з даного питання хоч трохи ширше.

Поява у 1790 р. знаменитої праці О. М. Радіщева «Подорожі з Петербурга до Москви» стала віхою у розвиткові історичної думки у всеросійському масштабі. Тема «Радіщев-історик» досить детально розроблена радянськими історіографами, вона стала невід'ємною приналежністю нарисної та підручкової літератури з історіографії. За філософськими поглядами Радіщев був яскравим і самобутнім представником просвітительської філософії XVIII ст. з її позитивними сторонами і обмеженістю. От як він визначає своє розуміння історичної науки: «Если потомкам нашим предложитъ заблуждение, если оставя естественность гоняться будут за мечтаниями, то весьма полезен был бы труд

¹ М. І. Марченко. Українська історіографія, ч. II, К., 1959.

² Л. А. Коваленко. Вклад декабристів у розробку історії українського народу.— Тези доповідей Кам'янець-Подільського педінституту, 1961. Статтю цю можна розглядати лише як заявку з цього питання. Революційно-демократична течія в українській історіографії висвітлена порівняно ширше і, можна сказати, вже має свою історіографію.

писателя, показавшого нам из прежних деяний шестие разума человеческого»¹. В розумінні історії він виходив з просвітительського положення про розум як основу історичного процесу, як революціонер, як борець проти самодержавства та кріпосництва².

«Подорож» попала на Україну і поширювалась тут у рукописних списках, що говорить про інтерес до творчості Радішева серед прогресивної дворянської інтелігенції на Україні. Так званий одеський список «Подорожі», як установив радянський лінгвіст М. Копиленко, виник на Україні, про що свідчать численні україніزمі в тексті. Встановлено, що Радішев мав навіть особисті контакти з В. Н. Каразіним, відомим громадським діячем-просвітителем Слобожанщини; виявлені ідейні контакти між О. Радішевим та відомим російським поетом з Полтавщини — В. В. Капністом³. Отже, схематичний перелік фактів свідчить про досить всебічні зв'язки між Радішевим та прогресивною тогочасною українською інтелігенцією.

О. Радішев не висловив безпосередньо міркувань про Україну, але в праці «Сокращенное повествование о приобретении Сибири» піддав гострій критиці національну політику російського царизму щодо пригноблених народів і проголосив солідарність дворян-революціонерів з цими народами. Він писав: «Простое соседство народов нередко вражду между ними возрождает, но она бывает неизбежно, если один из соседей оказывает мысль властвования и присвоения. Тогда то возрождаются ненависти народные, которые и по совершенном покорении слабейшего не исчезают, ибо иго чужестранца тягчит паче домашнего»⁴. Ці міркування були сприйняті наступною генерацією дворян-революціонерів — декабристами як заповіт і біль, детально розвинуті стосовно всіх пригноблених царизмом народів, у тому числі українського, на конкретному історичному матеріалі.

Цілком логічно вважати, що як загальні історіософські положення Радішева, так і конкретні міркування про спільність історичної долі східних слов'ян, критика норманістських фальсифікацій, думки про роль народних мас в історії, антикріпосницький пафос, засудження самодержавства справили значний позитивний вплив на розвиток історичної думки на Україні.

¹ А. Н. Радішев. Сочинения, т. I. М., 1872, стор. 108. Це видання було першою систематизованою збіркою творів О. Радішева. Довгий час (див.: «Литературное наследство», 1953, № 9-10, стор. 547) вважалось, що весь тираж видання було знищено царською цензурою і зберігся лише один примірник, який знаходиться в Ленінградському інституті російської літератури. Авторів цих рядків пощастило у 1949 р. у фондах бібліотеки Інституту історії АН УРСР виявити ще один примірник такого видання.

² Л. В. Черепнин. Русская историография до XIX века. М., 19..., стор. 289.

³ Из истории яковинской диктатуры 1793—1794. Одесса, 1962, стор. 156—157.

⁴ А. Радішев. Сочинения, т. II, стор. 30.

Проблема кріпосництва, як це визначено вище, була центральним питанням у суспільних процесах на Україні в цей час і належно відображена в історичних працях. В обстановці підвищеної політичної активності всіх класів з боку прогресивної дворянської інтелігенції, що зазнала впливу О. Радіщева, здійснюються перші кроки для усвідомлення нового формулювання питань історії України.

Насамперед, заслуговують на увагу соціологічні та історичні концепції відомого письменника І. П. Котляревського (1769—1833). Увагу поета привертало питання кріпосництва — головна проблема сучасності.

Центральне місце в поемі «Енеїда» займають картини пекла — яскравого памфлета, що показує покарання найрізноманітніших панівних верств українського суспільства та щасливих умов життя в раю знедолених. Не буде перебільшенням сказати, що саме тут, не лише об'єктивно, а й суб'єктивно, за наміром автора, перебував соціально-політичний, ідейний центр первісного «ядра» твору. Котляревський, перелічуючи грішників, що мучаться в пеклі, на перше місце дуже виразно ставить панів-кріпосників і піддає їх таким карам, які могла вигадати лише уява експлуатованого селянина:

За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал,
Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли який з них приставав¹.

Таким чином, у питаннях кріпосництва Котляревський на боці «мужичої колючої правди». Концепції Котляревського щодо кріпацтва виразно перегукуються з антикріпосницькими поглядами його прогресивних сучасників. Поет не піднявся до рівня революційної трактовки питання О. Радішевим, але пішов далі ліберальних поглядів В. В. Капніста. Антикріпосницькі переконання автора стали для нього провідними мотивами у розумінні історичних явищ.

Історизмом пронизана вся «Енеїда». У поемі немає героїв у звичайному літературознавчому розумінні, головною постаттю є народ. Він тут сповнений ініціативи, сміливості, здібності до науки, виявляє винахідливість, долає важку фізичну працю. Отож, любов до народу, віра в народ — один з основних мотивів «Енеїди». Це вже була й історіографічна концепція.

Героїчна боротьба українського народу в минулому проти соціального гноблення та іноземних загарбників високо розцінюється автором. В один з критичних моментів своєї історії народ створив Запорізьку Січ, цю військову інституцію з оригінальною

¹ І. П. Котляревський. Енеїда. К., 1948, стор. 49.

тактикою, власною системою військового навчання, суворою дисципліною, де хоч і не знали «стой не шевелись» і військо було «як кажуть то — не регулярне, та до війни самий злий гад»¹. Котляревський вважає, що українському народові можна пишатись, що «за воїнів нас числять, внуків славніших дідів».

Інтерес Котляревського до історії полягав не просто в тому, щоб помилюватись минулим. Наприкінці XVIII ст. серед української дворянської інтелігенції гаряче дебатовалось питання про взаємини України й Росії. З одного боку, виразно виступала колоніальна політика царизму щодо України, яка посилилась за останні десятиріччя XVIII ст. Це розумів і засуджував поет. Одісея Енея та енейців була ледве прихованим натяком на руйнування Січі і посилення кріпосництва на Україні. З другого боку, історичний досвід останніх десятиліть віку промовляв, що саме завдяки спілці з Росією забезпечувався розвиток України. Устами Сівіли Котляревський згадує про страшне лихо — татарські наїзди, зокрема останній великий наїзд 1769 р.: «При Шведчині я діувала, а татарва як набігала, то вже я замужем була»². Переможні російсько-турецькі війни XVIII ст. забезпечили звільнення «Великого Лугу», ліквідували звірства турецько-татарських нападів. То були героїчні «времена Очакова и покорения Крыма», коли «свистали в похід з полуночі» і «козак їхав за Дунай». В лавах суворовських чудо-богатирів гарцювали загони українських козаків. З піднесенням записує поет про ці події: «Любов к Отчизні, де героїть, там сила вража не устоїть». Україна зазнавала благотворного впливу російської науки, літератури, мистецтва. Зваживши на всі обставини, Котляревський відгукується на гарячі суперечки в колах його сучасників. Він славить «Полтавську Шведчину», закликаючи взяти за основу взаємини між братніми народами повчальні уроки Полтави. Котляревський зумів розмежувати політику царизму і братерську допомогу російського народу. Поет, як історик, був палким прихильником співробітництва братніх — російського і українського — народів.

Прогресивний, демократичний підхід у Котляревського виразно позначається на розумінні національної проблеми, як вона окреслилась на Україні наприкінці XVIII ст. Разом з чинниками, що позитивно впливали на розвиток національних моментів, виступали й негативні фактори. Зокрема українське панство, керуючись своїми вузькими класовими інтересами, то захоплювалось польським шляхетським побутом і польською мовою, то наслідувало побут російських дворян і протиставляло російську мову українській, як, мовляв, мужицькій. Котляревський засу-

¹ І. П. Котляревський. Енеїда, стор. 40.

² Там же, стор. 80.

джує таку національну політику українських панівних класів. Він пише свою «Енеїду» живою розмовною мовою народних мас, саме мужицькою, свідомо підкреслюючи і тут «мужицьку правду». Мова Возного з «Наталки Полтавки» — це гострий політичний памфлет проти зневажливого українського панства до української мови і національних інтересів українського народу взагалі.

Історичним поглядам Котляревського, зрозуміло, властива обмеженість, недостатнє опрацювання фактичного матеріалу; він ідеалізує гетьманщину, Запорізьку Січ. Та позитивна вага творів Котляревського у формуванні прогресивних поглядів на минуле України безсумнівна. Його історичні концепції, викладені в популярних художніх творах, мали свого часу значне поширення.

Заслужовують на увагу історичні погляди відомого громадського діяча Слобожанщини В. Н. Каразіна (1773—1842). Загальновідомі його антикріпосницькі переконання, контакти з О. Радішевим, хоч в основному він виступав з поміркованих просвітительських позицій. В. Н. Каразін, зазначає радянський історик, виступає як багатогранний і великий вчений, новатор, що багато де в чому на століття випередив свій час¹. Приділяв увагу Каразін історії. Він написав кілька спеціальних праць на історичні сюжети: «Про користь освіти у домоводстві» (господарстві), «Старожитності Слободської Української губернії», «Погляд на українську старовину». Крім того, окремі висловлення з історії викладені автором і в інших творах. Каразін зазнав впливу положень просвітительської історіографії, але сучасні історичні події, практика, зокрема французької революції, штовхали його на перегляд цих положень. Це виявляється в переосмисленні положень просвітництва. Каразін критикує Ж. Ж. Руссо саме в частині історичних концепцій: «Первобытное состояние человеческого общества совсем не идиллическое, как его представляет красноречивый панегирист Руссо... Народы, обитающие теперь среди полей прелестно обработанных..., некогда скитались наподобие зверей»². Історичний розвиток людства, зазначає Каразін, має ряд ступенів: звіроловство, скотарство, хліборобство. «Вопросите у истории, когда начались правильные общества, когда стали известны гражданские законы? История нам скажет: со введением земледелия»³. Отже, невеликі за обсягом праці Каразіна з історії свідчать про досить глибокі думки автора, його енциклопедичність. В цих міркуваннях провідною є також думка про зв'язок історії України з всесвітньою історією.

Каразін займається в основному минулим Слобожанщини: заселенням краю, характеристикою пам'яток старожитності око-

¹ А. Г. Слюсарський. В. Н. Каразін. Харків, 1952, стор. 37.

² В. Н. Каразін. Сочинения, письма и бумаги. Харьков, 1910, стор. 217.

³ Там же, стор. 221.

лиць Харкова¹. На перший погляд праця здається навіть локальною. Але це лише щодо методики викладення матеріалу. Всупереч консервативній дворянській історіографії (російській і українській) з її описами діянь князів, гетьманів, Каразін подає опис заселення окремих невеликих пунктів, скромну господарську діяльність, роздуми над археологічними знахідками. Як і в багатьох галузях наукових досліджень, Каразін лише накреслює програму занять, ніби наголошуючи, що такий локальний матеріал є ключем до основи розуміння діянь людства. І коли Каразін довідується, що його історичні положення ототожнюють з концепціями М. Каразіна, то він з повною підставою відповідає: «... Вы, кажется, смешиваете меня с Карамзиным?! Между нами маленькая разница в букве мыслете»², тобто Каразін протиставляє себе офіційному історіографу і консервативній дворянській історіографії взагалі. Відгукнувся Каразін, як і Котляревський, на проблему взаємин України з Росією, заявивши, що «пользы любезнейшей моей Украины столь тесно в понятии моем сопряжены с пользами исполинской России»³.

Змістовні міркування з історії України виклав українець за походженням М. І. Гнедич (1784—1836), відомий як російський поет, а головне перекладач на російську мову творів грецької і римської літератури. Новітні дослідження, проте, показали, що Гнедич захоплювався не лише «Іліадою», а був у центрі тогочасного суспільно-політичного життя. Літературознавці зазначають, що Гнедич мав найтісніші зв'язки з просвітительською філософією кінця XVIII ст. Ідейна сутність таких творів, як «Співжиття», «Голос подяки», «Перуанець до іспанця», перегукується з думками Радіщева про кріпацтво, права людини та ін.⁴ До нас дійшли невеликі, але по-своєму важливі, нотатки Гнедича про історію України. Він їх починає з тези, що головне в історичному процесі прогресивні ідеї: «Собственно история народа есть история мысли, возбуждающей все деяния, чаяния, надежды и стремления...»⁵ Розвиваючи ці міркування, що перегукуються з думками Радіщева, Гнедич так інтерпретує історію України: «История Украины есть история сей мысли, всеобщей, народной, от гетмана до казака. Посмотрите, как завоеванная Литвой Малороссия оставалась без истории, т. е. без жизни, ибо ничто ее не возбуждало к деятельности... Отторгнутая от России Литвою, похищенная у нее Польшею, терзаемая фанатизмом католицизма и тиранством панов польских... В таких обстоятельствах рождалась в Малороссии всеобщая мысль о собственном

¹ А. Г. Слюсарський. В. Н. Каразін, стор. 17.

² Там же, стор. 38.

³ Там же, стор. 20.

⁴ И. Н. Медведева. Н. И. Гнедич и декабристы.— Декабристы и их время. М.—Л., 1951, стор. 107.

⁵ Там же, стор. 119.

сохранении ее в счастливых борьбах с врагами. Наконец возра-
стили в сердцах сию любовь к независимости, которая составля-
ет резкую черту истории малороссийской. Любовь сия дика, сви-
репа, часто неистова... Стремление к независимости привело ма-
лороссийский народ за Днепр — там за порогами среди степей
под соломенными хатами одичало оно и дало более или менее
всем казакам малороссийским то же свойство»¹. Певно, що в
міркуваннях Гнедича є неточності, а то й спрощення. Та для сво-
го часу це були оригінальні положення. Автор спеціально під-
креслює, що український народ (має на увазі його широкі ма-
си — селянство) терпів соціальне пригноблення від польських
світських і духовних феодалів. А положення, що українське на-
селення прагнуло до своїх «єдинокровних братьєв», тобто росій-
ського народу, позитивна оцінка діяльності Б. Хмельницького
уже були самостійними висновками автора.

У Гнедича є розуміння того, що соціальне і національне гноб-
лення в історії України переплітались і перше становило осно-
ву другого; він засуджує політику царизму щодо українського
народу. Про це автор через цензуру не завжди пише безпосеред-
ньо, а знаходить трохи приховані форми. Так, його вірш «Перу-
нець до іспанця» та переклад «Військового гімна греків» були
такою підцензурною формою протесту проти політики національ-
ного гноблення царизму.

З оригінальними міркуваннями про історичну долю закарпат-
ських українців виступив уродженець Закарпаття Іван Семено-
вич Орлай (1770—1829). Замолоду він зазнав впливу просвіти-
тельської філософії в особі таких її представників в Угорщині,
як П. Д. Лодій та І. А. Балудянський, а потім російської передо-
вої думки. В його бібліотеці знаходились твори російських
істориків: Татищева, Щербатова, праці Новікова². В 90-х роках
XVIII ст. І. Орлай емігрує до Росії і працює на педагогічній та
лікарській роботі в Одесі, Ніжині, Петербурзі. І. Орлаю нале-
жать такі історичні праці: «Історія про Карпаторосів», «Про пів-
деннозахідню Русь», «Про запорозьких козаків». Полемізуючи з
угорською поміщицькою історіографією, автор розвиває думку,
що закарпатські українці — нащадки київських русичів, знахо-
дить подібність «карпатороссов с малороссами» і робить висно-
вок, що «гораздо полезнее народ одного племени усредоточить»³.
Праці І. Орлая важливі і своїм прогресивним спрямуванням і

¹ И. Н. Медведева. Н. И. Гнедич и декабристы, стор. 120. Наведений уривок опублікований вперше. І. Медведева зробила спеціальне редагування тексту.

² Орлай передав свою бібліотеку в ужгородський єпископат, а тепер вона знаходиться у фондах бібліотеки Ужгородського університету. На книжках є особистий автограф І. Орлая.

³ И. С. Свенцицкий. Обзор сношений Карпатской Руси с Россией в I половине XIX в. Петербург, 1906, стор. 32—36.

самим фактом появи історичних досліджень серед уроженців Закарпаття¹.

* * *

Сказане вище переконливо свідчить про те, що на Україні наприкінці XVIII ст. (точніше на рубежі XVIII і XIX ст.) йшов інтенсивний розвиток історичної думки, носіями якої були представники прогресивної течії, що сформувалась під впливом революційного і ліберального просвітництва, в найтіснішому зв'язку з передовою російською історіографією. Провінційній обмеженості дворянської консервативної (і націоналістичної) історіографії протиставляється теза про зв'язок історії України з загальними процесами всесвітньої історії (В. Каразін, М. Гнедич), минуле України розглядається з позицій антикріпосницьких поглядів (Котляревський, Каразін, Гнедич). Всупереч націоналістичній тезі про мниму ворожість росіян та українців, що поєднувалось одночасно з вірогідністю царизму, висунуто обурливе положення про глибокі історичні коріння братерства російського та українського народів. Заклик до зміцнення братерства у Гнедича звучить як заклик до об'єднання зусиль обох народів для здійснення «новой мысли народной», тобто ліквідації кріпосництва.

II

Продовжувачами розпочатої О. Радіщевим штурму кріпосництва й самодержавства була славетна плеяда людей 14 грудня 1825 р. В. І. Ленін спеціально підкреслює таку спадкоємність в революційному рухові: «Радіщева, декабристів, революціонерів-різничинців 70-х років»². Декабристи продовжували Радіщева і в питаннях розвитку прогресивної історичної думки. Та певно, що в історичних концепціях декабристів знайшли відображення нові явища соціально-економічного і політичного розвитку Росії першої чверті XIX ст., дають себе відчувати і нові віяння західноєвропейської історіографії, зокрема ліберальної течії романтизму з її тезою про класову боротьбу в історії. «З часу великої французької революції європейська історія з особливою наочною розкрила в ряді країн цю дійсну підкладку подій, боротьбу класів»³.

¹ Завершуючи огляд розвитку прогресивної історичної думки на Україні наприкінці XVIII ст., слід згадати пращу якобінця Філіпа Гарана де-Кулона. Автор, відгукуючись на події повстання Т. Костюшка, написав «Історію Польщі», що вийшла в Парижі 1795 р. Розділ VI присвячено спеціально історії України. Детально див.: Л. Коваленко. Якобинець про історію України.— Питання нової і новітньої історії, вип. 8. К., 1969.

² В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 80.

³ Там же, стор. 39.

Вклад декабристів у розробку питань історії настільки значний, що вже в дореволюційній російській історіографії відзначались їхні історичні погляди. Інтенсивно спадщину декабристів в історіографічному плані, зрозуміло, опрацьовували радянські дослідники. Все ж існувала, як показала дискусія 1948 р., певна недооцінка цієї сторони спадщини декабристів¹. 40—50-ті роки нашого століття були переломними щодо опрацювання цієї теми, з'явився ряд спеціальних досліджень про історичні погляди декабристів. Це праці С. Волка, Б. Кокоско, С. Габова, В. Гусин, Н. Сєдих та ін. Синтезом цих досліджень є спеціальний розділ в «Очерках истории исторической науки в СССР» — історичні погляди декабристів (автор А. В. Предтеченський²). З огляду на значний обсяг проблеми про історичні погляди і роль декабристів в історії та опрацьованість цієї проблеми в сучасній радянській історіографії автор цих рядків обмежується лише бібліографічною довідкою.

Декабристи були всебічно зв'язані з Україною. Відомий дослідник декабристського руху М. В. Нечкіна зазначає: «Україна в декабристському русі була репрезентована багато: з нею зв'язані родинні гнізда Муравйових-Апостолів (Полтавська губ.), Давидових, Паджіо (Київська губ.). З Полтавською губернією зв'язані також Якубович, Шишков, Андрієвич, Краснокутський, Бечаносов, Лисовський, з Чернігівською — Мозголевський, з Слобідсько-Українською — брати Борисови. Подільська губернія представлена Южневським, Тазенгаузенем, Вигодовським; Люблінський жив у Новоград-Волинському, Іванов — житель Житомира, Булгарин — Харкова..., а в Одесі по службі в південній армії перебувало багато декабристів; з'явилися тут і «північани»³. Тема — декабристи і Україна досить всебічно висвітлена в ряді праць М. М. Лисенка⁴. Природно, що декабристи приділяли всебічну увагу Україні, в тому числі минулому українського народу. Але до останнього часу про декабристів-істориків України писали переважно радянські літературознавці, аналізуючи художні твори декабристів⁵. Та спадщина декабристів стосовно

¹ «Вопросы истории», 1948, № 6. Обсуждение книги Н. Л. Рубинштейна «Русская историография».

² Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, стор. 288—304. Професор Харківського університету В. І. Астахов в «Курсе лекций по русской историографии» (ч. 1, лекція 12) присвятив «історичним поглядам декабристів та О. С. Пушкіна».

³ М. В. Нечкіна. Движение декабристов, т. 1. М., 1955, стор. 83.

⁴ М. М. Лисенко. Декабристський рух на Україні. К., 1954; його ж. Повстання Чернігівського полку. К., 1956; його ж. Провітительська та агітаційна діяльність декабристів серед солдатів на Україні в 20-х роках XIX ст. — Наукові записки НДІП УРСР, т. 5. Серія історична, вип. 1, 1957. Загалом детальний історіографічний огляд проблеми викладено: Л. В. Олійник. Декабристський рух на Україні в радянській історіографії. — УІЖ, 1965, № 121.

⁵ І. Заславський. К. Рилеев і російсько-українські літературні взаємини. К., 1958. Л. А. Лебедева. Украинская тема в творчестве декабристов. —

України в історіографічному плані, як говорять факти, настільки значна, що вона не просто заслуговує, а вимагає до себе спеціальної уваги.

При викладі міркувань декабристів про історію України одночасно слід з цього питання розглядати погляди О. С. Пушкіна. Зрозуміло, що історичні концепції поета-мислителя мають свою індивідуальність і становлять своєрідну окрему ступінь у розвитку історичної думки. Радянські дослідники історіографічної спадщини великого поета сходяться на тому, що вона належить до «історіографії декабризму». Що ж стосується історії України, то проблематика й трактування питань у декабристів і Пушкіна переплітаються найтісніше і зовсім не випадково історіограф з Харкова В. І. Астахов розглядає, як це зазначено вище, історіографічну спадщину декабристів та Пушкіна як одну тему. Так само український радянський дослідник Г. І. Яворський, аналізуючи історичні погляди Пушкіна, розглядає й історичні концепції декабристів¹. Заняттям О. Пушкіна історією України присвячено кілька розвідок, статей російських та українських літературознавців, а за останній час і істориків².

Декабристи і Пушкін, займаючись вивченням історії України, приділили велику увагу джерелам: студіювали українські літописи, збирали перекази, вивчали праці українських істориків. Ф. Глінка, працюючи над своїми художніми творами про часи Б. Хмельницького, писав: «желая описать блистательную эпоху жизни героя..., я старался получить о нем всевозможные сведения во время пребывания в Киеве, Чернигове и на Украине. Я собирал всякого рода предания, которые передко объясняют разные места истории его»³. К. Рилеев приділив увагу такому джерелові, як українські народні думи й пісні; він писав: «Думы — старинное наследие от южных братьев наших, наше русское, родное изобретение... Еще до сих пор украинцы поют думы о героях своих: Дорошенко, Нечая, Сагайдачном, Палее...»⁴ Радянські

Труды кафедры русской литературы Львовского госуниверситета, вып. 2. Львов, 1958; Ю. Оксман. Новые тексты поэмы «Войнаровский». — Литературное наследство, т. 59; А. Г. Цейтлин. Неосуществленный замысел трагедии «Хмельницкий». — Литературное наследство, т. 59.

¹ Г. И. Яворский. Исторические взгляды А. С. Пушкина. Автореферат диссертации. К., 1950.

² Ю. Оксман. Неосуществленный замысел истории Украины. — Литературное наследство, т. 58; Н. В. Измайлов. К истории создания «Полтавы» Пушкина. — Ученые записки Чкаловского госпединститута, вып. 8, 1949; М. Рыльский и Пушкін. — «Вісник АН УРСР», 1947, № 2; його ж. Пушкін і Шевченко. — «Вітчизна», 1949, № 6; Д. М. Косарик. Пушкін і український народ. — «Советская Украина», 1949, № 1; Б. М. Мар'янов. О. С. Пушкін як історик. — «Український історичний журнал», 1962, № 1; И. Рознер. А. С. Пушкин — исследователь истории казачества. — «Советская Украина», 1959, № 6.

³ Декабристы, поэзия, проза, драматургия. М.—Л., 1951, стор. 332.

⁴ К. Рилеев. Собрание сочинений. М., 1934, стор. 120.

дослідники встановили, що К. Рилеев, зокрема, використав для своїх поетичних робіт думи: «Про похід Б. Хмельницького у Молдавію», «Івась Удовиченко», «Про втечу трьох братів з Азова»¹. Так само уважно студіює джерела й роботи з історії України О. С. Пушкін. Він робив виписки з літописів «Истории Руссов» та ін. Встановлено, що поет-історик збирався написати спеціальну історичну працю. «Важко сказати, — зауважує Ю. Оксман, — в якій формі Пушкін гадав довести до читача історичний матеріал про Україну. Можливо, що це був би загальний нарис з виписками з документів»². Увага до джерел — показник прагнення глибоко вивчити предмет. Рилеева, Глінку, Пушкіна явно не задовольняли тогочасні дослідження з історії України дворянських істориків.

Декабристів та Пушкіна в історії України цікавили в основному три проблеми: 1) історія козаків, 2) визвольна війна 1648—1654 рр., 3) Україна на початку XVIII ст.³ Історичні сюжети з історії України використовувались декабристами для викладу в легальних формах своїх політичних ідеалів і навіть програмних положень. Так, Ф. Глінка в повісті «Богдан Хмельницький» устами окремих персонажів виголошує антимонархічні тиради або панегірики революційним ідеалам. Наприклад, він пише: «Я пробігаю ряд славних людей і не нахожу ни одного, который не страдал бы от самоуправства государей»; або про свободу: «Живи, о небесная, живи вечно в Отечестве моем, да каждый россиянином воспаленный, подобно великим предкам своим, не укоснет принести жизнь и имущество и все дары для счастья, для блага родного предела»⁴.

* * *

Історія козацтва, зокрема, давала можливість «широко пользуясь политическими аналогиями... противопоставить крепостническому строю бывшее свободное состояние народа»⁵. Виникнення запорізьких козаків К. Рилеев розглядає як народний рух. Такими типовими представниками народу був історичний Наливайко і безіменний збірний образ молодця-воїна з поеми «Гайдамаки». К. Рилеев та Ф. Глінка важливим чинником у формуванні Січі вважають необхідність оборони проти татарських і турець-

¹ І. Заславський. Назв. праця, стор. 75—77.

² Ю. Оксман. Неосуществленный замысел истории Украины. — Литературное наследство, т. 58, стор. 213—214.

³ У О. С. Пушкіна є ще матеріал і про часи Древньої Русі. Якщо Карамзін розглядав слов'янські племена як предків тільки російського народу, то Пушкін вважав їх рівною мірою предками російського, українського та білоруського народів.

⁴ Декабристы, поэзия, проза, драматургия, стор. 333—350.

⁵ Л. А. Лебедева. Назв. праця, стор. 6.

ких загарбників-феодалів. У цьому зв'язку підкреслюється поетичною строфою роль гетьмана Сагайдачного:

Уже дружины казаков слабели
Слабели в битве рукопашной...
Вдруг на татар как вихорь страшный,
Как ливный дождь из облаков,
Ударил с воплем Сагайдачный
С дружиной буйных удалцов¹.

К. Рилеев відзначає також, що запорізькі козаки були центром збирання сил українського народу проти утисків з боку польських магнатів та шляхти. Поема «Наливайко» присвячена відомому селянсько-козацькому повстанню 1594—1596 рр. Доводиться зазначити, що К. Рилеев був непослідовний в трактовці козацтва і його боротьби. Він добре знав, що Наливайко очолив велике народне повстання, але в поемі наголос зроблено на трактовці образу Наливайка саме як мужнього воїна-одинака. Тут виступає, зрозуміло, громадське кредо самого автора, ідея саможертви в ім'я свободи народу.

Декабрист Ф. Глінка вважав за необхідне підкреслити, що українське козацтво єдине своєю суттю з донським козацтвом. В примітці до повісті «Богдан Хмельницький» Глінка писав: «Всем известно, что малороссийские и украинские казаки, хотя и отделены от донских по теперешнему их положению, но происходят от одного колена и по близкому сходству образа жизни, обычаев и нравов составляют и поныне один народ...»²

Міркування Рилеева та Глінки про козаків поділяв О. С. Пушкін. Він теж підкреслює народну основу козацтва. Пушкін зробив виписки з «Истории Русов» про виникнення козацтва, саме місць, де йшлося про соціальне й національне гноблення українського населення польськими феодалами. Виписка закінчується думкою, що саме це зробило Січ «сборным местом для всех казаков, в отечестве гонимых»³. Позитивна оцінка історичної ролі запорізьких козаків у декабристів та О. Пушкіна протистояла офіційній російській дворянській історіографії (Карамзін), що схильна була трактувати їх як розбійні загони, та українській консервативній (Бантис-Каменський), що підкреслювала в подіях козацтва лише роль українських феодалів та козацької старшини. В позитивній трактовці козаків і Січі було також приховане засудження політики царизму щодо України, зокрема ліквідації Січі Катериною II.

Подіям визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. та возз'єднання з Росією присвячені такі праці декабристів: Ф. Глінка. «Зиновий Богдан Хмельницький или освобождение

¹ Литературное наследство, т. 59, стор. 53; К. Рилеев. Новые тексты.

² Декабристы, поэзия, проза, драматургия, стор. 331.

³ А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений в десяти томах, т. VII. М.—Л., 1949, стор. 339.

Малороссии»¹, К. Рилеева дума «Богдан Хмельницький» та уривок з поеми «Мазепа»². Глінка і Рилеев вважають, що причиною війни було зростання соціального і національного гноблення українського народу польськими феодалами. Глінка пише: «Все сказания того времени, и даже некоторых беспристрастных писателей польских, явно свидетельствуют о несчастном состоянии Малороссии... Великие гетманы польские для личных выгод и по жадности к корыстям нарушали права народа свободного, права, начертанные на могилах предков его и запечатленных кровью. К жестокостям и неразумению наместников королевских присовокупилось еще гонение на веру православленную от духовенства польского... Поляки были равнодушны к слезам и стонам, но явился человек, предназначенный судьбами, сей новый Мойсей народа малороссийского. Он явился, чтобы извести его из рабства подобно египетской. «Слезы приличны только женам, — сказал он, — мужи должны действовать»³. Щодо завдань боротьби, як їх собі уявляв Б. Хмельницький, то К. Рилеев говорив: «позорные разрушить цепи и рабства сокрушить кумир»⁴. Ф. Глінка та К. Рилеев трохи спрощено розуміють і трактують події. Неправильно, скажімо, Глінка розуміє обставини передня визвольної війни, коли він посилається на зловживання польських феодалів. Справа не в зловживанні, а в системі соціальних і політичних відносин в той період. Так само Б. Хмельницький не ставив собі завдання «рабства сокрушить кумир», ліквідувати феодалізм, як це вважав К. Рилеев. Але тут важливо взяти до уваги, що історики-декабристи прагнули зрозуміти всі сторони визвольної війни. Українська дворянська історіографія в особі Бантиша-Каменського (праці якого К. Рилеев знав і користувався) все зводила до національної боротьби. Отже, наголос К. Рилеева на соціальних сторонах подій, що впливало з його антикріпосницьких переконань, робить честь вдумливному підходу автора. Необхідно також відзначити певну еволюцію поглядів декабристів і К. Рилеева на розуміння подій визвольної війни. В більш ранніх своїх творах К. Рилеев показував Б. Хмельницького як героя-одинака; народних мас там не було. В пізніших працях, зокрема, незакінченій драмі про Б. Хмельницького, уже на першому плані виступає народ з своїми стражданнями і намірами дати відсіч гнобителям⁵. Отже, більш глибоке вивчення історичного матеріалу підвело декабриста-історика до більш правильного розуміння й оцінки подій визвольної війни.

¹ Повість вийшла 1819 р. у Петербурзі і тепер є бібліографічною рідкістю. Уривки з неї надруковані у збірнику «Декабристы, поэзия, проза, драматургия», на який зроблені посилання.

² К. Рилеев працював над великим художнім твором — трагедією «Богдан Хмельницький» (Литературное наследство, т. 59, стор. 216).

³ Декабристы, поэзия, проза, драматургия, стор. 340—341.

⁴ К. Рилеев, Сочинения, стор. 167.

⁵ Литературное наследство, т. 59, стор. 65—66.

Декабристи й Пушкін високо й позитивно оцінили історичне значення Переяславського акту, як події, що сприяла зміцненню дружби російського та українського народів. Про це висловив свої міркування Пестель¹. Ф. Глінка підкреслював, що в конкретній ситуації середини XVII ст. возз'єднання було єдино правильним рішенням: «... не видя более средств сражаться с бурями... Хмельницкий... искусный кормчий хватает кормию, спасает его, поруча судьбу освобожденной им Малороссии... могущественному монарху России».

Важливою проблемою, що хвилювала в той період громадську думку в Росії і на Україні, були питання історії України початку XVIII ст., тобто період Петра I. Російська консервативна дворянська історіографія при аналізі взаємин Росії з Україною підкреслювала зраду Мазепи, як зраду по відношенню царя. Українська дворянсько-націоналістична історіографія (Мартос) позитивно оцінювала дії Мазепи. Отже, з'явилась потреба дати відсіч цим обом тенденційним оцінкам, оскільки це перешкоджало традиційним дружнім відносинам російського та українського народів. Декабристи і Пушкін, певно, не усвідомлювали всієї складності питання в безпосередніх та чітких формах, але історіографічний відгук на ці питання з їх боку мав саме такий зміст.

На питаннях історії України XVII—XVIII ст. зупиняється К. Рилеев у творах «Войнаровский», «Агалеи», «Петр Великий в Острогожске». Декабристи А. Бестужев та І. Корнілович склали коментарі та довідки до поеми «Войнаровский». О. С. Пушкін ґрунтовно зупиняється на цих сюжетах у знаменитій «Полтаві». Для Рилеева і Пушкіна не було сумніву щодо діяльності Мазепи. Вона була шкідливою і насамперед для українського народу. У Рилеева говориться:

Не знаю я, хотел ли он
Спаси от бед народ Украины,
Иль в ней себе воздвигнуть трон.

А в Пушкіна сказано про Мазепу більш категорично:

Что он не любит ничего,
Что кровь готов он лить, как воду,
Что презирает он свободу,
Что нет отчизны для него².

Декабрист І. Корнілович у своїх довідках до поеми Рилеева писав: «Что побудило Мазепу к измене?... или как некоторые полагают, любовь к отечеству... Но в современных актах я не вижу в поступке гетмана Малороссии сего возвышенного чувства, пред-

¹ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. II. М., 1951, стор. 18.

² К. Рилеев. Сочинения, стор. 219; А. С. Пушкін. Полное собрание сочинений, т. IV. М.—Л., 1949, стор. 269.

полагаючого отверження от личных выгод и пожертвования со- бой в пользу сограждан»¹.

Декабристів-істориків цікавлять питання становища народних мас на Україні, його виступи проти «подданства цепей». Декабрист А. Бестужев зауважував, що історичні факти «попереджували всі фантазії романтиків». Це й штовхнуло К. Рилеєва використати історичний сюжет, власне, для викладу своїх політичних міркувань. Рядки в поемі «Войнаровский»: «Уж близок час, близка борьба, борьба свободы с самовластьем»² не мали, по суті, ніякого відношення ні до Мазепи, ні до Войнаровського, а були висловом власних думок автора про завдання боротьби проти царизму. Декабристи-історики та О. С. Пушкін, продовжуючи традиції О. Радіщева, опрацювали ряд конкретних питань історії українського народу. І своєю загальною діяльністю і роботою в галузі історії вони позитивно впливали на розвиток історичної думки на Україні. Вплив історіографії декабризму позначався на працях ряду представників прогресивної дворянської інтелігенції на Україні, які організаційно з декабристами не були зв'язані, але зазнали їх ідейних впливів. У цьому зв'язку становлять інтерес особа М. В. Гоголя як історика України, історичні концепції «Истории Русов» та історичні розвідки О. М. Марковича³.

Олександр Михайлович Маркович (1790—1865) як історик заслуговує на особливу увагу за свій вклад в історію України⁴.

Він одержав формально і фактично ґрунтовну освіту. Роки навчання в Харківському головному училищі, а потім нововідкритому в Харкові університеті — час формування світогляду майбутнього історика — були періодом поширення прогресивних ідей,

¹ К. Рилеєв. Сочинения, стор. 195.

² Там же, стор. 216.

³ Про М. В. Гоголя-історика автор цих рядків виклав матеріал в об'ємній брошурі-лекції «М. В. Гоголь — історик України» (Кам'янець-Подільський, 1965) та в статті «М. В. Гоголь — історик України» (УІЖ, 1969, № 4). Що стосується «Истории Русов», то немає сенсу викладати цей матеріал стисло. Навколо цієї історіографічної пам'ятки точились і практично продовжуються дискусії. Переконаливо аналіз «Истории Русов» може бути викладений в окремій, і до того чималій за обсягом, статті.

⁴ Його старший брат Яків Михайлович Маркович теж відомий як історик, але історик з яскраво окресленим обличчям представника дворянської консервативної історіографії, переконаний прихильник кріпосництва (М. І. Марченко. Українська історіографія, стор. 131—132). В літературі іноді можна зустріти твердження, що обидва Марковичі є ніби представниками одного історіографічного напрямку. Це не відповідає дійсності. Старший Маркович помер у 1804 р., коли молодшому було лише 14 років, і, таким чином, контактів-співробітництва між ними не могло бути. Життєвий та творчий шлях Марковичів, нащадків козацької старшини і багатих поміщиків Чернігівщини, був різний. Яків Михайлович лишався вірний своєму класові, в міру своїх сил прагнув прислужитись йому в розробці історії України. Олександр Михайлович пориває з політичною ідеологією свого класу й сприймає, як це ми побачимо, передову політичну ідеологію свого часу.

становлення ідеології декабризму. З його «Смеси и записи ежедневные 1806—1810 гг.» ми довідуємось, що на молодого Марковича справила велике враження просвітительська філософія: тут і зауваження про байки Лафонтена і роздуми над Шіллером та Руссо¹. Маркович зазнав впливу передової вітчизняної громадсько-політичної думки. Відомо, наприклад, що він був у хороших стосунках з генерал-губернатором у Полтаві кн. Репніним, відомим своїми ліберальними переконаннями. Там він зустрічався з В. В. Капністом, мав змогу зустрічатись з родиною Муравйових-Апостолів та іншими прогресивними діячами². З його нотаток довідуємось, що він читав твори М. Ломоносова, Богдановича, С. Пушкіна, листувався з М. Гоголем. В підсумках О. Маркович оформляється як переконаний противник кріпосництва³. Більш того, О. Маркович робить спроби у 20-х роках ліквідувати кріпацтво у своєму маєтку й основа положення, на якому селяни мали бути звільнені, перегукується з проектами декабристів, зокрема, проектом про ліквідацію кріпацтва у декабриста Н. Муравйова. Цей крок О. Марковича викликав у Петербурзі різко негативну реакцію з боку високопоставлених царських чиновників⁴, що вбачали в цьому «опасение» і категорично заборонили здійснювати звільнення. Отже, загальнополітичні переконання О. Марковича склались в епоху декабризму і є зразком того, як цей рух захоплював на Україні в орбіту свого ідейного впливу частину передової дворянської інтелігенції.

Досить рано О. Маркович починає вивчати історію України, наслідуючи в цьому покійного брата. Але політичні переконання, як це відзначено вище, у нього були зовсім іншими. Тому й заняття зразу ж набрали своєрідного напрямку. В родинному архіві Марковичів знаходились товсті фоліанти записок його діда, генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича. Онук зацікавився дідівськими мемуарами й роками студіював цей оригінальний матеріал. До читання мемуарів молодий Маркович приступив, маючи уже певну теоретичну і політичну підготовку з виразними антикріпосницькими переконаннями. Тому він побачив у мемуарах те, на що не звертав уваги (і не хотів звертати) старший брат, — картину соціально-економічних взаємин в колишній Гетьманщині, з жадливою практикою свавілля й жорстокості поміщиків-кріпосників щодо селянства. На сторінках «Українського журналу» 1824 р. О. Маркович опублікував частину цих матеріалів під назвою «Малоросійська старовина». О. Лазаревський так характеризує цю публікацію: «Появление «Малоросійской старины» было, во всяком случае, первым опытом обна-

¹ «Киевская старина», 1897, № 1, стор. 95—97.

² М. І. М а р ч е н к о. Українська історіографія, стор. 133.

³ «Киевская старина», 1897, № 1, стор. 94—111.

⁴ Т а м же, стор. 299.

родования бумаг семейного архива, причем интересен и выбор их: это не жалованье грамоты и универсалы, которыми любили хвастаться потомки казацкой старшины, а документальные исторические, поясняющие общественный и частный быт этой старины»¹. Слідом за цією першою археографічною публікацією О. Маркович починає готувати двохтомник мемуарів діда². Увага історика до нових документальних матеріалів говорить про О. Марковича як вдумливого дослідника. О. Лазаревський цілком справедливо зауважує: «Заслуга Марковича в издании дедовского дневника настолько велика, что если бы он литературную деятельность ограничил только этим памятником, то уже и за это имя его не было бы забыто в малорусской историографии»³.

Праця над архівними матеріалами (в першу чергу архівом родини Марковичів) визначила і коло інтересів О. Марковича як історика, і напрям дослідження. Йому належить кілька невеликих праць з історії України, а основним його дослідженням є: «Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии»⁴. Формально «Записка» присвячена дворянству і конкретно Чернігівському дворянству, але по суті в дослідженні йдеться про історію Лівобережжя XVII—XVIII ст. і не дворяни, а селяни є в центрі уваги історика.

В першій частині дослідження В. Маркович робить досить своєрідний в історії екскурс Древньої Русі. Автор поставив собі завданням прослідкувати формування дворянства. Історик доходить висновку, що, як знатні родини — нащадки удільних князів бояр, так і дворянські роди більш пізнього періоду походження, виникли не тому, що вони мали якісь особливі властивості шляхетного походження й тому посилення на цю випадкову якість,

¹ А. Лазаревский. Прежние изыскатели малорусской старины. Александр Михайлович.— «Киевская старина», 1897, № 1, розділ II, стор. 278. О. Лазаревський наводить перелік цих документів: 1. Универсал Ю. Хмельницького 1661 г. какому-то «Омельянове Цвеческому, который през лет двадцать в неволе был турецкой, на грунта, отошедшие во время его плена в чужие владения. 2. Универсал Мазепы 1704 г. об уплате в войсковый скарб арендной раты». 3. Универсал Скоропадского 1720 г. с приказом козакам... чтобы они «не заглаживались на власть п. Галагана, полковника прилуцкого, и не страхались его похвалок, наших гетманских указов слухари».

² Дневные записи генерального подскарбия Якова Марковича. М., 1859, ч. I, II. Хоч вони вийшли в 50-х роках, але упорядник взявся готувати їх, повторюємо, у 20-х роках; отож, це археографічне видання цілком стосується історіографії цього десятиліття.

³ «Киевская старина», 1897, № 1, стор. 296—297.

⁴ Вперше «Записка» була опублікована в збірнику «Материал для статистики Российской империи» (М., 1839); друге видання як окрема праця була видана під згаданою назвою 1897 р. у Чернігові. В паперах О. Марковича збереглися своєрідні підготовчі записи, нотатки до періоду 20-х років й доводять, таким чином, що «Записка» цілком стосується історіографії 20-х років («Киевская старина», 1897, № 1, стор. 280).

а потім претензії «на добра наданные... строгая историческая критика,— підсумовує О. Маркович,— не может признать их основательными»¹. В такому випадку ставились під сумнів права українського дворянства на маєтки та кріпаків. Але під сумнів не в тому розумінні, як це вимагали царські чиновники, проводячи перевірку прав на дворянство, що хотіли відокремити дворянську дрібноту і закріпити привілеї великих поміщиків. Позиція О. Марковича відрізнялася від позиції Д. М. Бантиш-Каменського, що, обґрунтовуючи «право дворянства малороссийского», прагнув захистити інтереси більш широкого кола дворян. О. Маркович формулює думку, що дворяни не мають якихось спеціальних прав і привілеїв на землю та кріпаків. На підтвердження цього тезису Маркович приводить фактичний матеріал, який свідчив, що значна частина українського дворянства, зокрема на Лівобережжі, виникла з реєстрових козаків: «Во время войны Хмельницкого и в продолжении войскового правления, многие из реестровых казаков, получив звание старшин, сделались владельцами имений населенных, а потомки вошли в дворянское звание»². Отже, говорить історик, вони не мають ніяких підстав претендувати на землі та кріпаків.

Далі О. Маркович розглядає процес закріпачення посполитих в колишній Гетьманщині. Ось його основні положення: «Имения, которые теперь находятся во владении дворян, частью пожалованы предкам их великими князьями русскими, королями польскими, императорами всероссийскими и гетманами малороссийскими, частью населены ими самими на землях свободных или купленных... Посполитые крестьяне (т. е. свободные крестьяне, жившие на владельческих землях) имели право вольного перехода из одного владельческого поместья в другое. Но указом 1738 г. велено было им с места на место не переходить, пока войсковая канцелярия переписет не только дворы, но и хаты, а в хатах семьи. По кончании переписи, это обстоятельство дало повод владельцам противиться обычному переходу посполитых... Впрочем до указа 1783 г. ... они жили у владельцев по договору или условию...»³. Висновок дослідника зводиться до того, що українські поміщики-дворяни не мають ніяких історичних та юридичних прав на землю та кріпаків. Як більш знатні й старовинні дворянські роди, так і менш родовиті, набували маєтки шляхом бруталного свавілля, розбою. Процес закріпачення посполитих на Лівобережжі у XVIII ст. привертав увагу О. Марковича не лише своїм безпосереднім зв'язком з соціально-економічними процесами уже початку XIX ст., а як події, що давали можли-

¹ «Киевская старина», 1897, № 1, стор. 287.

² Там же, стор. 289.

³ Там же, стор. 290.

вість міркувати про період феодально-кріпосницького ладу. Без сумніву, загальний тон «Записки» О. Марковича перегукується з історіографічними концепціями дворян-революціонерів. Про закріпачення селян у XVIII ст. згадав у плані засудження І. Котляревський, цікавився цим питанням К. Рилеев. Своєю «Запискою» та археографічними виданнями О. Маркович окреслив нову проблему в історії України, проблему соціально-економічних відносин на Лівобережжі у XVIII ст., головне, про закріпачення посполитих. Висунута О. Марковичем проблема стала одною з актуальних тем в українській історіографії XIX ст., вона незмінно привертала до себе увагу прогресивних істориків.

* * *

Факти, таким чином, незаперечно свідчать, що дворяни-революціонери — О. Радіщев і декабристи — зробили значний вклад в історіографію України. В частині загальноісторичних концепцій це полягало в обґрунтуванні нових, наповнених революційним змістом, історіософських концепцій: спочатку положень просвітительської історіографії (О. Радіщев), а потім оригінального варіанту прогресивного романтизму (декабристи). В частині конкретного вивчення минулого українського народу дворянської інтелігенції, що зазнало різних ступенів впливу їх політичних та історичних положень, розробляють нову проблематику, зокрема, звертають увагу на соціально-економічні сюжети, розширюють загалом коло питань досліджень, здійснюють оригінальні археографічні видання. В загальноросійському масштабі О. Радіщев і декабристи піддають критиці великодержавницькі тези російської реакційної дворянської історіографії. На Україні декабристи і прогресивні історики піддають критиці націоналістичні сентенції української реакційної дворянської історіографії, закликаючи до зміцнення дружби і братерства російського та українського народів.

Л. А. Коваленко

РОЛЬ РЕВОЛЮЦИОНЕРОВ-ДВОРЯН
И ПРОГРЕССИВНЫХ ДВОРЯНСКИХ ИСТОРИКОВ
В РАЗРАБОТКЕ ИСТОРИИ УКРАИНСКОГО НАРОДА

Резюме

На рубеже XVIII и XIX ст. на Украине шел интенсивный процесс развития исторической мысли, носителями которой были представители прогрессивного течения, сформулировавшегося под влиянием революционного и либерального просветительства и в тесной связи с передовой русской историографией. Автор показывает роль прогрессивной дворянской интеллигенции в разработке одной

из центральных проблем украинской историографии — проблемы крепостничества, а также других важных вопросов истории Украины.

Выступление Радищева явилось вехой в развитии исторической мысли во всероссийском масштабе. Общие теоретические положения Радищева и конкретные высказывания об общности исторических судеб восточных славян, критика им норманистских фальсификаций, мысли о роли народных масс в истории, антикрепостнический пафос, осуждение самодержавия имели значительное влияние на развитие исторической мысли на Украине и вызвали глубокий интерес среди прогрессивной украинской дворянской интеллигенции.

В предлагаемой статье показано, как на Украине в противовес провинциальной ограниченности дворянской консервативной историографии выдвигается тезис о связи истории Украины с общими процессами всемирной истории (В. Каразин, М. Гнедич, И. Орлай). Прошлое Украины, где происходило переплетение социального и национального угнетения, рассматривается с позиций антикрепостнических взглядов (Котляревский, Каразин, Гнедич).

Автор рассматривает вклад декабристов в разработку вопросов истории Украины, показывает глубокое знание ими источников по истории Украины: летописей, легенд, дум.

Декабристы и Пушкин разрабатывали ряд конкретных проблем истории Украины (история казачества, освободительная война 1648—1654 гг., Украина в начале XVIII ст.). Положительно оценивая роль и возникновение запорожского казачества, его народную основу, освободительную войну и Переяславскую Раду, они оказали большое идейное влияние на развитие исторической мысли на Украине, в частности на исторические взгляды Гоголя и Марковича.

М. М. Кравець

А. С. ПЕТРУШЕВИЧ — ВИДАВЕЦЬ «ЗВЕДЕНОГО ГАЛИЦЬКО-РУСЬКОГО ЛИТОПISУ 1600—1800 pp.»

Антоній Степанович Петрушевич (1821—1913) — відомий західноукраїнський буржуазно-ліберальний історик. Його перу належить велика кількість праць з історії України, особливо з історії Галичини. «Багатство матеріалів, ще ніким не вивчених, — писав А. Ю. Кримський, — дозволили Петрушевичу написати цілий ряд досліджень з галицької історії, і в цій ділянці він вважається авторитетом»¹.

Оцінюючи вартість наукової спадщини А. С. Петрушевича як історика, ми повинні керуватися лєнінською вказівкою про те, що «історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»². Написавши

¹ А. Крымский. А. С. Петрушевич (Юбилейная справка). — «Этнографическое обозрение», 1893, № 4, стор. 147.

² В. І. Лєнін. Твори, т. 2, стор. 160.

ряд оригінальних праць¹ та видавши багато документальних матеріалів², А. С. Петрушевич залишив помітний слід в західно-українській історіографії другої половини ХІХ—початку ХХ ст.

За вагомий внесок у розвиток науки вчений був обраний членом академії наук у Петербурзі, Кракові і Бухаресті, почесним доктором Київського університету, членом російського археологічного товариства у Москві, членом товариства історії і старожитностей в Одесі.

Ще навчаючись у львівській гімназії, А. С. Петрушевич перебував у близьких стосунках з Я. Ф. Головацьким та І. М. Вагилевичем. Проте вирішальний вплив на формування його історичних поглядів мали не вони, а історик москвофільського напрямку Д. І. Зубрицький. Незважаючи на те, А. С. Петрушевич вніс чимало нового в історичну науку. Власне, це і становить його науковий доробок, бо, як зазначав В. І. Ленін, «науку рухали вперед, незважаючи на свої реакційні погляди, історики і філософи ХІХ сторіччя, роз'яснюючи ще далі питання про класову боротьбу, розвиваючи діалектичний метод і застосовуючи або починаючи застосовувати його до суспільного життя»³. Звичайно, це ленінське положення може бути віднесене до кращих праць історика. Деякі ж його праці, наприклад з історії церкви, взагалі позбавлені наукової вартості.

Найважливішою працею А. С. Петрушевича в галузі історії (вчений займався також мовознавством і етнографією), є, без-

¹ А. Петрушевич. Археологические находки близ города Галича.— «Вестник народного дома», 1882—1884; його ж. Краткое известие историческое о введении христианства в предкарпатских странах во времена Кирилла и Мефодия, тех же учениками и проповедниками. Львов, 1882; його ж. Русская земля и ее жители в народных поговорках и пословицах.— «Научно-литературный сборник», 1905; його ж. О городе Галиче за Луквою.— «Вестник Народного дома», 1884—1887; його ж. О преградни Галича за рекою Днестром.— «Вестник Народного дома», 1887—1888; його ж. Критико-исторические рассуждения о надднестрянском городе Галиче. Львов, 1888; його ж. Кто были болоховские князья?— «Слово», 1887, № 94-95; його ж. Хроника русская Межигорская.— «Временник Института ставропигийского», 1892; його ж. О начале книгопечатания на Руси вообще, а в городе Львове в особенности.— «Временник Института ставропигийского», 1883; його ж. Иван Федоров—русский первопечатник. Историко-библиографические рассуждения. Львов, 1883; його ж. Петр Конашевич-Сагайдачный.— «Временник Института ставропигийского», 1891, та ін.

² А. Петрушевич. Акты, относящиеся к истории южно-западной Руси. Львов, 1868; його ж. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. Львов, 1874; його ж. Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. Львов, 1887; його ж. Сводная галицко-русская летопись с 1772 до конца 1800 года. Львов, 1889; його ж. Дополнения ко сводной галицко-русской летописи с 1772 до конца 1800 г. Львов, 1897; його ж. Волинско-галицкая летопись.— «Литературный сборник», 1870—1871; його ж. Materiały historyczne ziem polskich i ruskich dotyczące «Pwzegląd archeologiczny, 1882—1883, та ін.

В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 181.

сумнівно, його п'ятитомний «Зведений галицько-руський літопис 1600—1800 рр.» Це зазначив І. Я. Франко¹.

Наукова цінність «Зведеного галицько-руського літопису» безперечна. Його поява викликала зацікавленість спеціалістів. Критика вказала на сильні і слабкі сторони праці А. С. Петрушевича. Характерна у зв'язку з тим оцінка другого її тому, дана журналом «Киевская старина». Дійсно, матеріали, зібрані Петрушевичем, зазначав журнал, дуже багаті і різноманітні, а видана ним книга за кількістю фактів може бути поставлена поруч з кращими археографічними збірниками. Протягом багатьох років видавець зібрав велику кількість матеріалів, що були розкидані в різних місцях, у тому числі написів на полях церковних книг, на могильних пам'ятниках, на будинках і т. п. Тим самим видавець зробив велику послугу історичній науці, врятував багато більш або менш важливих історичних відомостей від загибелі і зробив їх доступними для тих, хто цікавиться історією. Проте журнал одночасно зазначив ряд істотних недоліків видання А. С. Петрушевича (суб'єктивізм у підборі фактів, зайва полеміка з авторами, відсутність іменного і географічного покажчиків тощо)².

Об'єктивну оцінку «Зведеного галицько-руського літопису» дав І. Я. Франко. Вказуючи на його позитивні риси, революціонер-демократ одночасно говорив, що праця Петрушевича «се властиво ніякий літопис, тільки досить принагідно нахапані і сьак-так хронологічно розміщені collectanea³, виписки з друкованих книжок, брошур від найрідших і найцінніших аж до популярних і безвартних, а надто з рукописних джерел, місцевих літописів, які він звичайно не друкував в цілості, тільки подавав розроблені під різними літами, і з принагідних записок на старих книжках і рукописах і, нарешті, з документів публичного і приватного характеру»⁴.

Та незважаючи на це все, «Зведений галицько-руський літопис» залишається і дотепер важливим джерелом з історії України XVII—XVIII ст. Вміщені в ньому документальні матеріали становлять найбільшу цінність для дослідження історії західноукраїнських земель, зокрема Галичини.

Слід зазначити, що праця А. С. Петрушевича була результатом його багаторічної наукової діяльності. Він присвятив їй не менше чверті століття своїх наукових пошуків. Ще в 1865 р. була надрукована його стаття «Міркування про важливість історичних записок і написів як джерело для нашої історії»⁵. Автор

¹ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910, стор. 137.

² «Киевская старина», 1888, т. XXI, стор. 46—52.

³ Collectanea — витяги.

⁴ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910, стор. 137.

⁵ А. Петрушевич. Рассуждение о важности исторических записок и

ставив своїм завданням звернути увагу любителів рідної історії на численні записи, які робили сучасники різних історичних подій у рукописних і друкованих книгах, на будинках і т. д. А вже в 1874 р. йому вдалось видати перший том своєї праці.

У передмові до цього тому А. С. Петрушевич писав, що він прагнув розташувати зібрані ним матеріали за роками, звертаючи увагу на їх важливість. І дійсно. Події систематизовані укладачем у хронологічному порядку, по можливості навіть за місяцями і днями. Виписки з документальних матеріалів, особливо з рукописних і стародруків, становлять найціннішу частину праці.

Перший том «Зведеного галицько-руського літопису»¹, який, до речі, присвячений В. К. Острозькому, охоплює 1600—1700 рр. У ньому вміщено велику кількість свідчень про найрізноманітніші питання з історії України. Тут зустрічаємо відомості про соціально-економічні відносини того часу, політичне становище українського народу, селянсько-козацькі війни, визвольну війну 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, культурний рух, цінні дані з історичної географії і генеалогії. Ось кілька прикладів. Під 1600 р. А. С. Петрушевич, посилаючись на протоколи засідань Львівського ставропігійного братства, повідомляв про те, що царгородський патріарх Матвій окремою грамотою затвердив статут цього братства. Під тим же роком видавець помістив відозву українців Львова до всього українського народу з закликом підтримати матеріально місцеве братство, щоб таким чином посилити один з найважливіших культурних осередків на Україні. Ця відозва зберігалась у бібліотеці братства. Під 1622 р. поміщений такий запис: «У тому році записався в члени Львівського ставропігійного братства Петро Сагайдачний Кунашевич, гетьман козаків, і подарував тому ж братству на школу листом, писаним з Києва, 250 талерів». Повідомлення укладач взяв з записок Львівського ставропігійного братства. Під 1638 р. поміщений уривок з якогось рукопису першої половини XVII ст. про селянсько-козацьке повстання під проводом Д. Гуні і Я. Острици. На жаль, А. С. Петрушевич не вказав, що це за рукопис. Зрештою, це не поодинокий випадок, коли упорядник у такий спосіб указує джерело використаних матеріалів або взагалі замовчує його. Інколи він переказує від себе факти або бере їх з неавторитетних літературних джерел. Через те його праця більше схожа на хрестоматію матеріалів, ніж на літопис у повному розумінні того слова. Не дивно, що у багатьох випадках сучасному досліднику доводиться покладатись виключно на наукову добросовісність видавця, бо використані ним матеріали не збе-

надписей как источнике для нашей истории.— «Науковий сборник», 1865, вып. I—IV.

¹ А. С. Петрушевич. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. Львов, 1874.

реглись у своєму первісному вигляді або невідомо звідки почерпнуті. Зайвим буде вказувати, що у праці відсутня характеристика використаних джерел. Все ж зі всіма недоліками перший том «Зведеного галицько-руського літопису» відзначається багатством поміщених у ньому матеріалів. Чимало з них ще не введені в науковий обіг (розправа з повсталими масами Галичини після відступу військ, очолюваних Хмельницьким в 1648 р., успішна оборона в 1672 р. монастиря у с. Волі Дерев'янській у Галичині від турків і монастиря у с. Крехові від татар, існування братства у с. Уличу поблизу Львова і т. д.). Багато цікавих даних можуть знайти фахівців з історичної географії України.

Другий том «Зведеного галицько-руського літопису» охоплює 1700—1772 рр.¹ У ньому тією чи іншою мірою відбиті основні події, які мали місце в той час на Україні, зокрема, народне повстання проти шляхетської Речі Посполитої та татаро-турецької агресії на початку XVIII ст., боротьба російського й українського народів проти шведських загарбників, Коліївщина та опришківський рух. У розпорядженні укладача були Солотвинський і Ставропігійський літописи, записки уніатського митрополита Льва Кішки, записки Жовківського і Підгорецького монастирів тощо. На жаль, А. С. Петрушевич дає з них лише витяги. Далеко більшу вартість становила б публікація цих унікальних джерел.

Слід віддати належне упоряднику в тому, що він друкував цікаві записи, розкидані по церковних книгах. Так, був надрукований запис ієрея Павла Свидзинського про операції російсько-українських військ проти магнатсько-шляхетської конфедерації у Польщі в 1768 р. В цілому ж, однак, другий том за кількістю і різноманітністю опублікованих матеріалів поступається першому.

Третій том містить матеріали щодо 1772—1800 рр.² Тут дослідник знаходить багато відомостей з історії Галичини та Буковини. Найбільш цінними є матеріали про культурний рух. Досить добре відбита колоніальна політика австрійського уряду на західноукраїнських землях. Проте в даному томі збільшилась кількість матеріалів, почерпнутих з друкованих джерел.

Два останніх томи³ становлять додаток до двох попередніх томів. При цьому, однак, упорядник не уникнув повторень і дублювання. Не висловив він також свого ставлення до матеріалів, в яких по-різному коментуються одні і ті ж факти.

¹ А. С. Петрушевич. Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. Львов, 1887.

² А. С. Петрушевич. Сводная галицко-русская летопись с 1772 до конца 1800 года. Львов, 1889.

³ А. С. Петрушевич. Дополнения ко сводной галицко-русской летописи с 1700 по 1772 год. Львов, 1896; його ж. Дополнения ко сводной галицко-русской летописи с 1772 до конца 1800 года. Львов, 1897.

Вже вказувалось, що посилення А. С. Петрушевича на літературні джерела, інколи маловартісні, характеризує з негативного боку «Зведений Галицько-руський літопис». Проте і вони можуть бути використані спеціалістами в галузі історіографії, оскільки дають можливість судити про погляди різних авторів на той чи інший історичний факт.

М. М. Кравець

А. С. ПЕТРУШЕВИЧ — ИЗДАТЕЛЬ «СВОДНОЙ ГАЛИЦКО-РУССКОЙ ЛЕТОПИСИ 1600—1800 гг.»

Резюме

В статье раскрывается деятельность известного западноукраинского буржуазно-либерального историка А. С. Петрушевича по составлению «Сводной Галицко-русской летописи 1600—1800 гг.» Этому историческому документу давали высокую оценку И. Франко, журнал «Киевская старина». Помещенные в летописи материалы и ныне представляют значительную ценность для исследования истории западноукраинских земель, в частности Галиции.

Историк провел большую и плодотворную работу по изданию «Сводной Галицко-русской летописи». В 1874 г. во Львове вышел первый том, посвященный 1600—1700 гг., в 1887 г. — второй (1700—1772 гг.) и в 1889 г. — третий (1772—1800 гг.). В 1896—1897 гг. увидели свет два дополнительных тома к периоду 1700—1800 гг.

Содержа разнообразные исторические материалы, данное издание, несмотря на отдельные недостатки, представляет значительный интерес для исследователей.

Я. І. Дзира

САМОИЛО ВЕЛИЧКО ТА ЙОГО ЛІТОПИС
(До 300-річчя від дня народження літописця)

Одним із найвидатніших і найбільших за обсягом історико-літературних творів кінця XVII — початку XVIII ст. є «Літописи подій в ЮгоЗападной Росии в XVII веке. Составил Самойл Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожско-го, 1720».

Твір складається з трьох частин: перша — «Сказаніє о войні козацкой з поляками, чрез Зіновія Богдана Хмельницкого, гетмана войск Запорожских, в осми літах точившойся...», друга й третя — «Повіствованія літописная о малоросійских и иных отчасти поведеніях собранная и zde описанная». Окремо виділені додатки та уривки різних документів, переважно XVII ст.

До нас літопис Величка дійшов у двох списках — в оригіналі і копії. Оригінал літопису купив Большаков для Погодіна 1840 р. у Москві на аукціоні в аматора старовини Лаптева. В 1842—1845 рр. літописні копії зробили для себе О. Бодянский і М. Гулак¹, а ще 1810 р. з списку В. Полетики, мабуть, і А. Чепаченко².

У 1848—1864 рр. літопис Величка був виданий Київською Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів³.

Зберігся літопис не повністю⁴. У першій частині літопису, що охоплює події визвольної війни, починаючи з кінця 1647 р. і кінчаючи Оливським миром 1659 р., бракує кілька розділів, присвячених 1648—1652 рр.

У другій частині, що змальовує історичні події на Україні 1660—1686 рр., теж загублено кільканадцять сторінок. Третя частина зображує Україну 1687—1700 рр.

Кожна частина літопису поділена на розділи, а перша — ще й на підрозділи. Перша і друга частини праці Величка починаються авторськими передмовами до читача.

Оригінал літопису ілюстровано десятьма портретами українських гетьманів, виконаних тушшю, — Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, П. Тетері, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, М. Ханенка, І. Самойловича та І. Мазепи, а також малюнками про Чигиринську битву 1676 р. Літопис написаний українським скорописом початку XVIII ст.

Біографічні відомості про Самійла Величка дуже бідні. Їх мимохідь подає сам автор на кількох сторінках літопису, але про походження літописця, місце й рік його народження та смерті наші нічого не відомо.

Для свого часу Величко був високоосвіченою людиною. Крім української, він вільно володів німецькою, польською, латинською, а також церковнослов'янською і російською мовами. Тому можна припускати, що Самійло Величко навчався в Київській колегії.

Після закінчення колегії він поступив на службу до військової канцелярії. Спочатку Величко був звичайним писарем, згодом піднявся трохи вище на цьому поприщі, проте й далі залишався канцеляристом.

До військових канцеляристів нелегко було потрапити, належало мати достатні докази чесної поведінки, шляхетності і про здобуту науку в Київській колегії, достатнє знання граматики,

¹ Галерея шліссельбургских узников, ч. I. СПб., 1907, стор. 37.

² «Киевская старина», 1893, № 1, стор. 56, 60.

³ Самойл Величко. Летопись событий в ЮгоЗападной России в XVII веке, т. I. К., 1848; т. II, 1851; т. III, 1855; т. IV, 1864 (далі посилання на це видання в тексті, том — римськими, стор. — арабськими цифрами). Перший том літопису 1926 р. перевидала Київська археологічна комісія.

⁴ Спробу відновити загублену частину літопису Величка зробив П. Г. Клепацький у праці «Літопис Самійла Величка» (Полтава, 1926).

синтаксису, риторики і хоча б першої основи знань філософії, особливо логіки; «вправлялись вони тут майже досконало в — юриспруденції, камеральних науках. (Фінансово-економічні) і воєнній теорії, позаяк до генеральної військової канцелярії приходили і відправлялися різні справи, наче в первинному уряді над всією нацією»¹.

Програма зобов'язувала також вивчати музику, співи, займатись спортом. Військові канцеляристи мали свій власний оркестр, хор. Вільний час вони проводили, вправляючись «у вокальному співі, у грі на скрипках, басах, гусях, флейті, а інколи давали концерти». Ще навчаючись, виконували різні державні і військові доручення, бували в різних містах країни і за кордоном. Військових канцеляристів вважали достойним кандидатом на всі посади. З-поміж військових канцеляристів зустрічаються козацькі сотники, бунчукові товариші, полкові старшини.

Важко було завжди стати військовим канцеляристом, якого у XVII—XVIII ст. всі шанували і поважали, зокрема, сам гетьман. Військовий канцелярист, що прибував до сотні з службовим дорученням, зустрічався з хоругвами і всіма належними козацькими почестями, а заподіяна йому зневага вважалась важким злочинном і каралась.

Саме з середовища канцеляристів вийшли українські історики, мемуаристи, письменники XVII—XVIII ст., які створили свою власну історичну школу, новий напрям у суспільно-політичній думці, що поступово витіснив київських академічних богословських схоластів, які нехтували історією козацтва, сучасним їх життям, історією Запорізької Січі, і звернулися до традицій київської школи часів Касіяна Саковича. Відомо, що і при Глухівській гетьманській військовій канцелярії у XVIII ст. була школа «канцелярський курінь»².

Величко, як і інші канцеляристи, не одержував встановленої платні, не мав ні маєтку, ні багатства.

Із середовища козацьких канцеляристів вийшло багато державних діячів, видатних людей, які стали гордістю і окрасою української науки.

Про свою службу в канцелярії сам Величко пише:

«Сего ж 1690 року, на самом початку его, между свята Рождества Господня, начал я, сих літописних діяній граф и сказатель (в килконадцят літ будучи), служити войску Запорожскому, в поважном дому з панов малоросійских благородного его милости пана Василія Леонтіевича Кочубія, писаря на тот час войскового енералного, за пререченого гетманства Мазепоного; служилем же вірне і тшчаліве, як моя мні повелівала цнота, не

¹ «Киевская старина», 1894, т. XLVI, июль, стор. 10—12.

² В. Кук. Канцелярський курінь у Глухові.— «Знання та праця», 1969, № 2, стор. 18—19.

тилько в домашніх пана мого ділех всяких, а найбарзій писарських, але й військових нужнійших и секретних на тот час, так до самого пресвітлійшого монархи всеросійского Петра Алексієвича, яко и в ціфірних в его ж монарших ділех, от гетмана тогда бывших до господарев волоского и мултанского за исправлєніем пана мого корреспонденціях, которіі канцелярії військовой не были явними» (В., III, 90).

Розповідь про себе автор закінчує такими словами:

«Послуживши зась в таких премногих неусипних трудах чрез літ 15, zostалем за тую мою службу вправлен до канцелярії войсковой енеральной на початку року 1705, в которой з между худших братії моеї былем не послідним в ділех писарских, сполна чрез літ 4; ним за тую мою долговременную и вірную службу моя недоля крайним мні на самом концу рока 1708 заплатила нещастем, которое впрєд в помененом року припомнітися может» (В., III, 90). На жаль, своєї обіцянки Величко не виконав — літопис він довів тільки до 1700 р.

З авторської передмови до першої частини ми дізнаємося ще про участь Величка в поході українського козацького корпусу 1702 р. в Польщу через Поділля, Волинь, Галичину (В., I, 4).

Нещастя, яке трапилось з ним наприкінці 1708 р., майже всі дослідники літопису пов'язують із трагічною долею В. Л. Кочубея, скараного на горло Мазепою. Величка, як людину близьку до В. Л. Кочубея, припускають вони, було усунено з посади канцеляриста й ув'язнено. У в'язниці він частково втратив зір. І лише 1715 р., очевидно, при сприянні В. В. Кочубея (сина В. Л. Кочубея), його випустили на волю. Решту свого життя Величко, за його власним свідченням, провів у маєтку В. В. Кочубея в селах Жуки та Диканька, Полтавського повіту. Тут він займався активною літературною та педагогічною діяльністю — навчав Кочубеевих дітей, писав літопис і перекладав з німецької мови на українську «Космографію» (866 арк.). У передмові до неї Величко пише про своє подорожування «по розних землях и странах далечайших», «чрез увесь вік *долговременного житія*», згадує, що на схилі свого віку він осліп (В., IV, 3).

Український історик М. Марченко вважає непереконливою згадану вище причину усунення Величка з посади канцеляриста. На його думку, літописець потрапив у немилість у зв'язку із Мазепою, що правдоподібніше, за гетьманування якого був писарем. Та до зради Мазепи, гадає вчений, Величко прямого відношення не мав, інакше з ним розправилися б іще жорстокіше¹.

В історичній літературі про Величка останнім роком, який згадує в літопису автор, слід вважати 1725 р. Отже, раніше померти Величко не міг. Літописець на стор. 513—519 другого тому

¹ М. І. Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX віку). К., 1959, стор. 74.

згадує події, пов'язані з іменем Петра I аж до його смерті. Це дає підставу твердити, що літопис закінчується 1700 р.

Інших біографічних відомостей, крім тих, які подає сам Величко, немає. Недавно В. Колосова виявила у московських архівах сім книжок з власної бібліотеки Величка, де є його автограф: «З книг Самоїла Величка канцеляристи».

Писати свою працю Величко спонукали патріотичні почуття і усвідомленість того, що українському народові треба дати систематичний виклад його історії. Про це недвозначно зазначає сам літописець у передмові до першої частини літопису.

Тут Величко лає лінивих українських істориків, які ще тоді були байдужі до тих явищ, що не раз сколихнули Україною, бо ніхто з них для нащадків не описав цих великих історичних подій, які відбулися на їхніх очах. За все це Величко докоряє своїм письменним попередникам та сучасникам, що козацьку історію не полінувались описати навіть чужинці. Далі він додає, що коли хто й захоче прочитати справжню історію козаччини, то нехай звертається до польських, німецьких, латинських історій, де ця героїчна слава добре описана:

«Обаче проходя літописная и гисторическая иностранних народов писанія и діянія, видіх в них объясненную, и затмінію доселі непричастную їх славу. Наших же сармато-козацких предков, подобніе иностранним в воїнских случаях давних времен и віков бывшіе рицарскіе отваги и богатырскіе діянія без описанія и объясненія, чрез їх власних писаров оставленніе, и всегдашного забвенія нікчемним ліности їх плащем увидіх покритіе» (В., I, 3—4).

До того ж, як уже згадувалось, Величко разом з козацькими військами пройшов 1702 р. усю Правобережну Україну, Волинь, аж до Бродів, Львова, Замостя і скрізь бачив згарища й руїни. «Кто суть сія?.. из яких причин и чрез кого опустошися тая земля наша?» — питає Величко. Позаяк, пише далі літописець, сучасники-старожили по-різному пояснювали йому запустіння України, він вирішив дізнатись про це з історичних джерел.

Згадка Величка про похід 1702 р. дає підстави гадати, що саме тоді в нього й виникла думка написати історію України.

Проте цілком зрозуміло, що збирати й вивчати матеріали для своєї майбутньої праці Величко почав значно раніше, ще тоді, коли вступив на службу до гетьманської канцелярії, де він мав доступ до секретних документів.

Та «барзо щуплі и короткі» козацькі літописи не давали достатнього матеріалу для написання ґрунтовної праці з історії України. Тому Величко свідомо звернувся до іноземних джерел: «Аще же что оним предком нашим козакоруским похвали годного и обрїстися может, то не в наших лінивих, але в иностранних, греческих, латинских, німецких и полских гисторіографах...» (В., I, 4).

Величко характеризує стан тодішньої історичної науки на Україні і звинувачує освічених людей у їхній байдужості до історії рідного краю.

Одним із основних літературних джерел, яке використав Величко в роботі над першою частиною літопису, була історична поема польського історика та поета, очевидця національно-визвольної війни Самійла Твардовського «*Wojna domowa*». Цілком можливо, що Величко як справжній художник слова звернувся до поетичного твору Твардовського для більш яскравого й емоційного відображення історичних подій. Треба зазначити, що в літописця взагалі було велике тяжіння до поетичних творів, які він уміло інтерпретував історичною мовою, літературно обробляв або наводив у віршовій формі.

Другим важливим джерелом, яким користувався Величко, була праця німецького історика Самійла Пуфендорфа «Вступ до європейської історії», видана в Петербурзі 1718 р. російською мовою. Крім того, частина дослідників вважає не менш важливим джерелом, використаним Величком, записки Самійла Зірки, секретаря Богдана Хмельницького. Ці головні джерела свого літопису (не беручи до уваги багатьох інших дрібних літописів, різних записів, документів) Величко сам вказує на титульній сторінці рукопису, а також неодноразово посилається на Твардовського і Пуфендорфа, полемізуючи з ними.

Величко знає практику римських істориків, і як Лівій, Тацит, Цезар в уста історичних осіб вкладає високі зразки промов.

Отже, головна проблема при дослідженні літопису Величка в історичному аспекті — це питання вірогідності його історичних джерел, історичної правдоподібності змальованих в ньому подій і явищ. Навколо цієї проблеми довгий час точилися гострі дискусії.

Докладний опис і загальний аналіз історичних та літературних джерел, використаних Величком, зробили Д. Багалій і П. Клепацький, які відстоювали автентичність переважної більшості джерел літопису Величка¹.

Що ж до першого джерела літопису — поеми «*Wojna domowa*», то воно детально досліджене В. Петрикевичем і П. Клепацьким². Тому не варто вдаватись у нові дослідження, тим паче, що їх висновки достатньо переконливі. Слід лише підкреслити, що із «*Wojny domowej*» Величко взяв, передусім, історичні факти, образи, частково художні тропи. При цьому літописець відкинув суб'єктивізм і тенденційність Твардовського у висвіт-

¹ Д. Багалій. Нарис української історіографії (Літопис Величка), т. I. К., 1923; П. Г. Клепацький. Літопис Самійла Величка.

² В. Петрикевич. Літопис Самійла Величка а «*Wojna domowa*» Самійла Твардовського. Порівнююча студія. Тернопіль, 1910; П. Г. Клепацький. Літопис Самійла Величка.

ленні історичних подій, намагався спростувати перебільшені цифрові дані і в такий спосіб створив свою оригінальну працю, відбивши в ній свої власні ідеї й погляди на даний період історії України, зокрема показавши своє, на протывагу Твардовському, прихильне ставлення до постаті Б. Хмельницького.

Що ж до праці С. Пуфендорфа «Вступ до європейської історії», то на неї Величко посилається більш як десять разів. Зокрема, на початку першої частини він дає переклад 10-го розділу цієї книжки про початок війни Хмельницького з поляками, але застерігає читача, що автор-іноземець, не дуже глибоко обізнаний з національно-визвольною війною українського народу, що він змальовує її на підставі газет і розповідей. У багатьох випадках, описуючи українсько-польські відносини середини XVII ст., він, на думку Величка, через ряд обставин міг бути не-об'єктивним або й просто помилятися (В., I, 16).

Гостру наукову полеміку викликали записки, або, як їх називає сам літописець, діаріуш Самійла Зірки.

Як вказує Величко, цей діаріуш дістав від свого товариша С. Биховця, батько якого був військовим канцеляристом. Літописець признається і в тому, що він не переписав діаріуш дослівно, а тільки виписав з нього все «зіло сокращенні потребнішіє и нужнішіє Хмельницького военных успехов вичерпнувши и поновтаваши річи, потрудихся в сей моеї книзі оніе положити и вивразити» (В., I, 54).

Крім самих записів Зірки, в діаріуші були також різні документи Б. Хмельницького. Це все, що відомо зі слів Величка про діаріуш С. Зірки. До того ж ім'я Зірки не зафіксоване в жодному з документів Б. Хмельницького, а також в документах пізнішого часу.

Автентичність діаріушу С. Зірки визнавали М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, О. Левицький, О. Лазаревський, Д. Багалій, П. Клепацький та інші вчені. Зокрема, П. Клепацький зробив спробу відновити його, тобто виписати з літопису Величка той матеріал, який, на його думку, мав би належати С. Зірці.

Одним із перших категорично заперечив можливість існування діаріушу Зірки Г. Карпов, який незаслужено піддав гострій критиці весь літопис Величка¹. Проте в одному випадку він вважав Зірку легендарною людиною, в іншому його діаріуш приймав за літопис Самовидця. Скептично поставилися до записок Зірки також І. Франко, М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Іконников та ін. Найдокладніше це питання дослідив український радянський історик М. Петровський². На підставі різних історич-

¹ Г. Карпов. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. М., 1873, стор. 240—258.

² М. Петровський. Псевдодіаріуш С. Зірки.— ЗІФВ, кн. XVII. К., 1928, стор. 161—204.

них джерел він прийшов до висновку, що дані, які подає про Зірку С. Величко,— недостовірні, а сам діаріуш — джерело історично сумнівне.

М. Марченко теж приєднується до думки тих дослідників, які сумніваються в існуванні діаріушу Зірки¹. Очевидно, діаріуш С. Зірки — вигадка не самого Величка, а когось із його сучасників чи попередників.

Всі інші історичні й літературні джерела літопису докладно розглядаються у згаданих працях Д. Багалія та П. Клепацького. Тому немає потреби давати їм загальну історичну характеристику. Історики, вивчаючи літопис Величка з точки зору встановлення вірогідності його джерел, правдоподібності в змалюванні історичних постатей та подій (тобто його історичну основу), помітили в автора великий літературний хист. Все більше наголошували вони на літературних якостях літопису і таким чином ставили перед літературознавцями завдання дослідити твір Величка як літературне явище. Відомо, що в давньому українському письменстві, особливо в літописному жанрі, важко провести межу між літературними та історичними якостями твору.

Важливою рисою ідейно-художньої лінії літопису є зображення одних і тих же історичних подій і явищ на Україні в їх суперечності, в оцінці їх з прямо протилежних позицій, що зумовлювалось, насамперед, тогочасним суспільно-політичним становищем поділеного українського народу.

Часто Величко, змальовуючи історичні події та явища, доповнює їх віршами, а також народними переказами і легендами, різними чутками. Тому характер подій, явищ, історичних постатей у літопису сплавлений з джерелознавчого матеріалу, усної традиції і авторської оцінки.

Літописець, звичайно, не ставив свідомо перед собою мети змалювати розвиток історичних явищ, подій в їх протиріччі, а крок за кроком відштовхувався від живої дійсності та історії, як вони йому уявлялись.

Свою працю Величко міг писати, виходячи з правил і методів історіографії, які висловив 1707 р. Ф. Прокопович в своїй риторичі: звертатися до сучасної історії, застосовувати красномовство, піклуватись про достовірність і ясність викладу, критично ставитись до польських джерел². Про історичні та суспільно-політичні погляди С. Величка в українській історіографії досі ще немає спеціального дослідження.

У 30-х роках ХХ ст. без будь-якої наукової аргументації працю Величка було зараховано до «козацько-старшинських літописів». Це великою мірою спричинилося до того, що твір Величка досі не посів в українській історіографії та історії літератури належного місця.

¹ М. І. Марченко. Українська історіографія..., стор. 76—78.

² «Філософська думка», 1971, № 1, стор. 93—95.

Наприклад, УРЕ так характеризує погляди Величка: «В політичній оцінці подій Величко виступає з позицій феодально-старшинської верхівки, всіляко вихваляє заслуги козацької старшини. До народних повстань він ставиться вороже, виправдовує жорстоку розправу Мазепи над учасниками народного повстання 1648 р. на Лівобережжі»¹.

Подібну оцінку поглядів С. Величка дано і в СІЕ, проте із застереженням, що він «виступає проти відновлення на Україні кріпацтва у тій формі, в якій воно існувало до визвольної війни 1648—1654 рр.»²

Таке ж трактування його поглядів можна зустріти і на сторінках тих історичних та літературно-критичних монографій і статей, у яких автори згадують про літопис Величка.

Зокрема, В. Голобуцький твердить, що Величко був «ідеологом козацької верхівки — старшини, негативно ставився до народних мас, до їх антифеодальної боротьби і всі важливі історичні події пояснював діяльністю видатних «витязів» козацьких проводирів»³.

Так само характеризує погляди Величка і К. Стецюк. «Автори всіх трьох літописів (Самовидця, Граб'янки та Величка.— Я. Д.), — пише вона, — належали до козацької старшини, вони дуже яскраво відбивали ідеологію українських феодалів, їх об'єднує негативне ставлення до народних мас і народних рухів»⁴.

Уперше заперечив традиційну думку про літопис Величка як твір козацько-старшинський акад. М. Грушевський: «Незрівнянно більш художня повість Величка також, очевидно, не могла в такій мірі задовольнити читача із старшинського кола і залишилась не поширеною протягом цілого сторіччя, — чи не через те, що автор поставив собі мету прославити, на шкоду городовому козацтву, Запорізьку Січ, як охоронця справжніх козацьких переказів (історії), а, можливо, і інших обставин: наприклад великого обсягу твору, можливо його дефектності...»⁵

М. Марченко в «Українській історіографії» теж жодного разу не називає літопис Величка козацько-старшинським і не переконує читача, що літописець вороже ставився до народних мас і народних рухів. Торкаючись цієї проблеми, проф. Марченко пише: «В літопису Величка велике місце у визвольній боротьбі і

¹ Українська радянська енциклопедія, т. II. К., 1960, стор. 294.

² Советская историческая энциклопедия, т. III. М., 1963, стор. 255.

³ В. О. Голобуцький. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961, стор. 18.

⁴ К. І. Стецюк. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960, стор. 40.

⁵ М. С. Грушевський. Об украинской историографии XVIII века. — Известия Академии наук СССР, VII серия. Отделение общественных наук, 1934, № 3, стор. 220.

взагалі у суспільному житті надано посполитим та взагалі простому народові, хоча діяльність гетьманів, козацтва і старшин, як і в інших істориків XVII—XVIII століть, займає центральне місце»¹.

Отже, майже всі історики, не наводячи жодних аргументів, роблять Величкові закиди в тому, що він вихваляє козацьких гетьманів та старшину і вороже ставиться до народних мас.

Такі твердження свідчать, що дослідники, які роблять ці закиди Величкові, не уважно читали його літопис, інакше вони на сторінках 98, 225, 238, 296, 345, 391, 392, 468 другого тому знайшли б чимало місць, де літописець дуже гостро критикує майже всіх гетьманів, що правили на Україні після Хмельницького.

«...Виговській, Юрась Хмелниченко и Тетера зять Хмелницкого; однак не были они истіи сини, но виродки отчизни нашея, поневаж для одного любовластія своего, не тилко оной жадного добра за своїх урядов не учинили, але и повредили ей, нещадно вгубивши множество добрых молодцов козаков милой браті нашой, междуособними бранми своїми...» (В., II, 98).

«...Сомко, Бруховецкій, Суховій и теперішній Многогрішній гетман,— старое право козацкое и порадок Україно-Малоросійскій, не тилко за Богдана Хмелницкого, але за Петра Сагайдачного и иных древнійших Гетманов Козацких бывый, для своїх власних приват и амбицій, а не для ползи всенародноі и отчизної скасовали и весма отрунули, и многому междуособствію и кровопролитію начальниками явились» (В., II, 296).

«...Подобно діявол всегда погибели человической ищущій насіял нам вас таких Гетманов, яко куколю в пшеницу, же для своїх приват и интересов бинамній не поболите о крайнем упадку отчизни нашея» (В., II, 225).

«...Тут зріте сини Малоросійскіи нещастье матки вашей и крайнюю погибель отчизни вашей: егда бо горделиві и високодумніи тогдашніи козацкіи властолюбци и междуособніи ратники, а отчизни вашей разорители и вас самих нещадніи губители, Виговскій и Пушкар полтавскій исчезнувшя, по них зась Хмелниченко и Сомко преждоша; тогда третіи тим подобніи гетмани и губители ваши, Тетера и Бруховецкій, народишася» (В., II, 39).

Подібних сторінок з літопису (літописного тексту і особливо з листів) можна б навести багато. І в кожному такому випадку Величко оцінює гетьманів у залежності від того, як вони ставилися до інтересів України та її народу. Він теж групує їх як прибічників царів та королів. Тому всі вони дістають дуже гостру оцінку з його боку.

Щодо твердження про нібито вороже ставлення Величка до «народних мас і народних рухів», то його не можна вважати науковим узагальненням соціальних поглядів Величка. Річ у

¹ М. І. Марченко. Українська історіографія, стор. 78.

тім, що літописець у центрі своєї праці ставить не класову боротьбу, а загальнонаціональні інтереси, політичне становище всієї України, всього українського народу, особливо його боротьбу із зовнішніми ворогами. При цьому Величко різко засуджує козацько-старшинські міжусобиці, які послабляли єдність українського народу і наносили йому тяжкі рани. Для прикладу наведемо уривок з листа Івана Сірка до гетьмана Івана Самойловича, в якому кошовий дорікає гетьманові, а також його попередникам за їхню байдужість до долі України:

«На якій зближавшийся упадок отчизни поглядаючи здалека оком разума нашего, нігди не моглисмо без жалю сердечного вкусити хліба, и по трудах дневних спокойного зажити отпочинку; поневаж непрестанно нас тоє мулило и долігало, что и за незгодою и неприязнію обосторонних Днепра гетманов, приходило нам пустую и мертвую Малую Росію, матку нашу, полними слез оглядати очима, и красніе жилища отцев и праотцев наших зрїти дивієм звіром водворенієм...» (В., II, 468).

Докладно зупинимось на тому прикладі про так зване «народне повстання 1687 р.» на Лівобережжі, що його деякі історики наводять як доказ про нібито вороже ставлення Величка до народних повстань.

Цим подіям у третьому томі літопису відведено 22 рядки (стор. 53 і 54). Величко в загальних рисах об'єктивно пише про те, що невелика частина козаків — «своеволники» після скинення гетьмана Самойловича, збунтувавшись, покинула козацькі полки і по дорозі додому грабувала не тільки «арендаторів», але й «крамарів» та інших багатих людей, а декого й вбивала.

Але він не вказує, що це вчинили бідні козаки — чернь, голова, а просто констатує історичний факт, вживаючи тодішній термін «своеволники».

Відомі й такі випадки, коли на шлях грабежу козаків штовхала старшина, воєнні начальники. Наприклад, у першому томі літопису на стор. 340 бачимо авторове невдоволення:

«При таких нещасливих и губителних на Україні, з причини Пушкаревой и Виговского, поведеніях і дійствіях, *нецнотливїї* сынове дейнеки помененїї, с ними же купно и козаки слободскіе за позволенем Ромодановского, где напали *городки и села* українскіе, то без *жадного респекту и милосердія шарпали и обдирали*, и не без убійства людского все руйновали и внівець обертали».

Далі, описуючи шойно згадані події 1687 р., Величко пише, що новий гетьман Мазепа покарав «своеволців». Цей епізод аж ніяк не дає підстави для узагальнення, щоб звинувачувати Величка у ворожому ставленні до народних рухів чи у вихвалянні гетьманів. Щоб упевнитись у цьому, треба дочитати до кінця хоча б цю ж сторінку, а також сторінки 55 і 56, на яких досить докладно описується, як Мазепа захопив скарб Самойловича, «да-

руючи многих з старшини своєї розними подарунками и спадками Самойловичовими» (В., III, 54).

Скарб Самойловича поділили на дві частини: половину відіслали до «казни царської», а другу залишили в Батурині. За підрахунком Величка, вона складала «415 029 золотих й шагов девять». Далі Величко додає:

«Сему теж дивоватися не треба, же написалем вишшей о покраденю скарбов чрез слуг Мазепиних, бо виділем тое в том же реєстрі грошовом о покраденю скарбу безименно написанное; да и ближніе слуги чили кривніе Мазепини, пред гетманством его в нищете явной бывшіе, вскорі при гетмані своем явилися богатими, по килконадцять и по килкодесят тысяч золотих денег иміючи, кромі сребра и инших драгих спеціялов» (В., III, 55—56).

У наступних рядках літописець відверто висловлює своє невдоволення, що «не кому иному тилко Мазепі то все досталося; — але то *вельми неслушне* тогда з сторони Мазепинои и старшини его учинено, що при скарбах Самойловичових и *скарб войсковій* вкупі застававший на двое переділено и на Москву отдано...» (В., III, 56).

Отже, дати справді наукове визначення історичних і суспільно-політичних поглядів Величка можна лише за умови уважного і глибокого вивчення всього літопису з врахуванням його сильних і слабких сторін, а не шляхом висмикування окремих абзаців і фактів.

При цьому слід брати до уваги ті конкретні суспільно-політичні обставини, що склалися на Україні в кінці XVII і особливо у першій чверті XVIII ст. і які спонукали літописця дати відповідь, власне тлумачення історичного процесу на Україні в другій половині XVII ст.

Історичні й суспільно-політичні погляди Величка яскраво виявляються на кожній сторінці його твору.

Насамперед, слід підкреслити, що літописець — світська людина і його праця з історії України має цілком світський характер, гостре суспільно-політичне звучання. Історичні події другої половини XVII ст. Величко подає на широкому тлі політичного життя Польщі, Росії, Туреччини, Криму, Молдавії, Швеції, Угорщини та інших європейських країн.

Вивчаючи доступні йому українські й іноземні історичні праці, а також використовуючи народну творчість, власні спостереження, Величко намагався витлумачити історичні події й сучасне становище українського народу. При цьому він постійно підкреслює, що український народ є давнім самобутнім слов'янським народом, який має свою власну багатовікову історію і великі культурні традиції.

Характерною рисою літопису Величка є те, що в його центрі автор цілком свідомо поставив історичні поняття «Україна», «український народ», як самостійні суспільно-політичні категорії,

що історично склалися і повинні далі розвиватися своїм власним шляхом. Літописець постійно наголошує, що «вся по обоїх сторонах ріки Дніпра суцая Малая Росія, от древних и старовічних времен, быст отчизною козацкою» (В., I, 298), що український народ споконвіку живе в містах і селах «по обоїх сторонах ріки Дніпра застаючих, україно-малоросійських, власной предковічної отчизни нашої (от святого и равноапостолного князя Владимира Кіевского, Русь святым крещеніем просвітившого) благочестіем истинним и непоколебимым сіяющей» (В., I, 83).

Важливо й те, що задніпрянець Величко неодноразово називає українськими низку тодішніх західноукраїнських міст, зокрема Львів, Броди, Дубно (В., II, 371—372, III, 246 та ін.).

Величко глибоко усвідомив ту велику небезпеку, яка загрожувала цілісності України в зв'язку з її поділом між сусідніми державами. Він щиро вболіває з цього приводу, підкреслює, що розчленування України — велике національне горе всього українського народу. Наведемо лише дві цитати з літопису.

Коріння всіх тогочасних спустошень на Україні Величко вбачає в Андрусівській угоді, де, як твердить літописець, були відсутні представники від України: «а зъехавшися за Смоленском, в ніякомсь селі Андрусові, выторговали (польська шляхта. — Я. Д.) там у росіяни собі нас, аки безсловесних и ничто невідущих скотов уступивши росіянам тыми року 1667 генваря 30, в Андрусові на тридцать літ заключенними договорами..., а часть сюю, що от Чигрина, з Кіевом святым градом вашим, и из вами, войском низовим запорожским, но и тоє на двое собі разділивши, от себе отринули и под первобитное иго лядское вручили...» (В., II, 298—299). Величко дуже вболіває за майбутнє України і її єдність: «Которое раздвоєніє і разстроєніє очизни нашої, не чим иншим, тилко єдиним по глаголу Евангелскому, смердит запустінієм — якого недай Боже» (В., II, 301).

Так, наприклад, у зв'язку з обранням гетьманом Правобережної України ставленника Польщі Михайла Ханенка літописець заявляє:

«И таким то дійствієм и состоянієм, єдина по обох сторонах Днепра суцая Малая Росія, бідная и упадлая козакоруская отчизна, того 1670 року, на всеконечній свої упадок и запустініє на три гетманства и части розділися, и єдиноматерня братія, за поводом умовредних властолюбцов прежде описанних и настоящих тогда гетманов своїх, в недруги собі обратишася, неслушая словеси еуангелского: аще розділится дом на ся то запустієт» (В., II, 238—239).

Подібних патріотичних місць у літопису багато.

Справді-бо, внаслідок національно-визвольної війни Б. Хмельницький об'єднав у єдину державу більшу частину українських земель, що було великим історичним завоюванням всього українського народу. Проте вона не проіснувала й 12 років. Саме з

цією точки зору Величко різко засуджує гетьмансько-старшинські чвари, міжусобиці, які сіяли лихо на українській землі, знекровлювали її народ. Він пристрасно закликає любити свою батьківщину — «красную», «милюю», «упадлую», «бідную», «нещасную», «матку Україну» і берегти її як зіницю ока.

Із козацьких полководців і ватажків селянсько-козацьких рухів кінця XVI і першої половини XVII ст. літописець принагідно згадує імена Підкови, Наливайка, Сагайдачного, Гуні, славить їхній героїзм і патріотизм, водночас протиставляючи їм тих гетьманів, що правили Україною після Хмельницького.

Отже, усвідомлення Величком поняття «Україна» як єдиного цілого, єдиної країни, що була 1667 р. поділена по Дніпру між Росією та Польщею, безсумнівно, явище прогресивне, нове в тодішній історіографії.

В українській писемності кінця XVII і XVIII ст. Величко є одним з найбільших патріотів України, людиною з високою національною свідомістю і гідністю, людиною, котра щиро вболівала за долю рідного краю і свого народу — «всіх обще українских малоросіянов», «всіх нас малоросіянов» (В., I, 39), «погибающей Україні» (В., I, 33).

Позаяк друга половина XVII ст. на Україні — це кровопролитні війни, козацько-старшинські міжусобиці й колотнечі, то цілком природно, що основною темою літопису Величка є відображення тогочасних політичних подій і висвітлення тих зовнішніх і внутрішніх причин, що викликали спустошення української землі. Значно менше уваги літописець приділяє соціальним проблемам життя українського народу. Це можна пояснити і тим, що в історичній літературі другої половини XVII ст., яку міг використати Величко, основна увага зверталась на політичний аспект історичного процесу, на формування атрибутів української нації, без спеціального заглиблення в його класову й економічну суть. І все ж таки літописець подає багато цінних відомостей соціально-економічного характеру. Зокрема він наголошує на багатстві гетьманів і козацької старшини, змальовує їхню боротьбу за маєтки, за різні грамоти, підкреслює силу золота в тогочасній політиці, пише про підкупи, про голодні й посушливі роки, про навалу сарани і т. д. Цінними з соціально-економічного боку є вміщені в літопису різні угоди, статті, листи і т. п.

Отже, і стан та характер тогочасних історіографічних джерел, безсумнівно, вплинули на зміст та ідейне тлумачення Величком різних історичних подій і явищ. Літописця передусім цікавить доля всього роз'єданого українського народу, всієї розчленованої України, її політичне становище, коріння якого він дошукується як в сучасному, так і особливо в минулому.

Характерно, що суспільні категорії він мислить у їхньому причинному зв'язку, тобто ставить їх у певну залежність від інших подій, явищ, фактів і ситуацій, часто цілком випадкових або ви-

думаних самим літописцем, будуючи в такий спосіб свою історичну концепцію.

Зокрема, історію українського народу Величко висвітлює у взаємозв'язках з історією польського народу, оскільки Україна тривалий час перебувала під владою шляхетської Польщі. Літописець твердить, що український і польський народи належать до «преславних в Європі народів» (В., I, 55), що це два братніх слов'янських народи.

За свідченням польських істориків, твердить Величко, поляки «от нас савроматов и руссов уродившиися и изшедши, и сами власною братією нашою савроматами и руссами спочатку бывши», потім переселилися за Вислу (В., I, 81).

Таке твердження про походження польського та українського народів з єдиного слов'янського кореня досить поширене у польських хроніках XV—XVII ст. і для свого часу воно було явищем прогресивним.

Важливо й те, що Величко свідомо розрізняє польських панів і простий польський люд. За його словами, національно-визвольна війна українців почалась тому, що польська шляхта хотіла вільний і волелюбний український народ «в неволничое подданское ярмо запрягти» і силою завести унію (В., I, 82).

Літописець вказує, що українці терпіли знущання не від простих поляків, а від польських панів: «Чаплинській и иній ему подобній панове полскіи и їх дозорци на Україні бывшіи, и людем украинским незносній и несказанній бідствія творившіи, суть причиною достанулого кровопролитія и замішанини» (В., I, 79). Не тільки особисті кривди, заподіяні Хмельницькому польською шляхтою, спонукали його до збройного виступу проти неї, а й загальнонародне горе: «плач и стенаніе, отцев и матерей, братті и сестр ваших (запоріжців.— Я. Д.) и наших україно-малоросійских, по обоіх сторонах ріки Днепра житіе свое имущих» (В., I, 75).

Тому війна 1648 р. відразу переросла у всенародну, загальнонаціональну. Зразу ж після перемоги Хмельницького під Жовтими Водами на заклик гетьмана продовжувати боротьбу «всіх, хто отчизну свою любит и добра ей зачит» (В., I, 80) тільки «от Чигрина, Крилова и інших міст и сел, на дві тисячі прибыло воїнського охотника ку Хмельницкому» (В., I, 66).

Експансивна політика польської шляхти і кровопролитна війна на українській землі принесли багато страждань як українському, так і польському народові: було спустошено не тільки «Україну малоросійскую, но и полскую свою державу мал до самой Висли» (В., I, 105). У цій братовбивчій війні найбільше терпіли передусім прості українці й поляки. «Яко иногда Каїн на Авеля» польський народ, нацькований своєю шляхтою, винищував «з древности природную братію свою» (В., I, 82).

У національно-визвольній війні, як пише Величко, брали участь і інші народи.

На початку літопису, розпочинаючи опис визвольної війни, Величко закликає інші народи придивитися до тих кривд і горя, якого «савроматійському, козакорускому народові завдав «другий тож сарматійській народ полскій» (В., I, 31). Воднораз літописець підкреслює миролюбність українського народу — давнього слов'янського, самобутнього, який має свою власну багатовікову історію і великі культурні традиції і бореться за «старовічні права й волности» — «истинного, простодушного, правосердечного», бо під час визвольної війни тяжкі кровопролиття «з їх же плоской стороны всегда свой початок иміли». Цю думку він зміцнює багатьма прикладами, коли польська шляхта не дотримувалась укладених угод — Зборівської, Білоцерківської, Жванецької та ін.

У літопису немає й тіні ненависті до польського народу. Він, передусім, крок за кроком описує, як через експансивну шляхетську політику розвалювалась і прийшла до занепаду колись могутня і сильна польська держава. Літописець твердить, що нищівного удару їй було завдано Б. Хмельницьким і його союзниками. Величко розкриває широкі задуми «Зіновія Богдана», його великий дипломатичний талант, скерований на те, щоб обезсилити Польщу, яка загрожувала існуванню українського народу. З цією метою Хмельницький використовує шведів, угорців, молдаван та інші народи. Але Величко тут же підкреслює, що ця тривала жорстока війна принесла багато страждань як українському, так і польському народам. Вона привела Польщу до цілковитого занепаду, а Україна вкрилась купами руїн, «...от которих (поляків.— Я. Д.) мы при всекріпкой помощи божой, за предводителством тщаливим покойного Хмелницкого, гетмана нашего, бранним оружіем, со многим з обоіх сторон крві пролитіем и обоіх панств Полского и Украинского поврежденіем...» (В., I, 354) «...огнь тоєе войны домової людскої з причини їх же самих чрез Чаплинского запален, а чрез Хмелницкого и Козаков зіло з великим України, Полци и инших монархий поврежденіем воспламенен и розжарен...мал не всю християнску Европу... были запалили и димами военными затмили» (В., I, 451—452).

У вступі до літопису Величко ще раз наголошує на трагічних для обох народів і країн наслідках цих кровопролитних війн. Літописець навіть образно передає цю ідею: мовляв, з Польщі на Україну «загостила нужда з бідюю», «пагубними лікерами напоїла наш добродушний щиросердний український народ», для якого властиві внутрішні чвари і міжусобиці. Цей народ відстоює свої давні права і свободи. Він мужній, рицарський і воїнничий. Від цього польського напою між українським народом посилились чвари, братовбивство. У цих війнах «...началници и воевожди, не тилко сами прийшли, но и річ посполитую Укра-

іно-Малоросійську на крайню привели гибель и разореніє» (В., I, 8).

І тут же Величко цю ідею підкреслює своїм улюбленим афоризмом: «...паде, паде красная Козацкая Україна тогобочная, аки древній оній Вавилон, град великій. Яковим же способом и в кіє літа паде,— додає Величко,— се ти любопитствующій чителнику до віденія представляю» (В., II, 8).

Величко пише, що 1696 р. навіть хтось із свідомих поляків написав вірш про занепад Польщі: «теди ніктось з учоних поляков, видячи в то время отчизну свою Корону Полскую явно до упадку и руїни чрез войска конфедерацкіє и иннія внутренніє незгоди и замішаня наклонившуюся, написал о том лямент красними рифмами» (В., III, 425). Та й сам Величко як головне джерело при змалюванні війни Б. Хмельницького використовує «*Wojni domowu*» польського поета та історика С. Твардовського.

Самого Хмельницького, «українського Мойсея», літописець змальовує як людину гуманну. Він наказував піклуватись про полонених поляків, а інколи навіть викупував поляків з татарського полону й відпускав їх додому. Гетьман і його полководці карали передусім польську шляхту. Так, наприклад, навесні 1653 р. Хмельницький після здобуття Бердичівського замку «видушил в нем, як медвідь пчели, шляхту» (В., I, 160).

З симпатією ставиться Величко також і до таких видатних козацьких полководців, як М. Кривоніс, і «добрий кавалер, жолнір» І. Богун, схвалюючи їхні сміливі наскоки на польську шляхту.

У літописі Величка, як і в інших тогочасних історичних джерелах, знаходимо своєрідне ставлення до польських королів і російських царів, яке виявляється передусім у їх шанобливому величанні і в змалюванні їхньої політики щодо подій на Україні¹.

В одних випадках при змалюванні історичних подій, хронологічно ближчих до літописця, таке шанобливе величання царів могло бути своєрідним літературним прийомом, а в других, при змалюванні давніших за часом подій, його ставлення до королів слід вважати традиційним.

Із російських царів Величко згадує Олексія Михайловича і Петра I (до 1700 р.), коментуючи їхню політику щодо України, цитуючи різні царські укази і грамоти, без повного їх титулування.

Проте інколи Величко різко виступає проти політики царських воевод на Україні.

¹ Акад. Д. І. Багалій шанобливе величання літописцем Петра I пояснює жорстоким ставленням імператора до української старшини після подій 1709 р.: «Перед грізним Петром він (Величко.—Я. Д.) мусив тремтіти, згадуючи Петропавлівську в'язницю, П. Полуботка та себе серед в'язнів» (Д. Багалій. Джерелознавство, вип. 2. К., 1925, стор. 34).

Разом з тим літописець нагадує своєму сучасникові про жорстокість польських феодалів, особливо ренегата — князя Вишневецького, що немилосердно мучив українців, «на палі тиранско позбивавши», через що втратив повагу і «приянь людскую и власних подданих своїх стративши, а на гнів ку собі сердца їх запаливши» (В., I, 95). Щоб врятуватись від народного гніву, довелося боягузові Вишневецькому втікати до Польщі.

Не меншою жорстокістю вславився і С. Чарнецький. Так, наприклад, 1653 р. цей магнат «от Погребищ зась вконець разорених и огню преданих, он Чернецкій рушивши далій в Україну на Побуже, Браславщину мал не всю, аж по Бершадь и Умань, огнем и мечем сплюндровал и в попел обернул» (В., I, 128).

Не раз Величко висловлює своє вороже ставлення й до політики кримських ханів та турецьких султанів, хоч іноді союз українських гетьманів з турками й татарами він виправдовував, зокрема ті угоди, які уклав з татарами Б. Хмельницький. Проте літописець справедливо зазначає, що кримський хан був ненадійним союзником козаків, часто порушував своє слово. До того ж майже щоразу, коли татарські орди поверталися до Криму, вони грабували по дорозі українські міста й села, брали великий ясир.

У зв'язку з цим наведемо два факти з історії Умані.

Величко описує, наприклад, як через легковажність козацького ватажка Мурашка, який убив 1674 р. в Умані султанського сина, це місто разом з іншими було дощенту знищене:

«...турки августа 25, вломившись в православній и преславній Українській Козакорускій град Умань, не пощадили в нем бывшего обоей плоти и всякого возраста народа, но острием меча на самом ринку Уманском самого виборнійшого и военного люду сім тисяч убивши, и своего войска там же до тринадцати тисяч стратили, а прочіих многое множество по стогнах и улицах Уманских, аки стебліе пшеничное пославши, кровавое и всему роду малоросійскому многоплачевное отправили живно; малое зась число всякой плоти и возраста з Уманских людей живцем взявши, предал наконец Умань огненному сніденію и всегдашному запустінію...» (В., II, 354).

В іншому місці: «...еще турчин под Уманю з полтори недели забавивши, так в Уманском, яко и Ладжинском и инних повітах тамошних вибрал дань челоувіческую молодиками и дівками, хлопцами и дівчатами и тим свой ненасищенній удоволствовавши афект, повернул... до своїх змііних язвин и жилищ на зиму. По такой плачевной и неветованной Українскоі руїні и запустініі, отходячи турчин от Умани восвояси, повидирал и разорил еще городи тамошній, именно: Тростянец, Бершадь, Манковку, Тулчин, Полонное Малое и инних сім, яких не вспомнілося» (В., II, 355).

Величко пише, що 1678 р., під час спустошення Чигирина,

«Тясмин так трупами чоловіческими наповнився, же мощно было другим по них переходити...» (В., II, 461).

«...Подкопи оніе немалуоу в козаках учинили шкоду, едних на штуки порвали, других цілком позабіяли, в гору високо кидуючи, третих, аж страшно вспомніти, аки главню опалили, в їх же отнюд не бі образа чоловіческого, точію аки шуд якіи черній в обозі християнском хождаху, и глас, жалю и плача достойній, мало испущаху, а чрез три дні всі смертію докончишася» (В., II, 460).

Подібних кривавих картин у літопису чимало. Величко описує, як через нерозумних гетьманів 50 років лилася кров на Україні, як винищувались міста і села, як Україна перетворювалась у пустку. Так, наприклад, безлюдні простори між Дніпром і Дністром згодом за мізерну ціну турецький султан продав молдавському Дуці.

Саме «непостоянства» поляків і татар, твердить Величко, були однією з причин, що штовхнули Хмельницького «под протекцію царя всеросійского». Величко, як і інші літописці, підкреслює, що Хмельницький «к нему православному монарху без жадной войны и кровопролитія доброволне приклоняется, а от своїх прежних панов польских, в вірі римской обрїтающихся, отдаляется и чуждается» (В., I, 171).

Про Переяславську раду літописець згадує мимохідь, називаючи її «союзом», «лигою» України і Росії, і коротко описує саму церемонію прийняття присяги. При цьому Величко наголошує, що цар зобов'язався дотримувати і не порушувати «старовічнії права и волности» українського народу. Цією думкою, що є основною політичною ідеєю літопису, пройнятий увесь твір від першої й до останньої сторінки. Автор постійно нагадує про це своїм сучасникам, цитуючи статті угод, чи то «монарші грамоти», чи то листи Хмельницького та інших гетьманів до запоріжців й усього українського народу, чи з будь-якої іншої нагоди, коли ці «давні права й вольности» порушувались або опинялись під загрозою.

Дізнавшись про Переяславську угоду, польський король «жаловал и плакал», нарікаючи на панів і шляхту, яка не хотіла повернути українському народові його «прежних прав и волностей», через що тепер «жесми утратили Україну яко златое яблоко, жесмо утратили яко світ очію нашею, жесмо наконец утратили и вічне чуждими zostали добрих молодцов козакв братаї нашей, на которих оружіем и стражею чрез многіе времена, яко за кріпкими мурами, до сих часов в тишині и покою зоставилисмо и прочіім непріателем нашим библисмо страшними» (В., I, 174).

Оскільки «давнім правам і вольностям» українського народу і після Переяславської угоди загрожували шляхетська Польща та султанська Туреччина, Хмельницький продовжував шукати

нових шляхів боротьби. Зокрема він підмовив шведів виступити проти Польщі: «Поджогши Хмельницький Густава короля шведського на поляков», і в такий спосіб вибухнула шведсько-польська війна, в яку згодом вступили Данія, Пруссія, Бранденбург, Угорщина та інші держави. Цій війні Величко приділяє багато уваги, посилаючись при цьому на різні іноземні джерела.

Беззаперечною заслугою Величка є те, що він неодноразово намагається довести, що про Україну як про окрему державу знають народи світу, що «славні діла» українського народу відомі не тільки «в своїй Європі», але і «в багатьох азійських країнах» (В., I, 31 і 81).

Як відомо, українську державність згодом не без допомоги гетьманів і козацької старшини царат поступово ліквідував, частина продажної козацької старшини і більшість гетьманів, які правили після Хмельницького, не дбали про Україну й не захищали її інтересів, а свідомо йшли на поступки царату в обмеженні прав і вольностей українського народу, одержуючи за це великі маєтки, чини і гроші: «ибо для сребра и злата нетилко з них кождій (гетьман і старшина.— Я. Д.), далбы виколоты око, але брата и отца своего не пощаділ бы, якож міл бы жаловати матки погибающей Малой Росіи» (В., II, 36).

Величко усвідомлював, що українські гетьмани та старшина були помічниками царя та російських воевод у поневоленні українського народу. Саме цим він і керується, даючи політичну оцінку гетьманам, що правили Україною після Хмельницького й зраджували ті політичні ідеали, за які український народ боровся у національно-визвольній війні 1648 р.

Переяславські угоди порушували як російські царі та воеводи, так і українські гетьмани та козацька старшина.

Оповідуючи про видатних історичних діячів, Величко чимало уваги приділяє їхньому соціальному походженню, освіті, дипломатичним та військовим здібностям, майновому станові. Зокрема, в літопису знаходимо деякі відомості з особистого життя Хмельницького, Виговського, Сірка, Самойловича, Дорошенка, Мазепи та ін., а також трактування Величком їхніх політичних вчинків.

У другій половині XVII ст., коли Україна була поділена між кількома сусідніми державами, козацька старшина відкрито стала орієнтуватись на Росію, Польщу, Туреччину й Крим, а іноді була прямим ставлеником урядів цих країн. Цю політичну ситуацію, що склалася на Україні, Величко яскраво змальовує у II і III частинах літопису. Однак дуже часто одні й ті ж історичні події, явища і факти оцінюються і трактуються по-різному. Тому встановлення автентичності кожного документа та цифрових даних, наведених у літопису,— дуже важливий момент при дослідженні історичних поглядів Величка. Особливо авторитетним суддею в літопису виступає Запоріжжя. Часто автор стоїть

ніби осторонь від історичного процесу й приховує своє ставлення до тої чи іншої політичної події або вчинку історичної особи, даючи можливість самому читачеві оцінити певне історичне явище. Свою ж власну оцінку історичного факту Величко дає переважно після того, як цей факт звершився, або ж не дає ніякої.

При цьому він, насамперед, зазначає, як позначився описаний історичний факт на єдності України, чи було завдано шкоди давнім правам і вольностям українського народу, і лише після цього повністю висловлює свої погляди. Такого способу викладу Величко дотримується в своєму літопису, особливо розповідаючи про події на Україні після смерті Б. Хмельницького.

У національно-визвольних рухах українського народу XVI—XVIII ст. широко використовувались релігійні гасла, велась боротьба за православну віру, проте за цими гаслами завжди стояли вимоги національного і соціального характеру.

Питання релігії й церкви Величко порушує переважно тоді, коли вони безпосередньо стосуються якихось політичних чи культурних подій на Україні. Зокрема в багатьох документах і листах дається різка негативна оцінка унії, що поклала початок періодові тяжкого національного і релігійного гніту українського народу. В зв'язку з цим Величко наголошує на постійному прагненні українського народу позбутися цього гноблення і припинити втручання польської шляхти та її ставлеників у його духовне життя. У Величка яскраво виражене козацьке розуміння релігії.

Літописець неодноразово згадує або цитує твори таких культурних й церковних діячів, як Сильвестр Косів, Інокентій Гізель, Йоаникій Галятовський, Лазар Баранович, Діонісій Балабан, Йосиф Тукальський, Деонісій Жабокрицький, Варлаам Ясинський та ін., які мали активний вплив на політику українських гетьманів і козацької старшини в другій половині XVII ст.

Тривалі козацько-старшинські чвари, наскоки зовнішніх ворогів, роки страшного лихоліття; жажливі руїни міст і сіл, спустошення української землі болем відгукувались у вразливій душі Величка і наводили його на думку про необхідність миру і спокою на рідній землі.

Особливо в другому томі літопису яскраво описано, як через егоїзм і владолобство багатьох гетьманів, що за допомогою татар, турків, польської шляхти намагалися стати гетьманами Правобережної чи Лівобережної України або й обох разом, пролилися ріки крові простого люду, бо навіть за плату ворогам українського народу козацька старшина віддавала на поталу цілі райони, які доценту плюндрувались, перетворювались у пустку. Таких сторінок у літопису багато, і написані вони рукою великого художника-патріота, людини, що щирим серцем уболівала за долю українського народу і гостро засуджувала гетьманські чвари та міжусобиці.

Наприклад: «А Орди (з которими под Лубнями не был уже Хмельниченко), як пришлого так и сего літа, труди свої сами собі ясиром Українским добре заплативши, свободно одійшли до Криму; ибо не тилко в полку Лубенском и в инних полоскались и ясир брали, але аж и за Десну под Чернігов вторгнули, где многіе околичніе веси огнем и мечем сплюндровавши...» (1662) (В., II, 29).

1662 р. гетьман Лівобережної України Сомко переміг військо Юрія Хмельниченка, яке, рятуючись, переправлялось через Дніпро і при цьому майже все загинуло, рештки були добиті в степах: «многії бідні в глибинах Дніпрових погрязше истопоша, їх же тілеса Дніпр педишкретній в собі не сохранишы, извергл на бреги своя, во снідь птицам небесним и звірям земним, яке и от іюля 16 до септеврія первого лежаху по брегах Дніпрових тліюще не погребенни» (В., II, 28).

Це була та ціна, якою український народ при політиці гетьманів, подібних до Сомка і Хмельниченка, здобував собі волю і творив свою історію, переповнюючи ріки козацькими трупами, засіваючи Україну людськими кістями. Цей жахливий період української історії в нашій історіографії найповніше і найяскравіше описано в літопису Величка, який при тому дуже різко засуджував таку колотнечу між козацькою верхівкою і завжди в центрі ставив інтереси всього народу і рідної землі. Про долю України, особливо про її єдність, Величко з боєм і плачем нагадує читачеві майже на кожній сторінці. Він любить її як рідний син і не приховує своєї про неї турботи, своїх сліз, наголошує на своєму громадянському обов'язкові перед Україною і з цього погляду картає кожного, хто зневажає його святий ідеал — рідну землю. Наведемо з цього приводу кілька прикладів:

«И таковим то дійствием и состоянием, едина по обох сторонах Дніпра сущая Малая Росія, бідная и упадлая Козакокуская отчина, того 1670 року, на всеконечній свой упадок и запустініе на три гетманства и части разділися, и единоматерня братія, за поводом умовредних властолюбцов прежде описанних и настоящих тогда гетманов своїх, в недруги собі обратишася, не слушаю словеси Еуангелского і аще разділится дом на ся то запустіет» (В., II, 238—239).

«...А Україна нещасливая тогобочная, чрез незгоду власних синов своих і їх прешлих начальников властолюбцов, тридесятолітнее время, яко вишшей рихом, в непрестанном огні войны и междоусобного кровопролитія палавшая, мусіла тепер певною быти остатнего от турчина згиненія своего...» (В., II, 413—414).

«...Але хочай тії преречонії и иннії, яких тут не споминаем, за властью гонячіея особи и сами на собі и на помочниках своих пригоди и припадку дознали; однак на том недосить притерпіла

за їх такої поступок и отчизна Україна, край тогобочній; бо кгда народи за такими побудками то тудя, то сюда хвіялися, остатковати при порадку своем не хотіли, теди розніе войска то на помоч, то на успокоене оних приходячи, не тилко оній край знищили, але и до остатку разорили; же где бывали города людній й Святинями Божіими велми оздобіні, там тепер за гріхи наши пустиня и жилище звірем найдуется; з чого не тилко каждій тоей отчизни зичливий син слези з очей своїх точить мусит, але и каждого доброго христіянина неутолимая обійдет жалость» (В., III, 108).

Як бачимо, вину за таке спустошення, за плондровання України Величко складає передусім на козацьку старшину, на їх батьків і дідів. Саме їх, нерозумних, властолюбних егоїстів-керівників, найбільш звинувачує Величко.

В українській літературі та історії, крім Шевченка, ми не знаємо прикладу, хто б так оплакував, хто б пролив стільки сліз над нещасною долею рідної України. Зрозуміло, що не можна вимагати від Величка якоїсь чіткої програми дій чи якихось продуманих закликів до боротьби. Річ в тому, що Величко писав тільки про події минулого і конкретно розглядав певні історичні події, явища, факти, вчинки тих чи інших гетьманів козацьких старшин.

Можна вказати на ті моменти, з якими погляди літописця повністю збігалися або були дуже близькі до поглядів та прагнень широких народних мас українського народу, особливо тих волелюбних ідей, які знайшли своє вираження в фольклорі: а) в питанні самобутності українського народу — одного із найдавніших слов'янських народів, що здавна користувався своїми правами й вольностями; б) у палкому й постійному заклику до єднання всього розчленованого українського народу, тобто в питанні патріотизму, любові до рідної землі; в) у захисті самобутності української культури; г) у відзначенні позитивної ролі козацтва в історії українського народу, особливо його ідеалу Запорізької Січі; д) у різкій негативній оцінці тих гетьманів і козацької старшини, які на те заслужили; в погоні за маєтками, чинами, привілеями, золотом; е) у викритті окремих негативних моментів моралі панівних класів.

Ідея спокою і засудження кровопролитних війн проходить крізь весь літопис Величка, особливо його другу і третю частини.

Тільки в першій частині Величко палко вітає початок національно-визвольної війни, змальовує тріумфальні перемоги, що їх одну за одною здобував український народ над польською шляхтою. Він щиро радіє з визволення рідної землі, після якого українському народові були повернені давні права й вольності і створена українська держава.

Створення української держави, її правових інституцій, які почали утверджуватись, на думку Величка, вимагало мирних,

спокійних обставин. Він сам ще був свідком гетьмансько-старшинських чвар і колотнеч, які розхитували українську державність, здобуту дорогою ціною у визвольній війні, і давали можливість російським царям і польським королям знищувати права українського народу. Величко боляче оповідає про тодішнє становище на Україні і так характеризує тут і взаємовідносини серед українського народу після Оливського миру 1659 р. поляків зі шведами:

«... и по успокоенних в Полци трактатом Оливским кровопролитіях и заверухах, ласкавій чителнику: умножишася тогда абіе в Україні, а найпервій в значних, потом и в посполитих козаках, гніви, несогласія, властолюбія, раздвоєнія, зміненія, рвенія, зависти, вражди, междоусобія с кровопролитієм, и иная тим подобная злоключенія и непотребства; между же тем, на крайнюю тоя ж Малія Росіі руїну, обезсиленіі и истощаніе, многія зо всіх сторон нашествія непріятелская...» (В., II, 7).

Цю добу «великої руїни» і такі стосунки між українським народом, що принесли йому стільки страждань, лиха, Величко далі ілюструє багатьма історичними фактами, висловлює своє ставлення до них.

Отже, суспільно-політичним ідеалом Величка були ті порядки, які свою кров'ю здобув український народ у визвольній війні, особливо ті відносини, що історично склалися на Запоріжжі, які за життя літописця ще оберігались, відстоювались і захищались запорізькими козаками.

Таким чином, називати літопис Величка «козацько-старшинським» і визначати погляди літописця як «представника козацької старшини» немає підстав.

С. Величко був яскравим представником прогресивної української інтелігенції, яка різко критикувала козацьку старшину, коли вона зраджувала інтереси свого народу.

На початку XVIII ст. літописець намагався зайняти такі суспільно-політичні позиції, які український народ завоював у національно-визвольній війні і які ще утримувались на Запоріжжі.

Було б помилково твердити, що погляди С. Величка залишались незмінними, коли він писав про таку важливу добу в історії українського народу, як 1647—1700 рр. Змалювання політичного становища розчленованої України на підставі різноманітних джерел та в умовах жорстокого гніту на Україні, коли після подій 1709 р. Петро I «над чаяніе малоросійское, мимо древніе права и волности войска Запорожского и народа Малоросійского, вмiсто Гетмана устроїл в Малой росіі Коллегію и збори розніе, нігди пред тим не бываліе, уничтожил и обременил зіло всіх Малоросіянов, так шляхетской козацкой, яко и посполитой кондиціі сущих» (В., II, 519—520), коли його ідеал «Січ Запорожскую роззорил» (В., II, 517) не завжди давали Величкові можливість

чітко висловити своє ставлення до того чи іншого історичного явища.

Проте в першій частині літопису він, хоч із деякими застереженнями, палко вітає спалах національно-визвольної війни українського народу проти польської шляхти. У другій і третій частинах Величко, захищаючи права українського народу, навпаки, різко висуває проти війн, які спричинилися до спустошення, пошматування й знелюднення України.

На першому плані він ставить єдність розчленованої України і в зв'язку з цим засуджує тих гетьманів, які зрадили інтереси українського народу. За умов гетьмансько-старшинських чвар і наскоків зовнішніх ворогів тільки сильна влада, на думку літописця, могла захистити український народ і створити йому безпечні умови для життя і мирної праці.

Величко навіть наводить наукове визначення форм державних правлінь: «Монархія там, де одна людина управляє; аристократія — де кілька чоловік володіють і панують; демократія там, де весь народ управляє» (В., II, 73).

Звичайно, в праці Величка немає якоїсь яскравої позитивної програми дій; чималу надію він покладав на моральні фактори — справедливість, чесність, взаємоповагу, вірність, братерство і т. д. Як «истинній Малія Росії син и слуга» він вважав, що історія повинна стати важливою галуззю загальноосвітніх знань українського народу.

«Ежели может що быти любопытствующему яраву челоуіческому, кромі тілесних требованій, ласкавий чителнику, так угодное и пріятное, яко чтеніе книжное и віденіе прежде бывших діяній и поведеній людских», — звертається Величко до читача у перших рядках своєї праці.

Його винятковий інтерес до історичних джерел не випадковий. Величко наполегливо шукав в історії відповіді на пекучі питання сучасності. І щоб дати об'єктивну оцінку історичним та суспільно-політичним поглядам Величка, слід враховувати, чого він досяг у порівнянні із своїми попередниками й сучасниками, пояснити, чому його праця залишила такий глибокий слід в українській літературі та історіографії.

Величко дуже добре знав тодішню географію України й Європи.

Після ґрунтовного вивчення козацьких літописів в аспекті історико-літературному до такого ж висновку, як на початку ХХ ст. І. Франко¹, прийшов 1934 р. М. Грушевський, який зазначив: «Неувага до цієї літератури (козацьких літописів. — Я. Д.) — причина багатьох неясностей і прогалин у наших уявленнях про ті шляхи, якими прийшло українське відродження ХІХ ст. Исто-

¹ І в а н Ф р а н к о. Історія української літератури. Перша редакція (1907), рукописна копія, зошит № 3, стор. 375—377.

ричні перекази, ідеалізація національної боротьби за визволення, козацька романтика, старшинський автономізм, краєзнавчі зацікавлення відіграли в ньому величезну роль — це річ загально-визнана. Але як підготувала все це «література канцеляристів» XVIII ст., в яких формах, якими шляхами вона влилася до нього, яким чином вона сама утворилась і виробила ці аспекти — у цьому ще багато незрозумілого, яке вимагає дослідження із самих низів — з рукописного матеріалу, і я хотів би про це нагадати»¹.

Літопис Величка зробив великий вплив на творчість Т. Шевченка, на історичні погляди поета так само як літопис Самовидця — на П. Куліша, а Граб'янки — на М. Костомарова. Українське літописання XVI—XVIII ст. зокрема праця С. Величка залишили глибокий слід в українській історіографії і суспільно-політичній думці XIX ст.

Я. И. Дзыра

САМИЙЛО ВЕЛИЧКО И ЕГО ЛЕТОПИСЬ (К 300-летию со дня рождения летописца)

Резюме

В статье рассматриваются исторические и общественно-политические взгляды украинского историка XVIII в. Самийла Величко — автора одного из выдающихся памятников украинской историографии XVIII в., известной под названием «Летописи Величко». Автор летописи казачий канцелярист, высокообразованный, энциклопедически эрудированный историк и писатель. Понимая ход исторических событий и горько переживая несчастье своего народа и родной земли, он попытался выразить свои взгляды и суждения об этом в обширном труде, который охватывает период с 1647 по 1700 г., используя с этой целью украинские, польские и немецкие источники.

В хронологическое изложение событий Величко внес много исторических документов и литературных элементов. Центральной темой летописи является внешняя история украинского народа и гетманско-старшинские междоусобицы, которые летописец гневно осуждает, так как они приносили много горя, страданий украинскому народу. Общественно-политическим идеалом Величко были порядки, учрежденные Б. Хмельницким, и особенно отношения, исторически сложившиеся на Запорожье. Он постоянно подчеркивает древние права и вольности украинского народа, которые в его время царизм все больше ограничивал и уничтожал, призывая страстно любить свою Родину — «матку Україну». Взгляды Величко во многих моментах были близки к стремлениям и чаяниям запорожских низов и широких народных масс.

Как историк прогрессивных взглядов и представитель передовой части украинской интеллигенции XVIII в. Самийло Величко правильно понимал желания и стремления своего народа, объективно освещал его историю. Поэтому труд Величко оставил большой след в украинской историографии и общественно-политической мысли XIX в., особенно в творчестве Т. Шевченко.

¹ М. С. Грушевский. Об украинской историографии XVIII века.

І. М. Гапусенко

ВИСВІТЛЕННЯ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІІ
БОРотьБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
ПРОТИ ІНОЗЕМНИХ ПОНЕВОЛЮВАЧІВ
У ПЕРІОД ФЕОДАЛІЗМУ

Класики марксизму-ленінізму, засуджуючи війни в цілому, завжди підтримували революційну та національно-визвольну боротьбу трудящих за соціальне й національне визволення. До оцінки кожної окремої війни вони підходили з класових позицій, визнаючи перш за все, в яких історичних умовах та чи інша війна виникла, які класи її ведуть і в ім'я чого.

Розвиваючи в нових історичних умовах вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін у численних працях глибоко розкрив причини виникнення війн, встановив їх історичні типи та класовий характер, викрив несправедливі загарбницькі війни як засіб збагачення експлуататорських класів та як знаряддя поневолення народів, з усією повнотою показав, що війни є продовженням здійснення політики іншими засобами, визначив справедливі війни та законність боротьби пригноблених класів за своє соціальне і національне визволення.

Для визначення характеру тієї чи іншої війни, визначав В. І. Ленін, необхідно «вивчати політику перед війною, політику, що вела і привела до війни...» Якщо «політика була національно-визвольною, тобто виражала масовий рух проти національного гніту, то війна, що випливає з такої політики, є національно-визвольна війна»¹. В. І. Ленін завжди з співчуттям відносився до боротьби народів проти чужонаціонального гніту. Було б «смішним небажанням,— говорив він,— визнавати законність воєн пригноблених народів проти їх гнобителів»². Такою законною і справедливою була боротьба українського народу проти литовських і польських феодалів, турецько-татарських загарбників тощо. Уже за доби феодалізму «не раз бували війни, які, незважаючи на всі страхіття, звірства, бідкування й муки, неминуче зв'язані з усякою війною, були прогресивні, тобто приносили користь розвиткові людства, допомагаючи руйнувати особливо шкідливі і реакційні установи (напр. самодержавство або кріпосництво), найбільш варварські в Європі деспотії»³. Зокрема, Володимир Ілліч підкреслює прогресивний характер боротьби проти турецької деспотії. Такими й були війни запорізького козацтва проти турецько-татарських загарбників, які мали велике

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 20—21.

² Там же, стор. 178.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 261.

прогресивне значення для народів всієї Європи. На жаль, ленінське вчення про справедливі й несправедливі війни та його окремі зауваження, наприклад, про прогресивність війн проти турецької деспотії в епоху середньовіччя не завжди використовуються дослідниками. Це стосується праць з історії запорізького козацтва.

Велику роль у визвольній боротьбі на Україні за доби феодалізму відіграло, як відомо, запорізьке козацтво. Це знайшло певне відображення і в дореволюційній історіографії, зокрема в працях Д. І. Яворницького (1855—1940).

Дуже мало приділялось уваги історії запорізького козацтва в 20-х та першій половині 30-х років. В окремих працях, виданих у цей час, проводились в основному старі концепції дворянської і буржуазної історіографії. Такими є праці М. Є. Слабченка¹. Він повторював твердження дореволюційної української історіографії про військове братство серед запорожців і зробив дивний висновок про панування на Запоріжжі «мусульманського феодалізму».

Продовжував працювати над дослідженням історії запорізького козацтва Д. І. Яворницький. Багато сил і енергії віддав він збиранню і систематизації різних джерел про Запоріжжя. Численні його праці, видані ще в дореволюційний період, містять великий фактичний матеріал про запорізьке козацтво та його героїчну боротьбу з турецько-татарськими та іншими загарбниками. Головна заслуга Д. І. Яворницького полягала в тому, що на відміну від офіційної історіографії він показував прогресивну роль запорізького козацтва в історії українського народу, хоч його праці не позбавлені цілого ряду суттєвих недоліків та помилок.

Ряд праць про становище козаків Полтавського полку за Рум'янцівським описом опублікував С. Шамрай². Незважаючи на значні недоліки у висвітленні історії запорізького козацтва в 20-х роках, дійсно наукове марксистсько-ленінське з'ясування її впевнено проклало собі шлях в боротьбі з буржуазною історіографією. Проте і в тих працях, автори яких прагнули виходити з позицій марксистсько-ленінізму, зустрічається ще помилкове трактування окремих питань. М. Кириченко, наприклад, спростовуючи погляди В. Б. Антоновича та інших дослідників про політичний

¹ М. Є. Слабченко. Соціально-правова організація Січі Запорізької.— Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права, вип. 3. К., 1927; його ж. Паланкова організація Запорізьких Вольностей.— Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права, вип. 6, 1929.

² С. Шамрай. Економічний стан козаків Полтавського полку в 1760 р. за Рум'янцівським описом.— Науковий збірник історичної секції за рік 1924 УАН. К., 1924, стор. 88—160; його ж. Козаки м. Полтави в 1767 р. за Рум'янцівським описом.— Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. VI. К., 1925, стор. 91—112, та ін.

та соціальний устрій Запоріжжя, одночасно хибно твердить про суто буржуазний характер запорізького господарства¹. Такий погляд виник безперечно під впливом концепції М. М. Покровського, який називав Запорізьку Січ «гідним представником дрібної козацької буржуазії»², виходячи з своєї теорії «торгового капіталізму». Виходячи з положень М. М. Покровського, пояснювали історію козацтва і автори першого тому «Історії України», виданої ВУАМЛІНОм в 1932 р., які вважали, що Запорізька Січ була військовим табором південних здобичників, далеко висунутого наперед козацькою колонізацією дикого степу і центром організації південних промислів на «уходах»³.

Історія запорізького козацтва вивчалась у зв'язку з іншими проблемами і особливо з визвольною війною українського народу 1648—1654 рр. У довоєнні роки з марксистсько-ленінських позицій розробляли походження й соціально-економічний розвиток козацтва К. Г. Гуслистий⁴ та М. Н. Петровський⁵ в опублікованих ними нарисах з історії України. Виникнення козацтва вони відносять до кінця XV ст. і розглядають його як соціально-історичне явище, яке було пов'язане з посиленням закріпачення селянства і боротьбою народних мас України проти феодално-кріпосницького і національного гніту. Втечі селян і міської бідноти, які були однією із поширених форм класової боротьби доби феодалізму, і поклали початок козацтву.

У роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. українські радянські історики, розповідаючи про керівників визвольної боротьби, зверталися й до питань історії запорізького козацтва⁶. Більш глибока наукова розробка їх розпочалася у післявоєнні роки. Так, у праці К. Г. Гуслистого і О. М. Апанович⁷ переконливо показана прогресивна роль Запорізької Січі в історії українського народу. Військовій історії запорізького козацтва, його

¹ М. Кириченко. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя). Харків — Дніпропетровськ, 1931.

² М. М. Покровський. Русская история с древнейших времен, т. II. М., 1933, стор. 138.

³ Історія України, т. I. Передкапіталістична доба. Харків, 1932, стор. 73.

⁴ К. Гуслистий. Нариси з історії України, вип. II. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). К., 1939; його ж. Нариси з історії України, вип. III. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI—30-ті роки XVII ст.). К., 1941.

⁵ М. Н. Петровський. Нариси з історії України, вип. IV. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940.

⁶ Ф. Є. Лось. Іван Гонта. — «Українська література», 1943, № 3-4; К. Гуслистий. Петро Конашевич-Сагайдачний. Саратов, 1942; М. Петровський. Іван Богун. Саратов, 1942; його ж. Максим Кривоніс. К., 1944; його ж. Богдан Хмельницький. М., 1944; В. Дядиченко. Семен Палій. Саратов, 1942; М. Каченко. Іван Сірко. — «Українська література», 1943, № 1-2.

⁷ К. Гуслистий, О. Апанович. Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. К., 1954.

місцю в системі збройних сил Росії, устрою Запорізького війська, його комплектування, озброєння, постачання, тактичним прийомам та героїчній боротьбі проти наступу султанської Туреччини і Кримського ханства на Україну присвячені праці О. М. Апанович¹. У них відображена також спільна боротьба українського й російського народів проти іноземних загарбників.

Соціально-економічна та політична історія запорізького козацтва висвітлювалась з позицій марксизму в загальних курсах історії Української РСР та інших дослідженнях, окремих нарисах і статтях. В монографіях В. О. Голобуцького² це зроблено значно глибше на більшому джерельному матеріалі. Особливу увагу автор приділив соціально-економічній історії Запорізької Січі.

Але поряд з соціально-економічною історією у праці «Запорізьке козацтво» В. О. Голобуцький показав і боротьбу запорожців проти національно-релігійного гноблення українського народу та турецько-татарських загарбників. З виникненням внаслідок розкладу Золотої Орди Кримського ханства у 30-х роках XV ст.,— зазначає автор,— татарські феодалі організували безперервні набіги на українські і російські землі. Автор справедливо розкриває причини татарських вторгнень на українські землі, яка крилася в суспільному ладі Кримського ханства, де поряд із кочовим скотарством важливу роль для збагачення феодалів відігравали війни. Небезпека для українського народу значно посилилась після підкорення у 1475 р. Кримського ханства султанською Туреччиною, яка прагнула використати Крим як форпост для завоювання України та інших слов'янських народів. В. О. Голобуцький ґрунтовно показав, що литовські й польські феодалі, які загарбали українські землі, нічого не робили для організації оборони південно-східних кордонів, і тому весь тягар боротьби з турецько-татарськими загарбниками ліг на запорожців та народні маси України. Автор наводить численні приклади героїчної боротьби запорізького козацтва, яке не обмежувалось пасивною обороною, а здійснювало відважні сухопутні й морські походи до берегів султанської Туреччини і Кримського ханства. Значну увагу він приділив походам запорожців на початку XVII ст., які неодноразово з'являлися в цей час навіть поблизу стін Константинополя, але чомусь замовчує визначну роль в цьому Петра Конашевича-Сагайдачного. Взагалі В. О. Голобуцький ухилився від оцінки його діяльності. Невідомо також, чому

¹ О. М. Апанович. Запорізьке військо як складова частина російської армії у другій половині XVIII ст.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 5. К., 1953; іі ж. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. К., 1961.

² В. А. Голобуцький. Запорожское казачество. К., 1957; його ж. Черноморское казачество. К., 1956; його ж. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734—1775). К., 1961.

діяльність Петра Іваненка (Петрика) характеризується ним позитивно. Автор не врахував поглядів попередніх дослідників щодо особи Петрика, які показували його як демагога і авантюриста, і зовсім не згадує і не спростовує їх.

Численні твори Д. І. Яворницького про Запорізьку Січ, включаючи тритомник з історії запорізького козацтва, оцінюються В. О. Голобуцьким на основі однієї цитати, що «запорізька община доходила до повного ідеалу, невідомого ні в стародавньому, ні в середньому, ні в новому віках; пануюче тут начало рівності проходило всюди: під час загальних зборів... при розподілі майна і приватному житті»¹. Ця цитата взята з першого тому першого видання «Истории запорожских козаков» Д. І. Яворницького, що був значно перероблений і перевиданий у Москві в 1900 р. Взагалі В. О. Голобуцький завжди посилається на перше видання першого тому і критикує здебільшого ті положення, від яких Д. І. Яворницький і сам відмовився у перевиданих та у пізніших працях. В. О. Голобуцький не розкрив великого значення наукової діяльності Д. І. Яворницького, яка відіграла важливу роль в розробці історії запорізького козацтва.

Успіх боротьби запорізького козацтва залежав від його соціально-економічного розвитку. Цій проблемі В. О. Голобуцький приділив значну увагу в усіх своїх працях. Він використав великий фактичний матеріал і висвітлив розвиток землеробства, скотарства, ремесла, різних промислів тощо. Знайшла відображення в його праці і класова боротьба на Запоріжжі та процес розшарування запорізького козацтва, який всебічно не розкритий В. О. Голобуцьким. Так, він говорить, що «нерівність серед козацтва виникла одночасно з його появою»². Насправді ж це був поступовий і складний процес, який залежав від багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів і в різні періоди історії запорізького козацтва був неоднаковий по своїй глибині. Особливо глибока соціальна нерівність була характерна для періоду нової Січі (1734—1775 рр.), коли цьому сприяла й політика царизму. Що ж стосується більш раннього періоду історії запорізького козацтва, то соціальна нерівність Запорізької Січі, хоч вона і мала місце, але в працях В. О. Голобуцького і О. М. Апанович значно перебільшується. Ідучи за В. О. Голобуцьким, О. М. Апанович говорить, що «за своїм соціальним станом населення Запорізької Січі складалося з груп, які поділяла прірва соціальної нерівності»³. З праць В. О. Голобуцького і О. М. Апанович виходить, що експлуатація рядового козацтва в Запорізькій Січі майже нічим не

¹ В. А. Голобуцкий. Черноморское казачество, стор. 8; його ж. Запорожское казачество. К., 1957, стор. 16; його ж. Запорізька Січ в останні часи свого існування, стор. 47.

² В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, стор. 46.

³ О. М. Апанович. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії, стор. 30.

відрізнялась від гноблення селянства феодалами. Виникає тоді питання, чому ж Запорізька Січ протягом всієї своєї історії приваблювала до себе всіх пригноблених і знедолених, які знаходили тут захист і порятунок. Тому в працях згаданих авторів про запорізьке козацтво залишились нерозкритими причини успішної боротьби запорізького козацтва проти іноземних поневолювачів. Вони в більшості випадків численні перемоги запорожців над своїми ворогами, які часто переважали їх в декілька разів, пояснюють лише військовою майстерністю, їх героїзмом, відвагою тощо. Дійсно, всі ці риси були характерними для Запорізького війська, але вони були наслідком самої військової організації запорізького козацтва та тих соціально-економічних відносин, які були на Запоріжжі. Своєю демократичною організацією та усвідомленням справедливості своєї боротьби, в якій воно захищало український народ від поневолення і знищення, запорізьке козацтво стояло значно вище будь-якої тогочасної армії, створеної на феодально-кріпосницьких засадах. Ф. Енгельс в своїх численних працях вперше з позицій історичного матеріалізму висвітлює історію війн і військової справи. Він ґрунтовно показав залежність військового мистецтва від соціально-економічного розвитку суспільства, визначив класові причини, цілі і характер війн. Так, у праці «Анти-Дюрінг» Ф. Енгельс зазначив, що «ніщо так не залежить від економічних умов, як сама армія і флот. Озброєння, склад, організація, тактика і стратегія залежать насамперед від досягнутого в даний момент ступеня виробництва і від засобів сполучення. Не «вільна творчість розуму» геніальних полководців діяла тут революціонізуюче, а винахід кращої зброї та зміна солдатського матеріалу; вплив геніальних полководців у кращому разі обмежується тим, що вони пристосовують спосіб ведення бою до нової зброї і до нових бійців»¹. Такими новими бійцями на Україні за доби феодалізму й вважалось запорізьке козацтво, яке було вільне від феодально-кріпосницьких кайданів і переконане у справедливості своєї боротьби.

Запорізькому війську першої половини XVIII ст. певну увагу приділила О. М. Апанович². Авторка на основі нових джерел вносить деякі невідомі дані про характеристику родів військ на Запоріжжі, організацію, забезпечення та їх воєнне мистецтво. Але вона чомусь замовчує, що всі ці питання в свій час були висвітлені Д. І. Яворницьким і деякі з них, зокрема про військово-майстерність, тактику запорожців, хоч і доповнюються новими матеріалами, але фактично повторюють останнього. О. М. Апанович обмежується лише критичними зауваженнями на адресу Д. І. Яворницького і нічого не говорить, що було зроблено пози-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 161.

² О. М. Апанович. Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969.

тивного у вивченні цієї проблеми визначним дослідником запорізького козацтва¹.

Недоліком праці О. М. Апанович є також те, що в ній відсутній історіографічний вступ. Адже авторка досить ретельно використала цілий ряд праць різних авторів, не зробивши їх аналізу. Так, наприклад, на книгу А. К. Бойова «Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736—1739 гг.», яка прямо стосується досліджуваної проблеми, О. М. Апанович покликається 60 разів. Це ж саме можна сказати й про дослідження Є. Альбовського, «Щоденник» Якова Марковича та інших авторів. Не використаною залишалась спадщина української дореволюційної історіографії, зокрема М. І. Костомарова, О. М. Лазаревського та інших вчених. Потребує обґрунтування твердження авторки, що процес розшарування запорізького козацтва «почався ще з часу створення Січі»².

В цілому ж книга О. М. Апанович, в якій розглядається цілий ряд складних питань, які стосуються збройних сил України в першій половині XVIII ст., є певним вкладом у розвиток радянської історіографії. Правда, в ній слабо висвітлені соціально-економічні відносини на Лівобережжі і Слобожанщині, які мали пряме відношення до збройних сил України, не показаний міжнародний характер боротьби українського і російського народів проти турецько-татарських загарбників тощо.

Боротьбу проти іноземних поневолювачів вело не тільки запорізьке козацтво, а й широкі маси українського народу. Розробка проблеми його боротьби проти литовських і польських феодалів розпочалася в другій половині 30-х років публікацією ряду популярних статей та окремих нарисів. Певний вклад у висвітлення героїчної боротьби українського народу і, зокрема, його боротьби проти шляхетської Польщі зробив К. Г. Гуслистый своїми численними статтями² та нарисами³. В них відображений визвольний рух українського народу до визвольної війни 1648—1654 рр.

Велике значення в історії українського і польського народів мала Хотинська війна, в якій об'єднані сили запорізького козацтва і війська шляхетської Польщі завдали рішучої поразки під

¹ О. М. Апанович. Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969, стор. 118.

² К. Гуслистый. Военно-феодална колоніальна експансія Польщі на Україну в XIV—XVII ст.— «Під марксистсько-ленінським прапором», 1936, № 1; його ж. Боротьба Західної України проти панської Польщі.— «Комуністична освіта», 1939, № 11, стор. 32—41; його ж. Боротьба Західної України проти панської Польщі в XIII—XVII ст. (до 1648 р.).— Західна Україна. К., 1940, стор. 33—51, та ін.

³ К. Гуслистый. Нариси з історії України, вип. III: Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI ст. і першій половині XVII ст.

Хотином у 1621 р. султанській Туреччині. Вирішальний вклад у розгром турецько-татарських агресорів у цій війні внесло запорізьке козацтво. Пріоритет у ґрунтовному вивченні героїчної Хотинської епопеї належить М. А. Алекберлі, який вперше використав ряд турецьких джерел і опублікував статті та дві монографії¹, одна з яких видана в Саратові². Популярну працю про цю подію написав також Г. А. Василенко³.

М. А. Алекберлі висвітлив міжнародне значення перемоги під Хотиним, вирішальну роль в цьому запорізького козацтва, підступність польської шляхти, потрясіння Османської імперії, пов'язані з жорстокою поразкою, та їх значення для долі європейських народів, країн Азії і всієї тогочасної міжнародної політики. Позитивним є те, що автор вперше залучив турецькі матеріали. Проте це він зробив некритично, а до більшості польських джерел поставився взагалі негативно. Тому й залишились нерозкритими причини Хотинської війни, загарбницькі плани султанської Туреччини, ставлення православної церкви до турецького нашествия, протурецька політика польських феодалів та її провідника Ходкевича. Автор допустив багато інших недоліків, на які справедливо вказувала критика⁴.

Глибше Хотинська війна, що вселила поневоленням народам надію на можливість визволення від турецького іґа і розбудила їх до активної боротьби проти турецько-татарських загарбників, досліджена М. А. Алекберлі в другій книзі, в якій виправлено більшість недоліків та залучено широке коло нових джерел⁵. Хотинська війна, після якої, як зазначав І. Я. Франко, Туреччина «почала хилитися з зеніту своєї величі і сили»⁶, послабила натиск турецько-татарських агресорів на українські землі, що значно полегшило українському народові боротьбу проти національно-релігійного та соціального гноблення польської шляхти і магнатів за возз'єднання України з Росією.

Національно-визвольний характер мали також численні селянсько-козацькі повстання на Україні, хоч головним у них була боротьба проти соціального гніту.

З возз'єднанням України з Росією Правобережна Україна ще довгі роки залишалась під гнітом шляхетської Польщі. Тому на цій території не згасала визвольна боротьба, полум'я якої з особливою силою розгорілося наприкінці XVII і на початку XVIII ст.

¹ М. А. Алекберлі. Хотинская война 1621 г. Черновцы, 1957.

² М. А. Алекберлі. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. Саратов, 1961.

³ Г. А. Василенко. Хотинська війна. К., 1960.

⁴ А. П. Ковалівський, Н. С. Рашба. Книга про Хотинську війну.— «Український історичний журнал», 1959, № 2, стор. 135—141.

⁵ М. А. Алекберлі. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков.

⁶ І. Франко. Хмельницина 1648—1649 років у сучасних віршах.— Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. XXIII—XXIV, 1898, кн. III—IV, стор. 7.

під проводом Семена Палія. Певний вклад у дослідження визвольного руху на Правобережній Україні в XVII — на початку XVIII ст. зробив В. А. Дядиченко. В його працях велика увага приділена діяльності Семена Палія та ходу боротьби українського народу проти національно-релігійного гніту польської шляхти і магнатів¹. Деякі нові дані про народно-визвольну боротьбу на Правобережній Україні і, зокрема, її найбільшого розмаху наприкінці XVII — на початку XVIII ст. є в ряді статей та в книзі Г. Я. Сергієнка². Він розкрив соціально-економічне і правове становище закріпаченого українського селянства на Правобережжі, а також торкнувся питання його феодальних повинностей. Г. Я. Сергієнко висвітлив життя та діяльність видатних керівників визвольної боротьби українського народу на Правобережжі наприкінці XVII — на початку XVIII ст., якими були Семен Палій, Андрій Абазин, Самійло Іванович (Самусь), Захар Іскра та ін. Переконаливо з'ясовані автором також причини невдачі повстання та ті несприятливі обставини, через які Правобережна Україна не була возз'єднана з Лівобережною в той час. Особливо непривабливу роль у цьому відіграв гетьман Іван Мазепа, який фактично підтримував польську шляхту і магнатів у придушенні повстання. Праця Г. Я. Сергієнка не позбавлена і суттєвих недоліків. Зокрема, автор не показав тяжких наслідків для народних мас турецько-татарських набігів і стихійних лих, не висвітлив заселення Правобережжя у досліджуваній період втікачами від феодально-кріпосницького гніту. Не знайшла всебічного відображення в книзі Г. Я. Сергієнка залежність феодальних повинностей селян від розвитку землеволодіння і наявності тяглової сили.

Коротко питання про возз'єднання Правобережної України до Росії висвітлив Л. А. Коваленко³.

Українські радянські історики досліджували також спільну боротьбу російського і українського народів проти турецько-татарської агресії⁴ та визвольні рухи проти іноземних

¹ В. А. Дядиченко. Семен Палій. Саратов, 1942; його ж. З історії боротьби українського народу на Правобережжі проти шляхетської Польщі в кінці XVI ст.— Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР, кн. I, 1943; його ж. З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі.— Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР, кн. II, 1946, стор. 166—177.

² Г. Я. Сергієнко. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963.

³ Л. А. Коваленко. Про приєднання Правобережжя до Росії.— Наукові записки (Житомирський державний педагогічний інститут ім. І. Франка), т. I, 1950, стор. 41—68.

⁴ В. А. Дядиченко. Участь українських козацьких полків в азовсько-дніпровських походах в 1695—1696 рр.— Наукові записки Інституту історії України АН УРСР, т. IV, 1952, стор. 158—186; Д. І. Мишко. Перемога російського і українського народів над турецько-татарськими загарбниками у 1677—1678 рр.— Вісник АН УРСР, 1959, № 2, стор. 47—55.

поневолювачів в тих районах України, які ще не були визволені¹.

Бойова співдружність російського та українського народів особливо проявилася під час Північної війни 1700—1721 рр. і, зокрема, в боротьбі з шведськими агресорами, які вторглися на Україну. Українські історики приділили значну увагу дослідженню участі українського народу у народній війні проти шведських загарбників. Перші ґрунтовні праці з цієї теми з'явилися у зв'язку з відзначенням 230-річчя Полтавської битви у 1939 р. Інститут історії України організував в цьому році ювілейну сесію, яка внесла багато нового в розробку історії Полтавської битви. Оpubлікований в 1940 р. збірник доповідей, присвячених Полтавській битві, в якому взяли участь російські і білоруські історики, був першою в українській радянській історіографії науковою розробкою однієї з найвидатніших подій в історії України². В 1949 р. була опублікована перекладена на українську мову брошура А. Козаченка. В ній автор значну увагу приділив розкриттю широкого патріотичного піднесення народних мас України в боротьбі проти шведських завойовників³. Хід Північної війни показано в праці О. Маркевича, опублікованій видавництвом Київського державного університету у 1946 р.⁴ У книзі всебічно висвітлений похід Карла XII в Росію та розгром шведської армії під Полтавою, наведені яскраві приклади непохитної вірності українського народу братньому російському народові в годину тяжких випробувань.

Про боротьбу народних мас з шведськими загарбниками написав кілька праць В. Шутой⁵. Автор висвітлив боротьбу народних мас України з шведськими завойовниками та показав її значення для розгрому шведських загарбників. Він розкрив підступні плани шведських правлячих кіл, які намагалися підірвати віковичну дружбу між українським та російським народами. Але в книзі В. Шутого не засуджуються жорстокості царського уряду під час зруйнування Запорізької Січі, зовсім необґрунтовано показуються причини її зруйнування. Автор намагається виправдати це «суворими вимогами війни».

Про події, пов'язані з вторгненням шведських загарбників на

¹ Ф. А. Редько. З історії боротьби за визволення Буковини від турецьких загарбників в XVI—XVII ст.—Наукові записки (Чернівецький ун-т), т. 54. Серія історичних наук, вип. 3, 1961, стор. 94—104; М. Ф. Болтенко. Значення острова Березань в спільній боротьбі братських великого російського и українського народів против турецьких захватчиків.—Труды Одесского ун-та, т. 44. Серія історических наук, вип. 4, 1954, стор. 163—173.

² Полтавська битва. Труды наукової сесії Інституту історії України, присвяченої 230-річчю Полтавської битви (1709—1939). К., 1940.

³ А. Козаченко. Полтавська битва. К., 1949.

⁴ О. Маркевич. Розгром Карла XII. К., 1946.

⁵ В. Шутой. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр. К., 1961.

Україну та їх розгром під Полтавою і роль в цьому українських народних мас, говориться в працях В. А. Дядиченка¹. Автор яскраво показав сторінки героїчної боротьби двох братніх народів проти іноземного вторгнення, висвітлив мужність і героїзм захисників Полтави, Пирятинна, Веприка, Смілого та інших міст і містечок, бойові дії російських та українських військ, підкреслив заслуги Семена Паляя тощо.

Публікація ряду праць українськими радянськими істориками про вторгнення шведських загарбників на Україну та їх розгром була пов'язана з 240-річчям і особливо 250-річчям Полтавської битви. Крім уже згаданих публікацій В. А. Дядиченка, працю, присвячену 250-річчю Полтавської битви, опублікував О. П. Маркевич². Він розкрив причини Північної війни, показав її хід до Полтавської битви, вторгнення шведської армії в Росію, оборону Полтави, Полтавську битву та участь в боротьбі народних мас України.

Відзначаючи 250 років славної події в історії російського і українського народів, Інститут історії АН УРСР видав збірник за редакцією В. А. Дядиченка³, в якому опубліковані статті О. П. Маркевича, Л. В. Олійника, В. А. Дядиченка, Н. С. Сидоренко, В. Є. Шутого, В. О. Голобуцького, В. Г. Сербея, І. Ф. Шатилюка. Автори використали багато нових матеріалів, на основі яких висвітлена героїчна оборона Полтави, Полтавська битва, політика царського уряду на Україні 1708—1709 рр., роль Києва у боротьбі проти шведської навали та інші питання. Важливим є те, що у збірнику викриваються буржуазно-націоналістичні перекручення історії України періоду Північної війни та дається радянська історіографія Полтавської битви. В статті В. О. Голобуцького про запорізьке козацтво на початку XVIII ст. правильно показані причини зруйнування Запорізької Січі. Він зазначає, що це було наслідком посилення феодално-кріпосницького та національного гніту. Зрадницька позиція частини козацької старшини, яка стала на сторону Мазепи, — говорить В. О. Голобуцький, — дала царському урядові привід для виконання своїх давніх замірів — знищення запорізького козацтва. «Ліквідація Запорізької Січі, на думку кріпосників, — справедливо вказує В. О. Голобуцький, — мала послабити боротьбу народних мас

¹ В. А. Дядиченко. Мазепа — зрадник українського народу. К., 1946; його ж. Полтавська битва (До 240-річчя розгрому шведів під Полтавою 27.VI 1709—8.VII (27.VI) 1949 р.). — «Вісник АН УРСР», 1949, № 7, стор. 23—34; його ж. Розгром шведських загарбників на початку XVIII ст. К., 1950; його ж. Полтавська битва. Науково-популярний нарис. К., 1962; В. Дядиченко і О. Касименко. Славна сторінка споконвічної дружби російського і українського народів (до 250-річчя Полтавської битви). — «Комуніст України», 1959, № 9, стор. 55—63.

² А. П. Маркевич. Великий подвиг. К 250-летию Полтавской битвы. К., 1959.

³ 250 років Полтавської битви 1709—1959 рр. Збірник статей. К., 1959.

України проти гнобителів»¹. На ознаменування славного 250-річного ювілею нарисів про Полтавську битву видав Полтавський краєзнавчий музей². Був випущений також спеціальний альбом³.

На захист своєї Батьківщини російський та український народи виступали спільно неодноразово і після Полтавської битви. Яскравим прикладом цього була Вітчизняна війна 1812 р. проти навали 500-тисячної наполеонівської армії, яка несла поневолення народам. Український народ взяв активну участь у Вітчизняній війні проти французьких загарбників. Історія Вітчизняної війни 1812 р. та розгром армії Наполеона всебічно досліджені в дожовтневій та радянській історіографії. Українські історики головну увагу приділили висвітленню участі українського народу в боротьбі проти навали армії Наполеона. Перші праці з цієї теми з'явилися в період Вітчизняної війни 1941—1945 рр.⁴

Окремо необхідно відзначити праці Г. Ю. Гербільського, в яких показаний вклад українського народу в розгром французьких інтервентів⁵. У них відображене патріотичне піднесення українського народу, створення українського ополчення та козачих полків, героїзм синів українського народу на полях битв з інтервентами в складі російської армії та партизанських загонів.

Спільній боротьбі російського і українського народів проти французьких завойовників історики присвятили цілий ряд праць⁶. Деякі з них опубліковані до 150-річного ювілею Бородинської битви та Вітчизняної війни 1812 р., який широко відзначався в 1962 р.⁷ Окремо серед них необхідно виділити дослідження волгоградського історика Б. С. Абаліхіна, який плідно працює над

¹ 250 років Полтавської битви 1709—1959, стор. 120.

² 250 років перемоги під Полтавою. Нариси. Харків, 1960.

³ Полтавська битва (Альбом). К., 1960.

⁴ Г. Гербільський. Українські козаці полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 р. М., 1943.

⁵ Г. Ю. Гербільський. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. К., 1948; його ж. Створення козачих полків і ополчення на Україні в 1812 р.—Наукові записки (Львівський державний ун-т ім. І. Франка), т. XVII, вип. 4. Серія історичних наук, 1949, стор. 41—58; його ж. Українські козаці полки і українське ополчення в боях Вітчизняної війни 1812 р.—Наукові записки (Львівський ун-т), т. 25. Серія історичних наук, вип. 5, 1953, стор. 90—111.

⁶ В. І. Стрельський. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. К., 1953; П. М. Попов. Вітчизняна війна 1812 р. у відображенні сучасній поезії на Україні.—Наукові записки (Київський державний ун-т ім. Т. Г. Шевченка), т. XI, вип. IX. Філологічний збірник, 1952, № 4, стор. 93—112; П. А. Некрасов. Участь українського народу в боротьбі проти наполеонівської навали в 1812 році.—Праці Одеського ун-ту, т. 146. Серія історичних наук, вип. 5, стор. 121—132.

⁷ А. К. Буцик і В. І. Стрельський. Великий патріотичний подвиг (участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р.). К., 1962; Б. С. Абаліхін. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. К., 1962; О. К. Касименко. Вітчизняна війна 1812 року — яскравий вияв народного патріотизму. К., 1962; Д. Михайлов. Безсмертна епопея героїчної боротьби (до 150-річчя Бородинської битви).—«Комуніст України», 1962, № 8, стор. 42—50 та ін.

У названих вище вчених немає єдності думок щодо монет Володимира Ольгердовича, всі вони по-різному читають їхні легенди, розуміють зображення, навіть по-різному визначають середні розміри і вагу згаданих монет. Та в цьому немає нічого дивного, аж до останнього часу науці було відомо надзвичайно мало Володимирових монет. Із скарбів з київськими монетами XIV ст. збереглись лише поодинокі екземпляри. У 1966 р. з Інституту археології АН УРСР авторові цього огляду був переданий на дослідження великий скарб монет другої половини XIV—початку XV ст., у якому було близько тисячі монет Володимира Ольгердовича. Після обробки та вивчення цього скарбу виявилось можливим визначити основні типи, встановити метрологічні характеристики, прочитати легенди монет київського князя половини XIV ст.¹

Поряд з празькими грошами і монетами місцевого виробництва на Україні XIV—XV ст. використовувались польські, литовські, татарські та ряд інших монет. Однак їхній обіг на українських землях досі не привернув уваги вітчизняних вчених. Виняток становлять хіба що генуезько-кримські монети, які карбувались у Кафі з 1396 по 1471 р. Ці монети були відомі не лише у Криму, а й на Поділлі, Чернігівщині, Переяславщині і навіть у Києві. Генуезько-татарським монетам присвятив добре фундовану розвідку О. Ретовський².

Грошовий обіг України у XVI ст. помітно жвавіше порівняно з попереднім, XV ст. На ринку з'являються великі і важкі (у діаметрі близько 4 см, вагою до 30 г) срібні монети — талари західноєвропейського виробництва, стає більш різноманітним асортимент дрібних монет. Збільшуються у цілому масштаби грошового обігу.

Однак грошовий обіг українських земель XVI ст. майже не вивчався вітчизняними вченими. Із праць радянських нумізматів ми маємо лише невеличку статтю В. Н. Рябцевича з історії грошового ринку Чернігівщини і Східної Білорусії у згаданий час³. На жаль, автор досліджує, в основному, грошовий обіг Великого князівства Литовського у цілому, до складу якого входили названі території. Власне Чернігівщині приділено небагато уваги. Для української нумізматики важливі спостереження В. Н. Рябцевича над закономірностями грошового господарства Великого князівства Литовського і Польського королівства, яким у XVI ст. належала абсолютна більшість українських земель. Запропонована білоруським вченим періодизація грошового обігу на землях

¹ Н. Ф. Котляр. Русско-литовские монеты XIV в.— Вспомогательные исторические дисциплины, вып. III. Л., 1970.

² О. Ретовский. Генуэзско-татарские монеты. СПб., 1906.

³ В. Н. Рябцевич. Денежное обращение иклады на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии в XVI в.— Нумизматика и сфрагистика, вып. 3. К., 1969.

Литви і Польщі у XVI ст. може з певними корективами бути використана при аналізі нумізматичного матеріалу українських скарбів того часу.

Не можна не згадати, що грошового обігу українських земель XVI ст. торкались польські нумізмати, проте лише у ряді загальних праць і настільки, наскільки це пов'язано з темами їхніх розвідок¹.

Нумізматичні пам'ятки грошового обігу українських земель XVII ст. надзвичайно численні, вони більш як у 10 разів переважають знахідки монет XVI ст. Не дивно, що монетний обіг XVII ст. на Україні досить широко відбитий у вітчизняній нумізматичній літературі. Правда, у дореволюційній історіографії майже немає праць на українські нумізматичні сюжети XVII ст. Можна пригадати лише розвідку М. Деммени про невдалу спробу російського уряду створити особливу монету для України (спочатку путивльські, а потім севські чехи) у 1675—1686 рр.² і невелику топографію знахідок монет на Чернігівщині, що належить перу В. А. Шугаєвського³.

Важливими є для вивчення монетного обігу українських земель XVII ст. праці радянського часу В. А. Шугаєвського, діяльність якого у нумізматичній науці розпочалась ще до революції. Можна без перебільшення сказати, що справжній початок вивчення монети і грошової лічби українського ринку XVII ст. поклала книжка цього вченого, видана відразу ж після перемоги Жовтня⁴. У цій порівняно невеликій праці автор зумів намітити головні закономірності грошового обігу українського Лівобережжя, назвати основні монети ринку, розшифрувавши при цьому окремі актові терміни, і, що найголовніше для істориків,— встановити реальні співвідношення між деякими грошовими одиницями при торговельних угодах. В. А. Шугаєвський протягом тривалого часу цікавився грошовим обігом України XVII ст., що й знайшло відображення у його публікаціях⁵.

У 20-х роках вийшло друком кілька статей з різних питань українського грошового господарства XVII ст. На жаль, далась

¹ A. Szelągowski. Pieniądz i przewrót cen w Polsce. Lwów, 1902; W. Bogatyński. Z targ Albrechta z Polska o monete.— «Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne», 1913; W. Terlecki. System monetarny Stefana Batorego.— «Wiadomości numizmatyczne» (далі— WN), 1961, № 2/3; його ж. Reformy monetarne Zygmunta I.— WN, 1963, № 2.

² М. Деммени. К вопросу о чеканке севских чехов.— Записки нумизматического отделения Русского археологического общества, т. 1, 1909.

³ В. А. Шугаєвський. Краткий обзор монетных находок Черниговской губернии. Чернигов, 1915.

⁴ В. А. Шугаєвський. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке. Чернігів, 1918.

⁵ В. А. Шугаєвський. До питання про грошовий обіг та монету на Лівобережній Україні XVII ст.— «Наше минуле», 1919, № 1-2; його ж. До грошового обігу Чернігівщини XVII ст.— Чернігів і Північне Лівобережжя. К., 1929.

взнаки відсутність серйозної нумізматичної школи на Україні, тому частина цих праць носить дилетантський характер. Наприклад, із двома статтями про грошові одиниці українського обігу XVII ст. виступив А. Єршов. У першій з них він прагнув дати оригінальне тлумачення деяким нумізматичним термінам письмових джерел¹, проте відсутність спеціальних знань позбавила його успіху. У другій статті А. Єршов спробував довести, ніби на українських землях у XVII ст. широко розповсюджені турецькі піастри, які називались левами². Між тим знахідки турецьких монет на Україні надзвичайно рідкісні, ними практично не користувалось населення. З письмових джерел відомо, що левами або левками на Україні іменували західноєвропейські, головним чином, голландські левен-дальдери, великі монети із зображенням лева, які часто зустрічаються в українських скарбах XVII і XVIII ст. Натомість турецькі монети курсували лише у Криму.

У невеликій замітці П. Неселовського розглянуто брацлавський тинфи, або брацлавці — пруські підробки великих польських срібних монет, що виготовлялись у Вроцлаві³. Спробував свої сили у нумізматичі й видатний український радянський історик М. Н. Петровський, який зацікавився історією невдалого задуму російського уряду створити окрему монету для українського Лівобережжя, так звані путивльські чехи, у 1675 р.⁴ Путивльські чехи досліджувались і до М. Н. Петровського, зокрема у згаданій вище розвідці М. Деммені, але лише радянський вчений зумів з письмовими джерелами у руках довести, що ці монети так і не були випущені.

У 30-х і 40-х роках український грошовий обіг XVII ст. ніким не досліджувався, зате наприкінці 50-х—на початку 60-х років вагомий внесок у розробку згаданого сюжету зробив І. Г. Спаський. Протягом 1957—1962 рр. трьома виданнями вийшла з друку його праця «Російська монетна система», на яку ми посилались вище. У цій книжці монета і грошова лічба на Україні дістали детальне і оригінальне висвітлення. У центрі уваги вченого постійно було вивчення грошового обігу Лівобережжя по возз'єднанні його з Росією. Дана тема розглянута І. Г. Спаським у кількох працях про фінансову реформу, проведена 1654 р. урядом російського царя Олексія Михайловича⁵. Вивчивши монет-

¹ А. Єршов. До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні в XVII ст. 1. Осьмаки. 2. Лядські.— Записки Історичної секції Всеукраїнської Академії наук (далі — ЗІС ВУАН), т. 19. К., 1924.

² А. Єршов. До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. 3. Леви. 4. Обіг східної монети на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст.— ЗІС ВУАН, т. 29. К., 1929.

³ П. Неселовський. Так звана брацлавська монета.— ЗІС ВУАН, т. 19.

⁴ М. Петровський й. До історії путивльських «чехів». — ЗІС ВУАН, т. 28. К., 1928.

⁵ И. Г. Спасский. Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформы 1654—1663 гг.— Археологический ежегодник за 1959 г. М.,

ний та документальний матеріали, І. Г. Спаський вказав на безпосередній зв'язок згаданої грошової реформи з воз'єднанням України з Росією, з прагненням російського уряду створити монетну систему, що об'єднувала б обидві сторони.

Воз'єднання України з Росією, хоч і в іншому аспекті, було темою ще двох розвідок І. Г. Спаського¹. Обидві вони відкривають раніше невідому сторінку російсько-українських відносин: обдарування після Переяславської ради українського війська золотими монетами, як це було прийнято у Росії.

Із української нумізматичної літератури останніх років можна згадати статті Є. І. Чернова та І. К. Свешнікова². Однак обидва автори мало обізнані з нумізматикою, тому їхні праці є, по суті, переспівом думок ряду представників нумізматичної науки минулого. Показова у цьому відношенні стаття І. К. Свешнікова про монети польського короля Яна Казіміра, карбовані у Львові у 1656—1663 рр. Автор, за фахом археолог, не пішов далі зіставлення думок своїх попередників, польських вчених В. Костжембського і Р. Менкіцького, нумізматичний матеріал опрацьований ним поверхово. При тому об'єктивно замітка І. К. Свешнікова корисна, бо пробуджує цікавість нумізматів до Львівського монетного двору середини XVII ст., обставини діяльності і роль монет якого у грошовому обігові України досі не ясні.

Помітним явищем у нумізматичній Україні XVII ст. стала розвідка В. Н. Рябцевича, присвячена грошовому обігові Чернігівщини і східних білоруських земель³. Ця праця виконана на матеріалі складеної В. Н. Рябцевичем топографії знахідок монет, яка й додається. Є всі підстави схвалити розроблену В. Н. Рябцевичем схему динаміки грошового обігу Чернігово-Сіверської землі, проте варто застерегти істориків користуватись нею без коректив при знайомстві з грошовим обігом України XVII ст. у цілому.

Недавно автором цих рядків опубліковано розвідку про грошовий обіг України другої половини XVII ст. Йдучи за згадками про монету і грошову лічбу на українських землях, що містяться у старшинсько-козацьких літописах, ми зробили спробу розпо-

1960; його ж. Талеры в русском денежном обращении 1654—1659 гг. Л., 1960 та ін.

¹ И. Г. Спасский. Русские государственные награды 1654 г. для войска Богдана Хмельницкого.— Сообщения Государственного Эрмитажа, вып. XIV. Л., 1958; його ж. Золотые — воинские награды в допетровской Руси.— Труды Государственного Эрмитажа, т. IV. Л., 1961.

² Є. І. Чернов. Про грошовий обіг на Україні у XVII ст.—ІД, вип. 2. К., 1966; І. К. Свешніков. До історії карбування монет у Львові.— ІД, вип. 1. К., 1965.

³ В. Н. Рябцевич. Монетные клады XVII и первой четверти XVIII в. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии (далі — В. Н. Рябцевич. Монетные клады...).— Нумизматика и сфрагистика, вып. 1.

вісти про основні закономірності українського грошового ринку по возз'єднанні і до початку царювання Петра I¹.

У першій половині XVIII ст. західноєвропейська монета повністю витісняється російською з українського ринку. Грошовий обіг українського Лівобережжя відтоді обслуговується виключно російською монетою, а після возз'єднання Правобережжя з Лівобережжям наприкінці XVIII ст. монети російського карбування поширюються майже на всю територію України. З суто наукової точки зору грошовий обіг XVIII — початку XIX ст. менш цікавий, ніж обіг XVII ст. Взагалі, чим ближче до нових часів, тим більше монета втрачає як історичне джерело. Це не могло не позначитись на дослідницькій праці вчених, що вивчають нумізматику українку.

В. Н. Рябцевич коротко зупинився на особливостях грошового обігу Чернігівщини початку XVIII ст. у розвідці, яку ми розглядали вище². Зроблені В. Н. Рябцевичем висновки стануть у пригоді майбутнім дослідникам грошового обігу України згаданого періоду. На позитивну оцінку заслуговує і стаття В. В. Зварича з історії грошового господарства Галичини останньої чверті XVIII і XIX ст., у якій автор віддав перевагу фінансовому букові справи перед суто нумізматичним³.

Серед спеціальних історичних дисциплін нумізMATика належить чи не до найбільш розроблених. Перелік тем і сюжетів, що чекають дослідження, виходить за рамки нашого огляду. Тому обмежимося констатацією факту, що перед українськими нумізматами лежить довга і широка нива, не розорана дослідницьким плугом.

Н. Ф. Котляр

ДЕНЕЖНОЕ ОБРАЩЕНИЕ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Резюме

В статье рассматриваются труды украинских, русских и белорусских нумизматов как дореволюционного, так и советского времени в области изучения денежного обращения на территории Украины эпохи феодализма (VIII — I-я половина XIX в.). Автор отмечает большие заслуги советских ученых в разработке нумизматической украиники, в особенности Р. Р. Фасмера (арабистика), В. Л. Янина (Древняя Русь), А. А. Ильина (XIII—XV вв.), В. А. Шугаевского, В. Н. Рябцевича (позднее украинское средневековье). Значительное внимание уделено трудам крупнейшего советского нумизмата И. Г. Спасского.

¹ М. Ф. Котляр. Літописи Самовидця, Грабянки та Величка про грошовий обіг України другої половини XVII ст.—«Український історичний журнал», 1970, № 1.

² В. Н. Рябцевич. Монетные клады...—Нумизматика и сфрагистика, вып. 1.

³ В. В. Зварич. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини.—ІД, вип. 2.

Т. М. ШЕЛЮХ
БІБЛІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ
(1969 р.)

І. К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін
як історики

1. Азовцев М. В. І. Ленін і радянська воєнна наука.— «Комуніст України», 1969, № 5, стор. 22—29.
2. Астахов В. И. и Шерман И. Л. В. И. Ленин — историк советского общества. Харьков, Изд-во Харьковск. ун-та, 1969.
3. Гуржій І. Україна в працях В. І. Леніна.— «Наука і суспільство», 1969, № 8, стор. 2—5.
4. Гутянський С. К. Ленінська тематика на сторінках «Українського історичного журналу» (1957—1967 рр.).— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2, К., 1969, стор. 42—57.
5. Кашкін Б. И. В. І. Ленін про значення Істпарту.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 34, К., 1969, стор. 173—183.
6. Коломійченко І. І. і Шморгун П. М. В. І. Ленін і Україна. К., 1969, 96 с.
7. Котов В. Н. В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки. «Рад. школа», 1969, 267 с.
Рец.: Марченко М. І. і Шарафутдінов Б. А. Цінна праця про ленінські основи історичної науки.— «Рад. школа», 1969, № 11, стор. 105—106.
Павлюк П. Нова книга про ленінську історіографічну спадщину.— «Комуніст України», 1969, № 7, стор. 92—93.
8. Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. К., «Наукова думка», 1969, 334 с. Автори: Шевченко Ф. П., Сарбей В. Г., Гутянський С. К., Сидоренко В. П., Санцевич А. В.
9. Лось Ф. Є. Ленінська характеристика основних етапів формування російського пролетаріату та його ідеології.— «Український історичний журнал», 1969, № 9, стор. 12—19.
10. Маслов М. М. Значення історичного дослідження в творах В. І. Леніна.— «Український історичний журнал», 1969, № 7, стор. 3—14.
11. Мултих Г. Ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність.— «Під прапором ленінізму», 1969, № 5, стор. 2—7.
12. Рибалка І. К. В. І. Ленін і Україна. Харків, Вид-во Харківськ. ун-ту, 1969, 122 с.
13. Сарбей В. Криниця Марксової думки. (К. Маркс і М. Драгоманов).— «Вітчизна», 1969, № 9, стор. 173—182.
14. Сарбей В. Ленін і наука.— «Наука і суспільство», 1969, № 5, стор. 2—5.
15. Сарбей В. Ленін як учений.— «Наука і суспільство», 1969, № 1, стор. 2—7.
16. Сарбей В. Г. Праця В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії — теоретична основа досліджень з історії України періоду капіталізму».— «Український історичний журнал», 1969, № 2, стор. 22—30.
17. Тимченко Ж. П. Всесоюзна наукова сесія з проблеми «В. І. Ленін і розв'язання аграрного питання в СРСР» (Москва, червень 1969 р.).— «Український історичний журнал», 1969, № 9, стор. 152—153.
18. Чупрун О. Д. Марксистсько-ленінське вчення про диктатуру пролетаріату і сучасність.— «Український історичний журнал», 1969, № 5, стор. 3—13.
19. Шенін А. Д. Ленінські ідеї про соціалістичну співдружність і сучасність. К., 1969, 48 с.
20. Шишков А. Основні риси ленінського вчення про партію і сучасність.— «Комуніст України», 1969, № 5, стор. 11—21.
21. Шморгун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.— «Український історичний журнал», 1969, № 4, стор. 31—42.

22. Штернберг Я. І. Про одну примітку В. І. Леніна щодо історії Угорщини.— «Український історичний журнал», 1969, № 3, стор. 113—115.
23. Ярошенко А. Д. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях. Львів, «Каменяр», 1969, 166 с.

* * *

24. Лаптин П. Ф. О роли гипотезы в историческом исследовании.— «Вопросы истории», 1970, № 1, стор. 75—88.
25. Радянська енциклопедія історії України. Том 1. Абазин—Державець. К., Головна редакція української радянської енциклопедії, 1969, 548 с.
26. Санцевич А. В. Про роботу історіографа. (Кілька зауважень до статті К. Д. Петряєва).— «Український історичний журнал», 1969, № 12, стор. 103—106.
27. Санцевич А. В. Українська радянська історична наука в 1966 р.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1969, стор. 18—41.
28. Сарбей В. Г. і Санцевич А. В. Історична наука в системі Академії наук УРСР. (Статті).— «Український історичний журнал», 1969, № 2, стор. 38—51.
29. Скаба А. Д., Гуржій І. О. і Сарбей В. Г. Назрілі проблеми дальшого дослідження історії України.— «Вісник Академії наук Української РСР», 1969, № 7, стор. 61—71.
30. Соловйова А. А. Питання політико-освітньої роботи в творах В. І. Леніна післяжовтневого періоду.— «Український історичний журнал», 1969, № 6, стор. 16—23.

II. Історіографія вітчизняної історії дожовтневого періоду

31. Бадян В. В. Генуезька феодална колонізація Північного Причорномор'я в історіографії дореформеної Росії.— Питання історії народів СРСР, вип. 6, 1969, стор. 135—141.
32. Барабой А. З. Історіографія інвентарної реформи 1841—1848 рр.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1969, стор. 138—151.
33. Гончарук П. С. Історичні погляди П. О. Куліша під час його перебування в Кирило-Мефодіївському товаристві.— «Український історичний журнал», 1969, № 8, стор. 78—85.
34. Грабовецький В. В. Історик-мемуарист Гудульціни Петро Ступницький. (До 175-річчя від дня народження).— «Український історичний журнал», № 7, стор. 142—144.
35. Гуржій І. О. Дослідження з історії в Академії наук УРСР.— Вісник Академії наук Української РСР, 1969, № 5, стор. 53—62.
36. Дзира Н. І. Джерельна основа праці О. Рігельмана з історії України.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1969, стор. 158—179.
37. Коваленко Л. А. М. В. Гоголь— історик України. (До 160-річчя від дня народження).— «Український історичний журнал», 1969, № 4, стор. 121—123.
38. Коваленко Л. А. П. О. Куліш як історик. До 150-річчя від дня народження П. О. Куліша.— «Український історичний журнал», 1969, № 8, стор. 68—71.
39. Кравець М. С. І. Шараневич. (Про українського історика. 1829—1901).— «Архіви України», 1969, № 4, стор. 52—54.
40. Лаптин П. Ф. Проблеми общини в російській історіографії перед реформою 1861 р.— «Український історичний журнал», 1969, № 1, стор. 64—73.
41. Михайлюк О. Г. Про методику статистичного вивчення селянського руху. (До дискусії в історіографії).— «Український історичний журнал», 1969, № 9, стор. 114—115.
42. Олійник Л. В. Суспільно-політичні та історичні погляди І. П. Котляревського.— «Український історичний журнал», 1969, № 8, стор. 54—60.
43. Прокопів І. Історик гайдамацьких рухів Іван Шпнтковський.— «Український історичний журнал», 1969, № 10, стор. 100—101.

44. *Савченко І. С.* Дослідження творчої спадщини М. П. Драгоманова за останні роки.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1969, стор. 199—206.

45. *Сарбей В. Г.* Газета «Южный рабочий» (1900—1903 рр.) та її вклад в історіографію України.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1969, стор. 100—122.

46. *Сарбей В. Г.* Музейна і архівна шевченкіана В. Тарновського.— Збірник праць шістнадцятої шевченківської конференції. К., 1969, стор. 134—140.

47. *Сороковська С. В.* Перший український бібліограф-історик. (О. М. Лазаревський).— «Український історичний журнал», 1969, № 2, стор. 114—116.

48. *Фавіцька М. М.* Селянське питання на Лівобережній Україні в матеріалах законодавчої комісії 1767—1774 рр.— «Український історичний журнал», 1969, № 5, стор. 82—89.

49. *Чернецький В.* Невтомний шукач. (До 70-річчя від дня смерті етнографа В. Ястребова).— «Народна творчість та етнографія», 1969, № 4, стор. 63—64.

50. *Шевченко С. М.* Исторические взгляды И. Я. Франко. Автореферат на соискание ученой степени канд. истор. наук. К., 1969, 26 с. (АН УССР, Ил-т истории).

51. *Шевченко С. М. І. Я. Франко* про класову боротьбу селян Галичини в період розкладу феодалізму.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1969, стор. 123—137.

52. *Шиловцева В. С.* Російські дворянські та буржуазні історики 40—50-х років XIX століття про кризу та падіння Римської республіки.— «Вісник Харківського ун-ту», 1969, № 35. Іст. серія, вип. 3, стор. 95—104.

III. Історіографія вітчизняної історії радянського періоду

53. *Андреев Л. Я.* Боротьба проти інтервенції білополяків 1920 року в радянській історіографії 20-х—початку 30-х років.— Питання історії народів СРСР, вип. 7, 1968, стор. 23—31.

54. *Андреев Л. Я.* Деякі питання історії розгрому Врангеля в радянській історіографії 20-х—початку 30-х років.— Питання історії народів СРСР, вип. 6, 1969, стор. 39—45.

55. *Андреев Л. Я.* Збройна боротьба в українському селі 1920 року в радянській історіографії 20-х років.— «Вісник Харківського ун-ту», 1969, № 35. Іст. серія, вип. 3, стор. 82—88.

56. *В. П.* Творчий звіт учених Інституту історії АН УРСР на Дніпропетровщині.— «Український історичний журнал», 1969, № 4, стор. 149—150.

57. *Василько В. О.* Висока нагорода Батьківщини (нагородження Інституту історії АН УРСР Почесною Грамотою Верховної Ради Української РСР).— «Український історичний журнал», 1969, № 7, стор. 152—153.

58. *Горелік Я. М.* Проблеми історії України на сторінках «Воєнно-історического журналу».— «Український історичний журнал», 1969, № 1, стор. 143—145.

59. *Дмитрієнко М. Ф.* Журнал «Східний світ» (1927—1931 рр.). (Історіографічний огляд).— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1969, стор. 189—198.

60. *Інститут історії.* Київ. Показник праць, опублікованих науковими співробітниками Інституту історії (1956—1967). Відп. ред. Ф. П. Шевченко. Складачі: Л. М. Гудзенко, Т. М. Шелюх, М. М. Яковенко. К., «Наукова думка», 1969, 295 с.

61. *Історіографічні дослідження в Українській РСР*, вип. 2. К., «Наукова думка», 1969, 231 с.

62. *Корогод Б.* Перемога ленінського кооперативного плану на Україні. (До історіографії проблеми).— «Архіви України», 1969, № 4, стор. 9—17.

63. *Кущева С. И.* Некоторые вопросы историографии профессионального движения на Украине в 1917 году.— Из истории борьбы местных организаций

Коммунистической партии Украины за построение социализма и создание коммунистического об-ва (Харьковск. ун-т), вып. 5, 1968, стор. 23—32.

64. *Лугівська Н. І.* Зустріч науковців з студентами-активістами в Інституті історії АН УРСР.— «Український історичний журнал», 1969, № 5, стор. 148.

65. *Лугова О. І.* Друга наукова українсько-грузинська сесія (присвячена історичним зв'язкам і дружбі українського та грузинського народів. Київ, червень 1969 р.).— «Український історичний журнал», 1969, № 8, стор. 154—155.

66. *Романцов В. О.* До питання про вивчення історії робітничого класу Української РСР у післявоєнний період. (Огляд літератури).— «Український історичний журнал», 1969, № 4, стор. 86—89.

67. *Руднева І.* Матеріали фонду «Наркомос України»—джерело до історії української радянської літератури. (Огляд).— «Архіви України», 1969, № 2, стор. 70—73.

68. *Санцевич А.* Історія Української РСР (1945—1968 рр.) у документальних збірниках.— «Архіви України», 1969, № 5, стор. 81—86.

69. *Сидоренко В. П.* Питання робітничого контролю і націоналізації промисловості в українській радянській історіографії.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1969, стор. 58—70.

70. *Скаба А. Д.* і *Шерман І. Л.* Історичний аналіз Брестського миру в працях В. І. Леніна.— «Український історичний журнал», 1969, № 6, стор. 3—15.

71. *Сороковська С. В.* Критика і бібліографія на сторінках «Українського історичного журналу».— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1969, стор. 180—188.

72. *Стрельський В. І.* і *Білан А. М.* Наукова сесія істориків КДУ ім. Т. Г. Шевченка.— «Український історичний журнал», 1969, № 6, стор. 155.

73. *Тамм Є. П.* Радянська професійна та спеціальна освіта на Україні в історіографії 20-х — початку 30-х років. (Огляд).— «Український історичний журнал», 1969, № 5, стор. 124—128.

74. *Тимошук Б. О.* Наукова конференція в Чернівцях.— «Український історичний журнал», 1969, № 2, стор. 149—150.

75. *Тимченко Ж. П.* Радянська історіографія про Ради селянських депутатів у 1917 р.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1969, стор. 87—99.

76. *Тичина В. Є.* Деякі проблеми у вивченні історії визвольної боротьби проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1969, стор. 71—86.

77. *Шаталіна Є.* Публікації журналу «Літопис революції» з історії громадянської війни на Україні. (Огляд).— «Архіви України», 1969, № 3, стор. 77—84.

78. *Шелох Т. М.* Бібліографія української історіографії (1966—1968 рр.).— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1969, стор. 207—229.

79. *Шерман І. Л.* Проблеми громадянської війни на Україні в українській історіографії (1956—1967 рр.).— «Український історичний журнал», 1969, № 3, стор. 19—26.

IV. Історіографія зарубіжної історії

80. *Лебович М. Ф.* Історія угорської соціалістичної революції 1919 р. в документах і матеріалах. (Огляд).— «Український історичний журнал», 1969, № 3, стор. 145—150.

81. *Лукач Б. І.* Історія Угорщини в працях українських радянських істориків (1945—1967 рр.).— «Український історичний журнал», 1969, № 4, стор. 126—134.

82. *Магнер Г. І.* Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів.— «Український історичний журнал», 1969, № 7, стор. 76—84.

83. *Мельникова І. М.* і *Кулінич І. М.* Стан і завдання вивчення історії ев-

ропейських соціалістичних країн.— «Український історичний журнал», 1969, № 1, стор. 3—12.

84. *Наливайко Д. С.* Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр.— «Український історичний журнал», 1969, № 8, стор. 137—143.

85. *Пляшко Г. А.* Деякі питання української радянської історіографії польського повстання 1863 р.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1969, стор. 152—157.

86. *Сохань П. С.* і *Чернявський Г. Й.* Документи ЦДАЖР УРСР про революційний рух у Болгарії та радянсько-болгарські зв'язки 20—30-х рр.— «Український історичний журнал», 1969, № 1, стор. 136—142.

87. *Толочко П. Т.* Наукова сесія радянських і польських істориків. (Київ, червень 1969 р.)— «Український історичний журнал», 1969, № 9, стор. 153—154.

88. *Цесляк Тадеуш.* Наукова сесія з питань польсько-радянських відносин.— «Український історичний журнал», 1969, № 4, стор. 144—145.

89. *Шиловцева В. С.* Проблеми кризи і падіння Римської республіки в російській історіографії першої чверті XIX століття.— Питання історії народів СРСР, вип. 6. К., 1969, стор. 128—134.

V. Критика сучасної буржуазної історіографії

90. *Бланк О. С.* Неонацистська історіографія на службі реваншизму і мілітаризму.— «Український історичний журнал», 1969, № 10, стор. 134—141.

91. *Буцко Н.* и *Мартышевский М.* Фальсификаторы не унимаются. (Буржуазн. извращения исторической правды о второй мировой войне).— «Радуга», 1969, № 11, стор. 136—143.

92. *Наукові праці з історії КППС.* Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 35. Проти буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії КППС і КП України. К., Вид-во Київськ. ун-ту, 1969, 188 с.

Зміст:

Шморєун П. М. Проти буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії більшовицьких організацій України.

Юрчук В. І. Проти буржуазної фальсифікації історії Комуністичної партії України.

Слободенко А. М. Марксизм-ленінізм і «критики» його в США.

Козицький М. Ю. Проти сучасної буржуазної фальсифікації ленінської тактики класових союзів та революційних компромісів.

Кривошея Г. М. Проти буржуазної фальсифікації стратегії і тактики більшовиків у першій російській революції (1905—1917 рр.).

Якупов Н. М. Проти буржуазної фальсифікації боротьби більшовиків за армію в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Головченко В. І. Викриття В. І. Леніним, більшовицькою пресою соціалшовінізму і центризму меншовиків та есерів у період першої світової імперіалістичної війни (1914 — лютий 1917 р.).

Бобаков В. К. Проти буржуазної фальсифікації питань партійного будівництва при переході до непу.

Тихомиров Б. О. Боротьба В. І. Леніна проти опортуністичних перекручень суті непу і сучасні фальсифікатори.

Глазов Л. М. Деякі питання критики буржуазної фальсифікації історії створення Радянської федерації.

Буцко М. О. і *Мінгазутдінов А. Ф.* Проти буржуазної фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни.

Буцко М. О. і *Сульженко В. К.* Ленінська національна політика КППС та буржуазні фальсифікатори.

Кравченко М. І. До питання про боротьбу Французької комуністичної партії нового типу в робітничому русі (1920—1925 рр.).

Бондарчук В. Й. Діяльність Французької комуністичної партії по організації національного збройного повстання в роки руху Опору і буржуазні критики. *Язвінський М. Г.* і *Алексієвець М. М.* Успіхи нової системи планування й керівництва народним господарством НДР та західнонімецькі критики.

93. *Петряев К. Д.* Мифы и действительность в «критическом пересмотре» прошлого. Очерки буржуазн. историографии ФРГ. К., Изд-во Киевск. ун-та, 1969, 249 с.

94. *Столяр П. С.* Критика буржуазных фальсификаторов истории второй мировой войны. (Учебно-метод. пособие). Одесса, 1968, 38 с.

VI. Українські радянські історики

95. *Антонюк С. М.* Ювілей І. Д. Кундюби. (Історик. До 60-річчя від дня народження).— «Український історичний журнал», 1969, № 9, стор. 155.

96. *Березанець В. Д.* Захист докторської дисертації *Й. Ш. Черномазом.*— «Український історичний журнал», 1969, № 7, стор. 158.

97. *В. К.* Відзначення ювілею професора *І. М. Мельникової.*— «Український історичний журнал», 1969, № 1, стор. 156—157.

98. *Євген Максимович Галушко.* (Історик, 1922—1969 рр.). Некролог.— «Український історичний журнал», 1969, № 5, стор. 153.

99. *Голубова Г. Г., Л. М.* Захист докторських дисертацій *С. А. Вольським* і *А. В. Санцевичем.*— «Український історичний журнал», 1969, № 2, стор. 159.

100. *Гуржій І. О.* і *Петренко В. Є.* Видатні радянські історики. (Нариси). К., «Рад. школа», 1969, 247 с.

Рец.: *Лисенко М. М.*— «Український історичний журнал», 1969, № 9, с. 150—151.

Черевань А. і *Денисовець П.* Історія та історики.— «Рад. освіта», 1969, 9 серпня; *Коваль М.* Біографи народу.— «Рад. освіта», 1969, 9 липня.

101. *Гурницький К. І. А. Ю.* Кримський — історик.— «Український історичний журнал», 1969, № 12, стор. 108—111.

102. *Петро Петрович Єфіменко.* (Археолог. 1881—1969. Некролог).— «Український історичний журнал», 1969, № 8, стор. 159.

103. *Кравець М. М., Г. П.* Захист докторських дисертацій *Я. П. Кісем* та *Є. М. Скляренком.*— «Український історичний журнал», 1969, № 11, стор. 157.

104. *Михайлов Олександр Олександрович.* (Історик. 1908—1969. Некролог).— «Український історичний журнал», 1969, № 5, стор. 152.

105. *П. Т.* Відзначення 60-річчя *В. Й. Довженка.*— «Український історичний журнал», 1969, № 9, стор. 155—156.

106. *Віктор Платонович Петров.* (Філолог, археолог і етнограф. Некролог).— «Український історичний журнал», 1969, № 9, стор. 158.

107. *Сташевський Дмитро Миколайович.* (Історик. 1924—1969. Некролог).— «Український історичний журнал», 1969, № 7, стор. 159.

108. *Уманець О. Д.* До 90-річчя від дня народження *В. П. Волгіна.*— «Український історичний журнал», 1969, № 6, стор. 142—143.

109. *Шаповал І.* Мандрівка за скарбами. (Про вченого-археолога *Д. І. Яворницького.* Нарис. З примітками ред.).— «Донбас», 1969, № 1, стор. 114—117.

110. *Шелест Д. С.* 60-річчя *Д. П. Пойди.* (Історик).— «Український історичний журнал», 1969, № 1, стор. 155—156.

111. *Шубравська М.* З почуттям побратимства. Із листів *Д. І. Яворницького* до *Я. П. Новицького.* (Про дружбу історика і фольклориста).— «Дніпро», 1969, № 10, стор. 152—159.

ЗМІСТ

А. В. САНЦЕВИЧ. Українська радянська історична наука в 1967—1969 рр.	3
Н. В. КОМАРЕНКО. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках	33
К. І. ГУРНИЦЬКИЙ. А. Ю. Кримський в радянській історіографії	48
Л. Г. МОСКВИЧ. Творчий шлях О. І. Левицького	63
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО, І. Т. ЛІСЕВИЧ. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні у висвітленні польської історіографії	76
В. Г. САРБЕЙ. Проблеми історії революційного руху на Україні в матеріалах II з'їзду РСДРП	95
А. М. АББАСОВ. Вклад полтавської губернської архівної комісії в історіографію України	112
Ю. А. ПІНЧУК. Дожовтнева і радянська історіографія про М. І. Костомарова як історика	124
Г. Я. СЕРГІЄНКО. Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства	150
Л. А. КОВАЛЕНКО. Роль революціонерів-дворян і прогресивних дворянських істориків у розробці історії українського народу	173
М. М. КРАВЕЦЬ. А. С. Петрушевич — видавець «Зведеного галицько-руського літопису 1600—1800 рр.»	193
Я. І. ДЗИРА. Самійло Величко та його літопис (До 300-річчя від дня народження літописця)	198
І. М. ГАПУСЕНКО. Висвітлення в радянській історіографії боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів у період феодалізму	224
М. Ф. КОТЛЯР. Грошовий обіг на території України у вітчизняній історіографії	236
Т. М. ШЕЛЮХ. Бібліографія української історіографії (1969 р.)	253

СОДЕРЖАНИЕ

А. В. САНЦЕВИЧ. Украинская советская историческая наука в 1967—1969 гг.	32
Н. В. КОМАРЕНКО. Создание и деятельность исторических кафедр на Украине в 20-е годы	47
Ж. И. ГУРНИЦКИЙ. А. Е. Крымский в советской историографии	62
Л. Г. МОСКВИЧ. Творческий путь О. И. Левицкого	76
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО, И. Т. ЛИСЕВИЧ. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине в освещении польской историографии	94
В. Г. САРБЕИ. Проблемы истории революционного движения на Украине в материалах II съезда РСДРП	112
А. М. АББАСОВ. Вклад полтавской губернской архивной комиссии в историографию Украины	124
Ю. А. ПИНЧУК. Дооктябрьская и советская историография о Н. И. Костомарове как историке	149
Г. Я. СЕРГИЕНКО. Историография Кирилло-Мефодиевского общества	172
Л. А. КОВАЛЕНКО. Роль революционеров-дворян и прогрессивных дворянских историков в разработке истории украинского народа	192
М. М. КРАВЕЦ. А. С. Петрушевич — издатель «Сводной галицко-русской летописи 1600—1800 гг.»	198
Я. И. ДЗЫРА. Самийло Величко и его летопись (К 300-летию со дня рождения летописца)	223
И. М. ГАПУСЕНКО. Освещение в советской историографии борьбы украинского народа против зарубежных поработителей в период феодализма	236
Н. Ф. КОТЛЯР. Денежное обращение на территории Украины в отечественной историографии	252
Т. М. ШЕЛЮХ. Библиография украинской историографии (1969 г.)	253

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В УКРАИНСКОЙ ССР

Вып. 4. (На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту історії АН УРСР

Редактор В. С. Нестеренко. Оформление художника О. Д. Стеценка. Художественный редактор С. П. Квітка. Технический редактор Д. В. Вірич. Корректор Н. В. Борідько.

Здано до набору 9.XII 1970 р. Підписано до друку 17.IV 1971 р. БФ 02590. Зам. № 783. Вид. № 107. Тираж 800. Папір № 2, 60×90¹/₁₆. Друк.-фіз. арк. 16,25. Умовн. друк. арк. 16,25. Обл.-видавн. арк. 17,26. Ціна 1 крб. 88 коп. Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Репіна, 4.